

Univerza v Ljubljani
Filozofska fakulteta
Oddelek za slovenistiko
Center za slovenščino
kot drugi in tuji jezik

54. seminar slovenskega jezika, literature in kulture

**1918
v slovenskem jeziku,
literaturi in kulturi**

2.-13. 7. 2018

**54. seminar slovenskega jezika, literature in kulture
1918 v slovenskem jeziku, literaturi in kulturi**

Zbirka: Seminar slovenskega jezika, literature in kulture (ISSN 2386-0561)

Urednica: Mojca Smolej

Recenzenta: Hotimir Tivadar, Alenka Žbogar

Programski odbor: Agnieszka Będkowska-Kopczyk (Univerza Karla Franca v Gradcu), Mojca Nidorfer Šiškovič (Univerza v Ljubljani), Timothy Pogačar (Državna univerza Bowling Green), Mojca Smolej (Univerza v Ljubljani), Alenka Žbogar (Univerza v Ljubljani)

Prevajalec in lektor izvlečkov v angleščini: David Limon

Lektorica in tehnična urednica: Mateja Lutar

Korekture: avtorji

Oblikovanje in prelom: Metka Žerovnik

© Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, 2018. Vse pravice pridržane.

Založila: Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani

Izdal: Center za slovenščino kot drugi in tuji jezik pri Oddelku za slovenistiko

Za založbo: Roman Kuhar, dekan Filozofske fakultete

Naklada: 500 izvodov

Tisk: Birografika Bori d. o. o.

Prvi natis

Ljubljana, 2018

Cena: 13 EUR

Izdajo monografije so omogočili Ministrstvo za izobraževanje, znanost in šport RS, Urad Vlade RS za Slovence v zamejstvu in po svetu, Rektorat Univerze v Ljubljani ter Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani.

CIP - Kataložni zapis o publikaciji

Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

811.163.6(082)

821.163.6.09(082)

930.85(497.4)(082)

SEMINAR slovenskega jezika, literature in kulture (54 ; 2018 ; Ljubljana)

[Tisoč devetsto osemnajst]

1918 v slovenskem jeziku, literaturi in kulturi / 54. seminar slovenskega jezika, literature in kulture, 2.-13. 7. 2018 ; [urednica Mojca Smolej ; prevajalec David Limon] ; [izdala] Filozofska fakulteta, Oddelek za slovenistiko, Center za slovenščino kot drugi in tuji jezik. - 1. natis. - Ljubljana : Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2018. - (Zbirka Seminar slovenskega jezika, literature in kulture, ISSN 2386-0561)

ISBN 978-961-06-0077-0

1. Smolej, Mojca, 1973-

295357696

Vsebina

Mojca SMOLEJ	1918	7
--------------	------	---

Predavanja

Jezik

Erika KRŽIŠNIK	<i>Vinjete in Podobe iz sanj</i> – mejnika v stilistični izrabi frazeologije	11
Marko STABEJ	Slovenska jezikovna skupnost 1918: Obredi ob prehodu	20
Hotimir TIVADAR	Oče Stanislav Škrabec – jezikoslovec in oče slovenske fonetike ter pravorečja	29

Literatura

Alojzija ZUPAN SOSIČ	Novosti v treh romanih Ivana Cankarja	38
Mateja PEZDIRC BARTOL	Cankarjevo <i>Pohujšanje</i> in vprašanje formalnih inovacij	47
Darja PAVLIČ	Narativnost in dekadenca v Cankarjevih Dunajskih večerih	55

Kultura

Amir MURATOVIĆ	Resnično življenje Ivana Cankarja	62
Katarina KEBER	Španska gripa leta 1918 v osrednjeslovenskem prostoru	71
Rok STERGAR	Vojna, lakota, ujetništvo, negotovost in Jugoslavija. Leto 1918 na prostoru današnje Slovenije	78
Katja MAHNIČ	Josip Mantuani in njegovo poročilo o kulturnozgodovinskih zbirkah na slovenskem ozemlju iz leta 1918	90

Izbirna tečaja

Nataša JAKOP	Leto 1918 kot vir novih stalnih besednih zvez: od prve svetovne vojne do španske gripe	101
Andraž JEŽ	Katera stoletnica? Vojna, mir in slovenska književnost leta 1918	112

Parada mladih

Martina POTISK	»Iz naroda za narod.« Leto 1918 v luči (po)vojnih razglednic Maksima Gasparija	122
Sara JEROMEL	Motivika cankarjanske matere v novih medijih	127
Ivana ZAJC	Književnost pri esejskem delu mature iz materinščine v Sloveniji, Italiji, Avstriji, na Hrvaškem in Madžarskem	130
Mateja BRUS	Slovensko-italijanski kontrastivni vidiki jezikovne podobe oglasnih besedil	134
Predstavitev avtoric in avtorjev		141

1918

Leto 2018 je gotovo leto velikih obletnic. Pred štiristo leti se je začela tridesetletna vojna, ki je spremenila podobo Evrope, pred stotimi leti se je končala prva svetovna vojna, ki je zamajala domala ves svet. Ob koncu Velike vojne so iz pogorišča Avstro-Ogrske zrasle nove države, tudi Češkoslovaška, ki je bila s svojo ureditvijo zgled mnogim slovenskim izobražencem.

Jeseni 1918 so v Ljubljani številni Slovenci pozdravili odcepitev od Avstro-Ogrske in razglasitev Države Slovencev, Hrvatov in Srbov. Pred vihrami vojne se je v prestolnico zatekel pater Stanislav Škrabec, ki pa sklenitve miru ni več dočakal. V času, ko je Škrabec na graški univerzi pisal svoje zaključno študijsko delo o Brižinskih spomenikih, se je na Vrhniki rodil Ivan Cankar, ki ga je štiri desetletja pozneje tudi zaznamovala bridka izkušnja prve vojne. Spomnimo se le njegove črtice *Gospod stotnik*, v kateri gre kompanija nizdol v meglo: »Pred njo je jezdil gospod stotnik, visoko iznad megle se je dvigal njegov črni plašč!« Stotnik je alegorija smrti, ki izbira najboljše in najmlajše vojake.

Kot številne druge umetnike – Apollinaira v Franciji, Klimta in Schieleja v Avstriji – naj bi tudi Cankarja pokopala španska gripa. Z njegovo smrtjo se je dopolnilo poslanstvo slovenske moderne.

A leto 1918 ne prinaša le osmrtnic državam in osebnostim, tega leta se je rodila Narodna gale-rija, pomembna inštitucija, ki deluje še dandanes. Daniel Schönplugg je v svoji knjigi *Leto kometov 1918. Svet na prelomu* zapisal, da nas v zgodovini in življenju vedno znova čakajo prelomi, vsako stanje je le začasno.

Cenimo torej mir in blaginjo in ne pozabimo na tiste druge, ki so danes tam, kjer smo bili mi leta 1918. Na prelomu.

dr. Mojca Smolej
predsednica 54. SSJLK

Predavanja

Jezik

Kržišnik

Stabej

Tivadar

Literatura

Zupan Sosič

Pezdirč Bartol

Pavlič

Kultura

Muratović

Keber

Stergar

Mahnič

Erika Kržišnik
 Filozofska fakulteta, Ljubljana
 DOI: 10.4312/SSJLK.54.11-19

***Vinjete in Podobe iz sanj* – mejnika v stilistični izrabi frazeologije**

Cankar je v programskem nastopu, ki ga je v Epilogu k *Vinjetam* (1899) izrazil s podobo o očeh pisatelja, ki da niso fotoaparati, napovedal tudi svojo jezikovnostilistično odločitev: le-ta je usmerjena proti konvencionaliziranosti jezikovnih sredstev. V tem smislu so najhvaležnejše enote prav frazemi, ki so večbesedne zveze, semantično bogate tudi zato, ker so ob inovativnem (oblikovnem in/ali pomenskem) poseganju vanje zmožne besedilnega eksistiranja na dveh ravneh: s pomenom proste besedne zveze in frazeološkim pomenom. Prispevek obravnava rabo frazemov, posebej frazeološke prenovitve, v dveh ključnih zbirkah Cankarjevih črtic, *Vinjetah* in *Podobah iz sanj*. Njegova umet(elnost) daje slutiti meje prenovitvenih procesov.

frazeologija, frazeološke prenovitve, metafora, umetnostno besedilo, Ivan Cankar

In the epilogue to his *Vinjete* (Vignettes, 1899), Cankar commented that the writer's eyes are not a camera, thus setting out his stylistic approach to writing: he decided against the conventionalised use of language resources. In this context, the most interesting features to consider are idioms, as semantically rich multi-word expressions which, through innovative interventions (into form and/or meaning), can exist in a text on two levels – as a free combination or as an idiomatic expression. The paper discusses idioms, particularly their phraseological renewal, in two key collections of Cankar's sketches *Vinjete* and *Podobe iz sanj* (Images from Dreams). His writing in this context gives us a sense of the limits of the renewal process.

phraseology, phraseological renewal, metaphor, literary text, Ivan Cankar

1 Uvod

Frazeologija je kot stilistično sredstvo v umetnostnem besedilu lahko opazna s svojo pogostnostjo ali z načinom vključenosti frazeoloških enot v besedilo.¹ Glede pogostnosti je doslej na voljo le podatek Čermáka (1985: 230), ki ugotavlja, da je besedilo bogato s frazemi že, če v njem stoji en frazem na 80–120 besed, in še, da besedilo z enim frazemom na deset in manj besed ne obstaja. Čeprav bi bilo teoretično možno – npr. *Njegova boljša polovica je naučila kozjih molitvic nočnega ptiča* za sporočilo, da je njegova žena ozmerjala sina, ker ponočuje –, povedi iz samih frazemov v besedilih ne bomo našli.² Sploh pa ima v umetnostnih besedilih ustvarjalna metafora prednost pred konvencionalizirano, stalno metaforo (kar večina frazemov je).

2 Pogostnost frazemov

V moji analizi (Kržišnik 1988: 76–80) je pogostnost frazemov v prozi Ivana Cankarja prikazala glede na čas nastanka besedila, glede na to, ali gre za kratko prozo ali daljša besedila, in glede

-
- 1 Frazeologijo razumemo v ožjem pomenu, torej kot frazeološke enote, ki imajo poleg denotativnega tudi konotativni del pomena.
 - 2 Že klasična poetika, npr. Aristotel v *Poetiki* (1982: 98–101), svari pred kopičenjem »nenavadnih besed«. Kmecl v *Mali literarni teoriji* (1976: 113–114) ob ponazarjanju katahreze navaja zgled s tremi frazemi: *zob časa, ki je posušil že toliko solz, bo tudi te rane zarasel s travo* – kot vzrok za nesprejemljivost je navedena nekompatibilnost podob, s katerimi so izraženi frazemi.

na razliko med v istem obdobju nastalimi bolj in manj relevantnimi kratkimi besedili, pri čemer kot bolj relevantna veljajo tista, ki jih je Cankar sam izbral za izdajo v zbirkah. Za tokratno razmišljanje je relevantno prvo in tretje merilo, torej stanje v črticah, zbranih v *Vinjetah* in nastalih v istem času, a nezbranih, in črticah zadnjega obdobja, zbranih v *Podobah iz sanj* in nezbranih črticah istega časa. *Zbrana dela slovenskih pesnikov in pisateljev* (v nadaljevanju ZD) so urejena kronološko, to v ZD Ivana Cankarja pomeni 7. in 23. knjigo (v nadaljevanju ZD 7 in ZD 23). Pogostost rabe frazemov je bila v skladu s podatkom iz Čermáka določena glede na razmerje med številom besed in številom frazemov. Število besed na stran je bilo preštet za 51 strani, nato pa je bilo vzeto povprečje besed na stran (247 besed), na nepolnih straneh so bile besede preštete.³

Tabela 1: Število besed in frazemov v ZD 7 in ZD 23

Zbrano delo (ZD)	Besedila	Število besed	Število frazemov	Razmerje 1 frazem na število besed	Povprečje v ZD
ZD 7	<i>Vinjete</i>	53.944	285	190	189
	<i>Nezbrane vinjete</i>			186	
ZD 23	<i>Podobe iz sanj</i>	56.069	271	281	227
	<i>Črtice 1915–1918</i>			199	

Prva ugotovitev je, da delež frazemov v teh besedilih v povprečju ne dosega meje opaznosti (po Čermáku). Za primerjavo navedimo, da gre v te meje v *Vinjetah* okrog 20 odstotkov besedil, v *Podobah iz sanj* pa le še 3,2 odstotka. Razmerje med primerjanimi besedili dalje kaže, da je raba frazeologije v kratki prozi Ivana Cankarja od prvega do zadnjega ustvarjalnega obdobja upadla. V ZD 23 je raba za 17 % manj pogosta kot v ZD 7. Še večji upad pokaže primerjava relevantnih besedil obeh obdobj: v *Podobah iz sanj* je raba frazemov za 33 % manj pogosta kot v *Vinjetah*. Različna je tudi distribucija rabe v bolj in manj relevantnih besedilih istega obdobja: v *Vinjetah* je pogostnost rabe frazemov le za 2,1 % nižja kot v nezbranih vinjetah, medtem ko je v *Podobah iz sanj* njihova raba kar tretjino (29 %) manjša kot v nezbranih črticah istega obdobja.

3 Frazeološke prenovitve

Ker je jezikovnostilistična oblikovanost nedvomna in pogosto analizirana lastnost Cankarjevih besedil (prim. Pogorelec 2011: 135–151 in drugih razpravah, zbranih v Pogorelec 2011), lahko nekoliko splošno, a dokaj zanesljivo sklepamo, da z zniževanjem konvencionalne, stalne metafore in metonimije narašča raba kreativne. Most med eno in drugo pa predstavlja ustvarjalna izbira frazeologije v obliki frazeoloških prenovitev.

³ Za določitev, kaj je beseda, so bila uporabljena merila, ki jih navaja Toporišič v vseh svojih slovnica, npr. Toporišič 2000: 103–105.

Preden nadaljujemo s kolikostnim in kakovostnim prikazom frazeoloških prenovitev v primerjanih črticah, je treba osvežiti sam termin prenovitev. Že E. Kržišnik (1987) prikaže, da je bistvo prenovitve ustvarjalni in sobesedilno utemeljeni inovacijski poseg v ustaljeno, konvencionalizirano podobo, tj. obliko in/ali pomen, katerekoli pomenonosne jezikovne enote od morfema do besedila. Vendar pa so »[p]renovitve frazemov najočitnejše, ker posegajo v trdno strukturo z monokolokabilnimi prvini. Izhodiščna oblika in pomen frazema sta v prenovitvi konotirana. Prenovitev je torej prostor dveh pomenskih plasti in v tem smislu se približuje metafori.«⁴ (Kržišnik 1987: 53–54) E. Kržišnik (2006: 266) tudi zapiše, da »[k]jer je prenavljanje kreativni postopek, je možnih kombinacij veliko, vendar ni mogoče spregledati, da so med vsemi prenovitvenimi posegi v besedilih najpogostejše uresničene in najbolj običajne ravno prenovitve frazeoloških enot.«⁴ Vzrok za to je njihova sestavljenost iz pomenonosnih enot – besed, kar dovoljuje, da večina frazemov (izjema so nesmiselne tvorbe *tipa trda prede komu* in frazemi s sestavinami, ki zunaj frazema niso del slovenskega jezika, npr. *spraviti koga na kant*) dovoljuje t. i. dvojno branje (Burger 2003: 59–66; Kržišnik 2006: 260) in zmožnost, da izraz v besedilu deluje na dveh pomenskih ravneh, kot prosta in frazeološka zveza, ter učinkuje tudi s pomensko interakcijo med obema.

Frazeološke prenovitve sicer niso omejene na umetnostna besedila – njihova pogostnost je v sodobnem času, tj. od srede 20. stol. dalje, največja v publicistiki, zelo učinkovite so tudi v reklamnih besedilih –, vendar pa so v leposlovju prenovitveni postopki najstarejši ter stilistično daleč najbolj raznoliki in zapleteni. Kolikor imamo opravljenih raziskav, lahko postopek prenavljanja opazujemo od baročnih besedil dalje (Kržišnik 2006: 272), najdemo jih tudi v besedilih Cankarjevih časovnih predhodnikov (zlasti v Tavčarjevih, prim. v Kržišnik 1994), toda kot programsko uresničevani stilistični postopek so prenovitve dobile svoje mesto v besedilih Ivana Cankarja. V sklepu *Vinjet* se pisatelj namreč odpoveduje »posnemanju«, na ravni jezika je to v prvi vrsti napoved boja proti konvencionaliziranosti izraza (prim. Epilog, ZD 7: 195): »In pripetilo se je v mojem ateljeju nekaj čudovitega ... [...] K vragu vse teorije! **Moje oči niso mrtev aparat**; moje oči so pokoren organ moje duše, – moje duše in njene lepote, njenega sočutja, njene ljubezni in njenega sovraštva ...«

Ko predstavljamo frazeološke prenovitve v Cankarjevih *Vinjetah* in *Podobah iz sanj*, je treba opozoriti še na dvoje. Prvič, upoštevamo samo prenovitve frazemov, ne vseh stalnih besednih zvez, in drugič, govorimo o frazeologiji pred stotimi leti.

V zvezi s prvim lahko glede na analizo trdimo, da tudi upoštevanje nefrazeoloških stalnih besednih zvez ne bi bistveno spremenilo rezultatov oz. interpretacije. Za stanje v analiziranih besedilih v ZD 7 in ZD 23 pa je vendarle relevantna kolokacija *imeti prepričanje* v vinjeti *O človeku, ki je izgubil prepričanje* – to je namreč edini primer prenovitve v *Vinjetah*, ki je na videz razmeroma preprosta, saj gre zgolj za metonimični premik pomena v besedi *prepričanje* iz 'skupek med seboj povezanih misli, pojmov, sodb /o čem/' (konkr.) v 'izkaznica, v kateri je izpričan skupek ...' (konkr.+), vendar na ravni besedne zveze to prinese besedilno pomemben premik konotacije iz *imeti prepričanje* 'biti načelen' v 'biti fizično ločen od svojih načel' s sporočilnim smislom 'biti

4 Zgled prenovitve morfema iz Cankarjevega besedila (ZD 21: 189): »Begala je [žival] po krovu, *vlekli* so jo in *tepli*, dokler je niso *privlekli* in ***pritepli*** na mostiček.«

nenadžel. Najpomembneje pa je, da je v skladu s to prenovitvijo organizirano celotno besedilo črtice in da torej sodi med razstavljene prenovitve (prim. op. 8; prim ZD 7: 14–26).

Job Mrmolja je imel jako lepo, v zeleno usnje vezano in le na robih nekoliko obrabljeno prepričanje. Zgodilo pa se je nekega jutra [...]. Imel je navado, da se je ozrl po svojem prepričanju [...]. Doslej je ležalo zmerom deviško in nedotaknjeno na mizi [...]. Danes ni bilo prepričanja nikjer [...]. Globoka žalost se je polastila njegove duše. [...] Lahko bi hodil brez roke, brez očesa, da celo brez nosa bi se dalo živeti ... A kadar človek nima prepričanja, tedaj je samo še senca brez telesa, knjiga brez vsebine ... [...] Job je bil uničen. [...] »Utolaja se, dušica, – stvar ni tako resna, kakor si jo predstavljaš ... Oglej se, prosim te: – koliko ljudi živi srečno in zadovoljno brez najmanjšega prepričanja. In kakšni ljudje so to, – ugledni in češčeni! ... Svetnik Mrož, recimo, nima niti predsodkov, sploh ničesar ne; – o kakem prepričanju niti ne ve, da eksistira, – in vendar je svetnik; zdaj se celo brije ...« [...] Samo še kratko opombo. Mrmolja ni našel svojega prepričanja. Na poziv »Resnice« se je oglasilo brez števila nepoštenih ljudi; pohlepni obljubljen nagrade so prinašali različne neumnosti: – svoja malovredna in od večnega prehajanja iz roke v roko docela obrabljena prepričanja, bedaste predsodke, petkrajcarska javna mnenja itd. [...] Naravno, da si Mrmolja z vsem tem ni mogel opomoči. Od težke žalosti in bridkosti je hiral, njegova lica so upadala in zdravniki so v kratkem času obupali nad njim. Umrli je o sv. Treh kraljih in krasni pogreb je pričal o njegovi splošni priljubljenosti ...

Dejstvo, da analiziramo približno sto let stara besedila, odpira vprašanje: kaj je bistvo prenovitve? Da je to avtorjev namerni poseg ali da jo kot spremembo, ki v besedilo vnaša dodatno sporočilo, lahko opazi naslovnik? In če je bistven naslovnik, kateri naslovnik je to: naslovnik v času nastanka besedil ali naslovnik v času, ko besedila interpretiramo? Za frazeologijo v Cankarjevih besedilih je namreč treba upoštevati morebiten vpliv nemške frazeologije. Zanesljivo gre za to v primeru (ZD 7: 140) »Ona me je gledala naravnost v oči mirno in nepremično, da me je *pretreslo do mozga*« – kjer bi bil v slovenščini intenzifikator *do kosti* 'zelo', v nemščini *bis ins Mark* (mišljen je *Knochenmark* 'kostni mozeg'). Načeloma bi se »spremembo« lahko razlagalo kot stopnjevanje intenzivnosti, vendar za to nimamo v besedilu nobene opore.⁵ Kolikšen je vpliv nemškega frazema *Tag und Nacht* na slovenskega *noč in dan* je vprašanje, v Cankarjevih besedilih se nezaznamovano pojavljata obe zaporedji, toda v *Podobah iz sanj* (ZD 23: 72) je obojnost izrabljena prenovitveno: »Marširali smo *noč in dan*, *dan in noč*, da se Bog usmili.« Za rabo na *spomin mi prihajajo* (ZD 7: 198) v nemščini (*in Erinnerung/ins Gedächtnis/in den Kopf*) nimamo opore, znotraj slovenske frazeologije pa lahko gre samo za nefunkcionalno križanje s *prihi na misel/pamet komu*. Spet drugače je pri rabi *kaj pade/pada na srce/dušo komu* namesto *léže/léga* ob najbolj ustaljenem stanjskem *kaj leži na srcu/duši komu* 'kaj teži, čustveno vznemirja koga' (prim. Pleteršnik *bridek čut mu je legel okolo srca*; SSKJ pren. *čuden hlad mu lega v srce* in *na dušo mu legajo skrb*), ki se večkrat pojavlja v Cankarjevih besedilih – zgled iz *Vinjet*, ZD 7: 72: »Domislil se je nečesa posebnega, na kar dotlej ni veliko pazil, in bridkost mu je *pala na srce* ... V visoko obokani dvorani ležé gola trupa na mrzlem belem kamnu.« Slovarji zveze s *pasti/padati* ne beležijo, tako da

5 Drugačen je primer rabe frazema *zaljubljen do ušes* v ZD 6 (Mladostna proza, str. 169) v obliki *zaljubljen čez ušesa* – spremembo bi sicer lahko razlagali kot vpliv nemškega frazema *bis über die Ohren verliebt* (tak je ekvivalent v Pavlica 1960), vendar vzpostavlja razmerje *do* – *čez* kot 'manjša – večja stopnja' v besedilu ironično funkcijo.

interpretacijo s prenovitvijo (ki da vzpostavlja razmerje razmerja med *leči/legati* in *pasti/padati* v pomenski sestavini 'intenzivnost premikanja navzdol') otežuje le dejstvo, da so prenovitvene spremembe praviloma enkratne.⁶ Na srečo je na voljo IMP, korpus starejših slovenskih besedil, v katerem smo samo z iskanjem po neposredni bližini *pasti/leči na srce/dušo* in *padati/legati na srce/dušo* dobili za prvo 36 zadetkov, od tega 5 s *pasti*, za drugo pa 7 zadetkov, od tega 5 s *padati*. Zvezi s *pasti/padati* sta rabljeni v besedilih različnih avtorjev 2. polovice 19. stol. in povsem na začetku 20., zato jih imamo za (verjetno zvrstno omejene) variante frazema.

4 Vrste prenovitev

Upoštevajoč te in take nejasnosti, lahko nadaljujemo s predstavitvijo prenovitev v Cankarjevih *Vinjetah* (V) in *Podobah iz sanj* (PiS). Vrste navajamo po tipologiji, navedeni v Kržišnik 2006: 274:

• enostopenjske

a) znotrajfrazemske

a1) sestavinske

V Stresale so z glavo in pogledavale sramežljivo v stran. Zakaj govorile so o grešni ženi notarja Skrinjarja. S predrznim obrazom in oholimi očmi hodi o **jasnem** dnevu roko v roki s tenkonogim lajtnantom. Njen mož pa sedi doma in pije šampanjca s svojimi dekleti ... (49) ← ob **belem** dnevu 'javno'

Kaj sledi iz tega? Ako se postavimo na visoko stališče absolutno vrednega, tedaj nismo vredni vsi skupaj **orehove lupine**; naše duše so umazane in vsa naša dela so malenkostna in smešna. (187–188) ← ne biti vreden **piškavega oreha** 'biti ničvreden'

PiS Zares, to brezštevtilno množico je prešinel trepet in šlo je od **srca** do **srca**: bodi zaklet v pričakovanju, v strahu zaklet in večni obnemelosti! (38) ← (kaj) gre od **ust** do **ust** 'širi se hitro med ljudmi' oz. 'govori se (o čem)'

a2) skladenjske

V Ali je potrebno, da ima človek, ki hoče biti vodnik in govornik svojega naroda, človek, ki zahteva v očigled svojim zmožnostim in svojemu plodonosnemu delovanju, da se klanjamo njegovim besedam in da mu vijemo **zelene** vence **lovorove** [...] (61) ← viti **lovorove** vence komu 'slaviti koga'

PiS Kakor pa so si bili obrazi različni po rodu in plemenu, po letih in oblikah, nekaj jih je družilo, kar sem občutil v srcu, ko sem jih gledal, ali kar se nikakor ne da razložiti z besedo. Ni bila samo strjena, črna kri, ki je bila njih vseh, vojščakov Matjaževih, očitno znamenje. Bilo je vse kaj drugega in vse kaj več – kakor da je vsaki med njimi nosil na dlani **svoje živo, trepetajoče** srce (78) ← nositi srce na dlani 'očitno kazati svoja čustva'

In videl sem dolge procesije ljudstev, predpustne procesije, kjer ni bilo s pisanimi capami našemljenih, pijanih teles, temveč so bili Kurentovi romarji brez cunj in trakov, brez krink in zvončkov, vsi goli, naše-mljeni edinole z **iz prs visečimi, vsej cesti v izgledovanje odprtimi** srci, v katerih so bili pljunki namesto krvi. (17) ← odpreti srce komu 'odkriti izpovedati svoja čustva, misli' (>srce se odpre >odprto srce)

⁶ Čeprav se lahko tudi zgodi, da prenovitev postane novi frazem – tako je na primer frazem *slabša polovica* prvotno prenovitev frazema *boljša polovica* (o tem v Kržišnik 1994: 64).

b) zunajfrazemske

b1) povezovalnostne

V Rojen je bil bogve kje v kakšni smradljivi nizki izbi, v katero si **sonce** ni upalo posijati, da bi ne prišlo v slabo voljo. (27) ← **kdo** priti v slabo voljo 'postati slabe volje'

PiS Otrok se je stisnil v kot in je gledal, kako se plazi **noč** po prstih zmerom bliže prosti njemu. (26) ← po prstih (premikati se živo+) 'zelo tiho, brez šuma'

b2) sobesedilne

V V teh dveh letih, ko je bila pri meni, prešlo je počasi vse moje čustvovanje in mišljenje nad njo; živel sem z njenim srce in njenim duhom; brez nje bi bil mrtev stroj, v zasmeh in nadlego samemu sebi. In vendar je nisem ljubil, nje same; ne »šel bi zanjo v ogenj«, **če ne bi šla – ona z menoj** ... (54–55) ← iti v ogenj za koga 'žrtvovati vse za koristi koga'

PiS Marširali so noč in dan, **dan in noč**, da se Bog usmili ... brez ceste in poti, čez polje in močvirje, kar dalje, kdo ve kam. (72) ← noč in dan 'neprestano, nenehoma'

• križanjske

V Par stolov je zaropotalo in ozrli so se vanj od vseh strani; čutili so, da je izgovoril besedo, ki je ležala vsem že davno **na jeziku**. (156) ← imeti besedo **na jeziku** 'hoteti povedati kaj' / povedati, kar leži **na srcu** komu 'kar kdo že dolgo želi povedati'

Ah, to je v teh žalostnih dneh moja najkrasnejša zabava! Ves svet mi je na uslugo, tisoč modelov se mi klanja. In jaz izbiram in se veselim nad posebno imenitnim eksemplarem človeškega rodu, kakor se veselijo otrok, kadar dobi v roke davno zaželeno igračo. Kako ga ogledujem od vseh strani, odprem mu usta in mu preštejem zobe, privzdignem mu trepalnice, brskam mu po brkih, sončim se v njegovi pleši, **pretipujem mu jetra in obisti!** (184) ← poznati do **obisti/jeter** koga 'poznati čigave lastnost, zlasti slabe' / **pretipati**/preiskati obisti komu 's temeljitim izpraševanjem, poizvedovanjem razkriti, odkriti zlasti negativne lastnosti, ravnanje koga'

PiS Ni zgleda.⁷

• večstopenjske

a) sestavljene

V Ni zgleda.

PiS Rad bi pel, da bi se zvrnil ta črni kamen od **moje duše**. (64) ← kamen se odvali od srca komu 'kdo je rešen skrbi, nadloge' (sestavinska + skladijska)

b) razstavljene

V Ni zgleda.⁸

7 Sem bi lahko uvrstili zgled (ZD 23: 65) »Tako blizu je vse in tako daleč; vse, kar je bilo glasnega, živega in našega; tako blizu je, da se nam še srce vije in para od slovesa; [...]«. Z vidika današnjega naslovnika gre za križanje med *viti roke* > *roke se vijejo in srce se para komu*; a kakor kaže Pleteršnikov slovar, je bila kolokabilnost glagola *viti* na prelomu stoletja precej manj omejena.

8 Sem bi šel primer prenovitve stalne zveze *imeti prepričanje*, ki pa je nefrazeološka in je nismo upoštevali (prim. v tč. 2).

PiS Mnogokdaj se primeri, da se v enem trenutku **odpro** vsa **srca** in skozi široka **vrata** prikipi duša v lica, v oči in na jezik, tako da so si ljudje mahoma podobni kakor brat bratu; ker bratje so si v najglobljih globčinah. [...] Časih odpahne narahlo prislunjene **duri srca** le bežen dih; prikaže se le ozka, svetla špranja, komaj za hip, toda prikaže se. [...] Pozdravili so se in koj so si tujci, ne poznajo se, ne mislijo več drug na drugega; svetla špranja je ugasnila, tiho **so se zaprle duri**. [...]

Kadar pa buti v vrata vihar, jih **odpre** siloma in sunkoma **nastežaj**, da zaječe in se stresejo v **tečajih**, takrat ni več nobenih skrivnosti; kar bi drugače molčalo navekomaj, privre kvišku brez strahu. **Srca**, **prej zaklenjene izbe**, so prostrane, svetle **veže**, kamor stopi s ceste, kogar je volja. [...] Čegava je bila roka, ki je samolastno **odpahnila vrata zaklenjenih človeških src**? [...] **Srce** hrepeni in čaka željno, da bi se smelo **razodeti srcu**, tako da bi se zrušili vsi jezovi in bi se do kaplje prellilo drugo v drugo [...]. Kmalu so si bili podobni v lica in celo po govorici in hoji; ker **srca so bila odprta** in so bila eno ter so ustvarila le eno podobo. Tudi kadar so se sporekli med seboj do hudega, so se sporekli bratje; ni je bilo moči, tudi v njih samih ne, ki bi bila mogla **zaloputniti duri**, **odprte nastežaj**. [...] Ali ura pride nekoč, ko **bo odprl srca** topel spomladanski veter, ko si bodo obrazi enaki v veselju, ne v bridkosti, ko se bodo ljudje pozdravljali s cvetjem ovenčani in z glorio ljubezni. (Pobratimi, 97–99) ← odpreti/razkriti/razodeti (svoje) srce komu 'izpovedati svoja čustva, misli'

5 Lastnosti prenavljajočih se frazemov

Ne le za obravnavana besedila, tudi za Cankarjevo prozo nasploh velja, da so izhodišče za prenovitve praviloma frazemi, ki so ustaljene, bivše metafore in metonimije, torej t. i. frazeološki sklopi (prim. Kržišnik 1988: 140). To je pričakovano, saj Cankarju ravno te vrste desemantizacija (še) omogoča ponovno vzpostavitev motivacije in aktualizacijo t. i. notranje forme, tj. pomena izhodiščne proste besedne zveze, v nadaljevanju pa – zlasti v zadnjem obdobju – nadaljnje razvijanje metaforizacije, najpogostejše z razstavitvami. V Cankarjevih besedilih zato ne bomo našli prenovitev, kakršne je mogoče najti v sodobni literaturi in katerih funkcija je zgolj igra, npr. v Morovič (1997: 148):

Morda se je v postelji obnašal kot pobeteženi M. Jackson, ker ga prej nisem pošteno spitala. Brez jela ni dela, kdo ve, enostavno ga nisem znala oceniti, pa tudi časa mi ni pustil veliko: med ogledom znamenite Sintre si je moj žigolo pogumno zvil joint in potem je kraljevsko koračenje *šlo Mavrom žvižgat*.⁹

Razmerje med pogostnostjo rabe prenovitev v prvem (ZD 7: *Vinjete*, *Nezbrane vinjete*) in zadnjem (ZD 23: *Podobe iz sanj*, *Črtice 1915–1918*) obdobju je obratno sorazmerno s pogostnostjo rabe frazemov sploh. V ZD 7 je od 231 frazemov prenovljenih 13, kar pomeni, da je ena prenovitev izpeljana na 22 frazemov, v ZD 23 je od 271 prenovljenih 24 frazemov, torej ena prenovitev na 11 frazemov, kar je dvakrat pogostejše kot v prvem obdobju. Primerjava med obema najrelevantnejšima zbirkama črtic, *Vinjetami* in *Podobami iz sanj*, kaže še očitnejšo razliko: v *Vinjetah* je prenovljenih 4,76 % frazemov (1 prenovitev na 21 frazemov), v *Podobah iz sanj* je prenovljenih 18 % frazemov (1 prenovitev na 5,5 frazema) – pogostost izpeljave prenovitvenega postopka je torej v zadnjem obdobju štirikrat pogostejša.

⁹ Sestavinska prenovitev popolnoma idiomatiziranega zraslekovskega frazema *iti rakom žvižgat*, ki sicer ima homonimno prosto besedno zvezo, a ta ni njegovo motivacijsko izhodišče, tudi sobesedilno ni z ničimer podprta. V celoti Morovičevega besedila *Vladarka* pa vendar ne deluje kot napaka, temveč le kot čista igra z jezikom.

Različna je tudi razporeditev rabe posamezne vrste prenovitev. V prvem obdobju je več sestavinskih, v zadnjem več skladenjskih prenovitev, v zadnjem obdobju ni križanja frazemov, v *Vinjetah* so tri, ni pa v prvem obdobju še nobene večstopenjske prenovitve.

6 Za konec: stilistična izraba prenovitev v Cankarjevih črticah dveh obdobj in meje prenovitev

Za vrednotenje stilistične izrabe prenovitev v Cankarjevih besedilih so pomembne razstavitve, torej prenovitve, v katerih se frazem kot enota niti več ne pojavi nujno, morda le še kakšna njegova sestavina, pač pa vsebina oz. smisel celotnega besedila ali njegovega dela temelji na pomenu frazema. Izrabo prenovljenega frazema kot nosilca zgodbe ali motiva imenuje Mlacek (1977: 97–98) frazeološka podoba in ugotavlja, da se pojavlja zlasti v umetnostnih besedilih in da se postopek uveljavlja v novejšem času, »ale jeha náznaky nájdeme už u niektorých autorov z minulého storočia [...]«. ¹⁰ Mednje lahko uvrstimo tudi Cankarja, ne sicer z *Vinjetami*, pač pa s *Podobami iz sanj*. In čeprav navedeni primer črtice *Pobratimi* ni prvi primer rabe razstavljene prenovitve v Cankarjevi prozi – kot nosilec motiva je frazem izrabljen že v črtici *Vedomec* (ZD 11: 229–230), prvič objavljeni l. 1903 (Kržišnik 1988: 124), kot organizator zgodbe v črtici *Prepir v krčmi* (ZD 21: 160–169), prvič objavljeni 1911, mojo interpretacijo te prenovitve prim. v Kržišnik 1990: 416–417 –, je mogoče v *Podobah iz sanj* opaziti novost. Celotna zgodba črtice *Pobratimi* temelji na pomenu frazema *odpreti/razkriti/razodeti srce komu* 'izpovedati svoja čustva, misli komu (in s tem vzpostaviti čustveno povezavo med ljudmi)'. »Podoba« srca, pojmovanega kot prostor (*izba*, dalje še *katakomba*, *kamrica* itn.) za čustva z vrati, ki se odpirajo in zapirajo itn. glede na čustvena razmerja med ljudmi, se kot nosilec motiva – v kombinaciji z dodatnim izhodiščnim frazemom *iz dna srca* – pojavi že tudi v uvodni, nenaslovljeni črtici *Podob iz sanj* (ZD 23: 10–13):

Vsak hram v velikem domovanju človeškega srca ima skrite **duri** v drugi **hram** ... in ta v tretji ... in še nadalje, nadalje, brez konca, iz kapelice v kapelico, iz ječe v ječo, iz skrivnosti v skrivnost; [...]. Mnogokdaj se zgodi človeku, da je že **odprl duri v zadnji hram**, da stoji že na vrhu stopnic in gleda v samo **dno**, [...]. »Tukaj je konec [...] in glej, še so tam stopnice, še so tam **duri**, še v skrivnost [...]! »Tukaj je **dno**,« praviš, »zdaj bo vse **razodeto!**« [...]. **Iz dna, prav iz dna** bi se rad izpovedal, iz dna zaklical naglas vsem ljudem [...] – ali poslednjega **dna** ni [...]; vse je zgolj blodnja in pot, je brezkončno romanje po tihih **katakombah srca**.

Ista podoba se pojavi še v nekaj črticah *Podob iz sanj*, npr. v Edina beseda (ZD 23: 46): »Tisto noč sem slišal te besede rahlo *trkanje na duri svojega srca*« ali v naslovu črtice *Zaklenjena kamrica* (ZD 23: 73). Zdi se, da bi jo lahko imeli za eno od nosilnih podob zadnje Cankarjeve zbirke.

Ob tem se postavlja vprašanje meje prenovitve. Ali gre v primeru razširitve na več besedil (verjetno celo čez meje zbirke *Podobe iz sanj*) res še za frazeološko prenovitev ali pa so tako izražene nosilne podobe le različne realizacije konceptualne metafore SRCE JE PROSTOR ZA ČUSTVA (o tej metafori prim. v Kržišnik 2016: 83) in je frazem oz. so frazemi, ki smo jih obravnavali kot izhodišče

10 »toda prve namige najdemo že pri nekaterih avtorjih iz prejšnjega stoletja [...]«. Mlacek v objavi leta 1977 seveda govori o avtorjih konec 19. stol.

za razstavljeno prenovitev, tj. *odpreti srce komu in iz dna srca*, pa tudi *v dno srca, na dnu srca*, le njene možne jezikovne uresničitve, ki so se v jeziku ustalile, konvencionalizirale in so na voljo, da jih pisatelj razdre in na novo vzpostavi. Z metaforo *vrata srca* v isti črtici (Pobratimi) B. Pogorelec (2011: 240–241) to podobo razume kot že element prihajajočega ekspresionizma.

Literatura

- ARISTOTEL, 1982: *Poetika*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- BURGER, Harald, 2003: *Phraseologie. Eine Einführung am Beispiel des Deutschen*. 2. Überarbeitete Auflage. Berlin: Erich Schmidt Verlag.
- ČERMÁK, František, 1985: Frazeeologie a idiomatika. Josef Filipec, František Čermák: *Česká lexikologie*. Praha: ACADEMIA, nakladatelství Československé akademie věd. 166–236.
- KMECL, Matjaž, 1976: *Mala literarna teorija*. Ljubljana: Založba Borec.
- KRŽIŠNIK, Erika, 1987: Prenovitev kot inovacijski postopek. *Slava* 1/1. 49–56.
- KRŽIŠNIK, Erika, 1988: *Frazeologija v moderni*. Magistrska naloga. Ljubljana. 195 strani.
- KRŽIŠNIK, Erika, 1990: Tipologija frazeoloških prenovitev v Cankarjevih proznih besedilih. *Slavistična revija* 38/4. 399–420.
- KRŽIŠNIK, Erika, 1994: Frazeologija v kratki pripovedni prozi druge polovice 19. stoletja. Martina Orožen (ur.): *Zbornik predavanj*. Ljubljana: Seminar slovenskega jezika, literature in kulture pri Oddelku za slovanske jezike in književnosti Filozofske fakultete. 53–67.
- KRŽIŠNIK, Erika, 2006: Izraba semantične potence frazemov. *Slavistična revija* 54/Posebna številka. 259–279.
- KRŽIŠNIK, Erika, 2016: Neproostorski prostori v slovenski frazeologiji. Erika Kržišnik, Nataša Jakop, Mateja Jemec Tomazin (ur.): *Prostor in čas v frazeologiji*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete. 73–86.
- MLACEK, Josef, 1977: *Slovenská frazeológia*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo.
- POGORELEC, Breda, 2011: *Stilistika slovenskega knjižnega jezika*. Mojca Smolej (ur.): *Jezikovni spisi II*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.

Viri

- CANKAR, Ivan, 1969: *Zbrano delo* 7. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- CANKAR, Ivan, 1972: *Zbrano delo* 11. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- CANKAR, Ivan, 1975: *Zbrano delo* 23. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- CANKAR, Ivan, 1975: *Zbrano delo* 21. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- IMP = *Korpus starejših slovenskih besedil* IMP (1584–1918), <http://clarin.si/noske>
- PAVLICA, Josip, 1960: *Frazeološki slovar v petih jezikih*. Ljubljana: DZS.
- PLETERŠNIK, Maks, 1894, 1895: *Slovensko-nemški slovar*. V Ljubljani: Založilo in na svetlo dalo knezoškofijstvo.
- SSKJ = *Slovar slovenskega knjižnega jezika*

Marko Stabej
Filozofska fakulteta, Ljubljana
DOI: 10.4312/SSJLK.54.20-28

Slovenska jezikovna skupnost 1918: Obredi ob prehodu

Slovenska jezikovna skupnost se je po 1. 1918 začela razvijati v drugačnih razmerah kot dotlej; slovenščina se je statusno okrepila v Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev, v sosednjih državah pa je skupnost kljub mednarodnim obljubam doživljala asimilacijske pritiske. Vse te izkušnje in preizkušnje so sicer slovensko skupnost politično razdelile, a jo hkrati v različnosti utrdile.

1918, slovenščina, slovenska jezikovna skupnost, ilirizem, Jugoslavija

After 1918, the Slovene language community began to develop under different circumstances than before: the status of the language was strengthened in the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, while in the neighbouring states, in spite of international commitments, there were significant assimilation pressures. All these experiences and ordeals divided the Slovene community politically, but also strengthened its sense of difference.

1918, Slovene, Slovene language community, Illyrianism, Yugoslavia

Zdi se nam, da se ob prelomnih trenutkih vse spremeni – da so prav zato prelomni. Pravzaprav se nam najprej zdi, da se **bo** ob prelomnem trenutku vse spremenilo (ker si tega želimo, si za to prizadevamo in se tega veselimo – ali pa se tega bojimo), in nato (sčasoma) zazdi, da se vse **je** spremenilo. V teh enačbah je že zaimek vse odprta metonimija: vsem je sicer jasno, da se vse nikoli ne spremeni, ne glede na to, metonimija česa vsega vse je. Naj bo dovolj, da je vse metonimija za *veliko*. Toda človeška percepcija količine *veliko* je (če ni podprta z empiričnimi statističnimi podatki) izjemno varljiva. *Veliko* (ali celo vse več, pa tudi vse *manj*) je marsikdaj le tisto, kar ljudje najbolj opazimo. Opazimo pa najpogosteje tisto, kar ni v skladu z našim okusom, prepričanjem ali občutkom običajnosti, naravnosti. *Veliko* marsikdaj pomeni le *pomembno* – čeprav je v celoti stvari količinsko zanemarljivo. A celota stvari in razmerij se ob prelomnih dogodkih redko spremeni na mah.

Prelomnost je pravzaprav človekov spoznavni pripomoček pri segmentaciji časovne razsežnosti. Ta ima sicer značaj premice (le majhne otroke zaskrbi, da bo Zemlja čez nekaj milijard let izginila), ljudje pa na tej premici nenehno določamo daljice zelo različnih dolžin. Na ta način se laže najdemo. Svoje življenje sicer v celoti pretežni del mladosti in odrasle dobe dojemamo kot premico, čeprav naučeno in izkustveno vemo, da je pravzaprav daljica: svojega začetka ne pomnimo, svojega konca ne poznamo. Verujoči ljudje (recimo kristjanke in kristjani ali muslimanke in muslimani) si sicer lahko predstavljajo in verjamejo, da je človekovo bivanje poltrak z začetkom in brez konca, da ima naravo daljice samo človekovo tuzemsko bivanje, da je smrt le smrt telesa, le prehod in prelom v večno onstransko bivanje; druga verstva lahko človekovo bivanje pojmujejo kot poltrak brez začetka in z oddaljenim koncem. A če načeloma na svoje življenje gledamo kot premico, ga v praksi nenehno delimo na daljice, na časovne enote različnih velikosti, na obdobja,

zaznamovana s tem ali onim. Tako je bolj obvladljivo, tako pri načrtovanju prihodnjega (oziroma prihodnosti) kot pri konceptualizaciji in naraciji preteklega (oziroma preteklosti). To velja tako za osebno kot za skupnostno dožemanje.

Lahko življenje jezikovne in/ali narodne skupnosti povežemo z isto metaforo, nečim premočrtnim? Povežemo ga lahko z metaforo jezika kot živega organizma. Ta je stara stvar,¹ dodobra stereotipizirana,² in redko reflektirana. Če metaforo malce pretresemo (in razširimo), zaslutimo naslednje: metafora prekinja neposredno in nujno povezavo jezika z njegovimi govorkami in govori – kot da bi bili ti le neke vrste nosilci in nosilke v simbiozi z jezikom, le jezikovni habitat. In ko habitat premine, si jezik najde novega. In novega. In novega. Po tej logiki si pravzaprav jezik za svoj habitat oblikuje jezikovno skupnost; ta je sicer sestavljena iz ljudi, ki so umrljivi, a imajo reproduktivno moč in tako poskrbijo za fizično nadaljevanje jezikovnega habitata. Seveda se mora zato skupnost dojemati kot nekaj povezanega ter kontinuiranega – in jezik se ponudi kot navidezna povezovalna lastnost skupnosti, čeprav je po tej zarotniški hipotezi jezik pravzaprav sam razlog za oblikovanje skupnosti. Le ena razsežnost te metafore jezika kot živega organizma se ponavadi, vsaj v slovenskih kontekstih, izpušča: da vsak organizem, vsako živo bitje slej ali prej umre. Da torej smrt čaka tudi na jezik. In obratno. Če premislimo še naprej, je pri metafori jezika kot živega organizma odprt (oziroma zamlčan) tudi začetek: o tem, kdaj se spočne in rodi nek jezik, metafora molči. Je pa bilo vprašanje začetka posameznih jezikov glavna vzpodbuda historičnega jezikoslovja, ki se je sicer v 19. stoletju pri vse bolj znanstvenem odgovarjanju vse bolj odmikalo vprašanju samemu in se posvečalo sorodnosti in prepletenosti jezikov; jezike je reificiralo, postvarjalo, se ukvarjalo pretežno z njihovimi formalnimi vidiki in jih v veliki meri obravnavalo brez kakršnegakoli upoštevanja psiholoških in družbenih razsežnosti govorcev in govork, brez upoštevanja njihovega odnosa in dožemanja jezika, saj podatkov o tem niti ni moglo dobiti. A vsaj začetka in razvoja jezika brez jezikovne skupnosti ne more biti, tudi če ni čisto jasno opredelljivo, kdaj neka jezikovna skupnost po imenu jezika in občutku jezikovne povezanosti to sploh postane. Gotovo pa gre za zapleten in dolgotrajen proces, ki morda nekeje v skritem jedru poteka premočrtno, na površini pa je vsekakor poln protislovij, nasprotij in preobratov.

* * *

Delovno vprašanje našega prispevka je naslednje: koliko in v čem se je slovenska jezikovna skupnost po letu 1918 spremenila? Kratek odgovor je takle: postala je (še) bolj politično in situacijsko razdeljena, hkrati pa je njena (imaginarna) skupna izkušnja zaobsegla bistveno več različnih možnih položajev, tudi skrajnih. Politična razdeljenost je vsaj v nekaterih vidikih in primerih posredno tudi povečala izkušnjo simbolne in stvarne povezanosti jezikovne skupnosti v njeni različnosti. Pospeseno pa so se začele tudi izgubljati iluzije o južnoslovanskem sobivanju kot popolnoma zanesljivi in neproblematični politični, gospodarski, kulturni in jezikovni odrešitvi slovenske jezikov-

1 Najdemo jo tudi v poljudnem slovničarskem diskurzu, npr.: »Takšen, kakršen je, se naš jezik ne sklada z nobenim narečjem, ne preteklim ne sedanjim, je pa kljub temu živ organizem.« (Bajec idr. 1956: 9) »Jezik je živ organizem, zato se nenehno spreminja. Besede se rode, žive in odmirajo.« (Prav tam: 67)

2 O splošni rabi metafore se lahko prepričamo v korpusu Gigafida (<http://www.gigafida.net>), kjer da iskanje po okolici (jezik + organizem) kar precej zadetkov.

ne skupnosti. To sobivanje je sicer prineslo precej prednosti, a tudi nove zadrege in težave. Z eno samo lakonično oznako: slovenska jezikovna skupnost je postajala po letu 1918 v vsej negotovosti vse bolj gotova.

* * *

Večini politično razmišljujočih in dejavnih ljudi se je ob izteku prve svetovne vojne zazdelo, da je napočil trenutek izpolnitve jugoslovanskega političnega načrta. Misel o (južno)slovanski skupnosti je tako ali drugače živela ves čas vzporedno z zelo postopnim oblikovanjem skupnega slovenskega jezikovnega, kulturnega in narodnega prostora. Miselna podlaga jugoslovanske politične ideje pa je bilo še precej starejše prepričanje o načelni in izvirni enotnosti slovanskih jezikov in ljudstev (ki se je občasno zazdelo primerno tudi kot bližnji ali daljni cilj jezikovnopoličnih prizadevanj). O slovenščini (kakorkoli so jo že vsakokrat pojmovali in poimenovali, nekaj časa je bilo npr. prevladujoče poimenovanje *krajnski jezik*) kot posebni obliki ali sestavnem delu velikega slovanskega jezika ni nobenega dvoma vsaj od prve slovnice slovenščine, Bohoričevih *Zimskih uric* 1584,³ naprej. Očitno je ta ideja živela že pred prvo nedvoumno tiskano ubeseditvijo. Različnost pisnih slovanskih jezikov (govorjenih pa še bolj) je bila pogosto (npr. v uvodu Pohlinoe slovnice 1768)⁴ pripisana po eni strani zobu časa in njihovi veliki geografski razprostranjenosti, po drugi strani pa tudi neskrbni rabi. Vsekakor je različnost slovanskih jezikov v teh diskurzih izzvenevala kot nekaj slabega, ne pa kot nekaj razveseljivega in zaželenega. Seveda je bila marsikdaj kot praktična ali simbolična vrednost izpostavljena tudi individualnost posameznih slovanskih jezikov – toda največkrat v taki ali drugačni kombinaciji z zavedanjem njihove bližnjosti, sorodnosti, medsebojne razumljivosti in možnosti njihovega zbliževanja. Dober primer za pragmatično pojmovanje te dvojne razsežnosti je Trubar, ki je, ko je šlo za pridobivanje denarne in politične podpore za njegovo knjižno dejavnost, izpostavljal podobnost slovanskih jezikov in s tem širšo uporabnost svojega dela za širjenje krščanske vere globoko na slovanski jug v otomanski imperij; ko je šlo za razmislek o dejanskih jezikovnih odločitvah v besedilih, pa se je tako v praksi kot v metarazmislekih čisto jasno opredeljeval za samostojnost (že itak notranje precej raznolikega) slovenskega jezika in zavračal možnost hibridizacije južnoslovanskih jezikov (Rotar 1988).

Seveda pa je bilo 16. stoletje še zelo daleč od predstave o narodni avtonomnosti slovenstva s slovenščino kot edinim javnim in uradnim jezikom, ki se je zelo postopoma začela razvijati od konca 18. stoletja naprej. To predstavo je še pred dejanskimi, stvarnimi ovirami omejeval predvsem notranji sovražnik, dvom. Leto 1848 je prineslo prvi slovenski politični program, t. i. Zedinjeno Slovenijo (Granda 1999). Toda dvom o realnih možnostih, da bi se slovenski narod s slovenskim jezikom, slovensko književnostjo (tedaj pojmovano kot celoto pisne oz. tiskane strokovne, leposlovne in publicistične knjižne produkcije) in slovensko kulturo lahko zares samostojno vzpostavil in trajno uveljavil ob vse močnejšem nemškem nacionalizmu, je tudi po političnem letu 1848 zdaj tlel, zdaj zagorel z močnim plamenom in se nato spet potuhtnil. Rešilna pot iz stiske tovrstnih dvomov je bila ponavadi ideja o mogočnem skupnem številu južnih Slovanov, o skupnem kulturnem in zgodovini-

3 <https://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:DOC-XJXCBRP9>

4 <https://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:DOC-CWHKCVY6>

skem političnem (pra)izročilu in – z različno intenziteto – ideja o politični, kulturni, narodni in jezikovni združitvi. Eden od vidnejših tvorcev slovenskega političnega programa Zedinjena Slovenija, Matija Majar Ziljski, je tako v revolucionarnem letu 1848 objavil tudi svoja *Pravila*, kako izobraževati ilirsko narečje i u obče slavenski jezik,⁵ kjer je poskusil začrtati pot združevanja slovanskih knjižnih jezikov. Tri leta kasneje, 1851, je Radoslav Razlag, kasneje politična zvezda slovenskega narodnega gibanja, v Gradcu objavil svoj almanah *Zvezdice*, posvečen »mladeži jugoslavenskoj«. V njem je 16 krajših proznih besedil, polnih patosa, navdušenja nad slovansko prihodnostjo in obžalovanja nad izgubljenimi zgodovinskimi priložnostmi slovanstva. Besedila so napisana v improviziranem hibridnem južnoslovanskem jeziku. »Užeži Vilo! serdce moje ognjem živim čutenja domorodnoga, da se sagriju grudi bratje moje vse na široko, kuda majka Slava svoje sinke broji,« je prvi stavek prve *Zvezdice*. Slovanski jezik je mlademu Razlagu materni jezik, Slovani smo en narod: »Budi mi pozdravljen mili jezik materinski. Budi po zasluženju uvék cénjen i štovan kano božji dar kojega valja hraniti i braniti, čuvati i krasiti, kako to zahtéva napredujúća sila naroda slavjanska.«

S hitrim povečevanjem obsega javne rabe slovenščine, posebej od t. i. ustavne dobe (1861) naprej, je postajalo jasno, da radikalnejši pogledi na južnoslovansko jezikovno hibridizacijo v vsakdanji jezikovni praksi niso uresničljivi. Že množična raba slovenskega knjižnega jezika je pred jezikovno skupnost sprva prinašala velike izzive. Zlasti starejša generacija izobraženih uporabnikov slovenščine se seveda ni šolala v knjižni slovenščini (ali pa le čisto na samem začetku), zato je ni bila vajena ne pri razumevanju, še manj pri tvorjenju besedil – pri čemer ni šlo samo za težave s pomenom, ampak tudi z zagotavljanjem ustreznega vtisa in posledično socialnega statusa pri sporazumevanju v slovenščini. Neizobraženemu ljudstvu je bila knjižna slovenščina uradnega sporazumevanja sprva celo bolj tuja kot nemščina, ki so je bili nekako ikonično vajeni, čeprav je večinoma niso razumeli. Vendar se je situacija hitro spreminjala in z res intenzivnim, aktivističnim jezikovnim načrtovanjem se je slovenska jezikovna skupnost v vseh treh jezikovnonačrtovalnih dimenzijah, torej pri načrtovanju statusa, korpusa in znanja slovenskega jezika, do konca stoletja temeljito okrepila. Toda z vse večjo uspešnostjo načrtovanja korpusa in znanja slovenščine je postajalo toliko bolj očitno in moteče njeno statusno nesorazmerje v primerjavi z nemščino. Nemška manjšinska skupnost v slovenskem jezikovnem prostoru pa se je skušala ohraniti z državno podprto ideologijo dominantnosti nemške nacije v Avstriji. Merjenje moči je bilo vse bolj konfliktno in je pogosto preraščalo celo v fizično nasilje. A sklenemo lahko, da se je v letih od 1848 do 1918 slovenska jezikovna in narodna skupnost temeljito konsolidirala in razvila najpomembnejše temelje potrebne jezikovne in kulturne infrastrukture. Hkrati se je izkazalo, da bo treba po svetovni vojni za nadaljnji razvoj in uspešno življenje skupnosti ustvariti oziroma najti nov, ustrežnejši politični okvir. Zgodovina pa je poskrbela, da se je jezikovno slovenstvo uokvirilo v več političnih okvirov.

* * *

Po 1918 je bila slovenska jezikovna skupnost namreč politično razdeljena. Večina se je vključila v nastajajočo jugoslovansko politično zgodbo, sprva državo Slovencev, Hrvatov in Srbov, ki se je 1. 12. 1918 s Kraljevino Srbijo združila v Kraljevino Srbov, Hrvatov in Slovencev, ta pa se je 3. 10. 1929

5 <https://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:DOC-RZCBUDK0>

preimenovala v Kraljevino Jugoslavijo. V to državo se je sicer vključilo po trianonski pogodbi (4. 6. 1920) tudi Prekmurje, v Madžarski je ostalo Porabje. Precejšnji del slovenske jezikovne skupnosti je po določilih rapalske pogodbe (12. 11. 1920), podpisane med Italijo in Kraljevino SHS, pripadel Italiji; precejšnji del je po koroškem plebiscitu 10. 10. 1920, ki je bil izveden na podlagi določil senžermenske mirovne pogodbe (10. 9. 1919), pripadel Avstriji.⁶ Če uporabimo nekoliko močnejši izraz, je bila torej slovenska jezikovna skupnost razkosana. Tak izraz ustreza ustaljeni predstavi slovenske jezikovne in narodne skupnosti kot zgodovinsko krivično podrejene žrtve večjih in močnejših skupnosti.⁷ Toda pojmovanje slovenske jezikovne skupnosti kot nečesa izhodiščno enotnega je vsaj deloma retrogradno, vzratno. Najbrž ni nič novega teza, da je razkosanost sama prispevala k občutenju slovenske enotnosti (ali morda raje enovitosti). Seveda že pred l. 1918 ne moremo govoriti o enotnosti bivanjskih pogojev slovenske jezikovne skupnosti. Tudi če izvzamemo dve področji slovenske jezikovne skupnosti, kjer je zelo očitno živela v posebnih razmerah že prej, torej Beneške Slovenije (od 1866) in ogrskih Slovencev, in govorimo samo o Slovencih v notranjeavstrijskih deželah, je jasno, da so bile med posameznimi deželami precejšnje razlike. Le v deželi Kranjski je bila slovenska jezikovna skupnost v demografski večini. Tudi tradicija posebne identitete deželnega jezika je bila tu najdaljša – nič čudnega ni, da je Marko Pohlin leta 1768 napisal *Kranjsko gramatiko*. In nič čudnega, da je celo slovenski politični prvak Janez Bleiweis začutil potrebo in leta 1862 v ljubljanski čitalnici predaval o razliki med popačeno regionalno govorico in kultiviranim skupnim narodnim jezikom.⁸ Tudi na Koroškem in Štajerskem se je razvijala posebna regionalna jezikovna identiteta, kot jo lahko opazujemo v procesu oblikovanja regionalnih »različic« standardne slovenščine – kar pa je spet bolj vzratna kot sočasna oznaka. Toda proti koncu 19. stoletja je, kot že rečeno, knjižna slovenščina v precejšnji meri postala skupnostni povezovalni element, čeprav se je močno ohranjala tudi regionalna identiteta.

Je bil leta 1918 med slovenskimi političnimi akterji še vedno prisoten dvom o možnosti razvoja in obstoja samostojnega slovenskega naroda s svojim jezikom, literaturo, kulturo – in politično ter gospodarsko samostojnim življenjem? Dvom o možnosti lastne slovenske nacionalne države je prav gotovo obstajal. Toda v okviru političnega jugoslovanskega gibanja so že pred prvo svetovno vojno med slovenstvom zaživele tudi t. i. novoilirske težnje, torej prepričanje, da lahko politično združevanje južnih Slovanov pomeni (ali da celo mora pomeniti) tudi njihovo jezikovno, kulturno in narodno poenotenje, vsaj v dolgoročni perspektivi. Najrazličnejše predstave in argumente na to temo je prinesla anketa o jugoslovanskem vprašanju, ki jo je leta 1913 pripravila goriška revija

6 »Slovensko prebivalstvo je bilo po določitvi meja leta 1920 razdeljeno med štiri države; leta 1921 je živel v jugoslovanski Sloveniji 985.155 Slovencev, več kot 400 tisoč pa jih je prebivalo v sosednjih državah (čez 300 tisoč v Italiji, okoli 80 tisoč v Avstriji, med sedem in osem tisoč pa na Madžarskem).« (Vodopivec 2006: 173)

7 Prim. Perovšek (1995a: 203): »Po koncu prve svetovne vojne novembra 1918 in potem ko je kazalo, da se Slovincem ne more več zgoditi nič hujšega, kot so bila minula »leta strahote«, je prišlo do nove nacionalne nesreče in nove emancipacijske preizkušnje slovenskega naroda. V prvih letih po vojni so z Rapalsko mirovno pogodbo [...] Slovenci izgubili Primorsko, s koroškim plebiscitom [...] pa deželo svojega zgodovinskega začetka – Koroško. Povojni čas tudi ni zaustavil več desetletnega zapuščanja slovenske zemlje, saj se je izseljevanje Slovencev nadaljevalo še po letu 1918; najbolj množično je bilo s Primorske v Argentino, medtem ko se je iz drugih delov Slovenije preusmerilo od svojega dotedanjega glavnega cilja – Združenih držav Amerike – v zahodno Evropo.«

8 Predavanje z naslovom *Slovenski jezik pa »krajnska špraha«: podučno-humorističen govor Dr. Jan. Bleiweisa* je izšlo tudi v samostojni knjižici.

Veda (Cvirn 1995). Med tistimi, ki so misel o kulturnem in jezikovnem poenotenju zelo jasno zavračali, je bil Ivan Cankar, o čemer se lahko prepričamo iz njegovega predavanja *Slovenci in Jugoslovani*, ki ga je imel 12. 5. 1913 v Ljubljani.⁹

Preden pa se vrnemo k usodi ideje jugoslovanskega naroda z jugoslovanskim jezikom in kulturo, povzemimo, kaj je dogajanje po letu 1918 prineslo slovenski jezikovni skupnosti. Njena večina je torej zaživela v Kraljevini SHS, s takojšnjim izboljšanjem položaja slovenščine na področju uradne in javne komunikacije, še posebej pa v šolstvu. Slovenci v Italiji in v Avstriji so bili izpostavljeni močnim raznarodovalnim, asimilacijskim pritiskom; v Italiji prej in očitno ter grobo, v Avstriji sprva blažje, prikrito in bolj postopno, nato pa tudi z vso močjo. Med najmočnejšimi vzvodi raznarodovanja so bili prav ukrepi, povezani z jezikom: odrivanje in izključevanje slovenščine iz uradne, javne in šolske rabe, italijanizacija osebnih imen in priimkov pa zemljepisnih lastnih imen (Svoljšak 1995). Izkušnja odzemanja že pridobljenih pravic je gotovo nekaj zelo drugačnega, še bolj bolečega od izkušnje pridobivanja pravic. Od tod lahko razumemo tudi izselitvene tokove Slovencev iz Italije v Kraljevino SHS – vsaj za del slovensko govorečih, ki je bil tako simbolno kot eksistencialno neposredno povezan s slovenstvom, odpoved jeziku in narodnostnim atributom ni prišla v poštev in so se zato morali izseliti, bodisi prostovoljno bodisi so jih izgnali (Pahor 2010: 287). V slovenskem delu Kraljevine SHS so jih načeloma radi sprejeli, toda omogočiti jim je bilo treba eksistenco. To pa je bilo povezano s procesom, ki je bil dotlej (razen izjemoma) slovenski jezikovni skupnosti neznan: slovenjenje šolstva in javne uprave v novi državi je pomenilo tudi množično odpušcanje tistih, zavezanih nemščini in nemštvu. Tako je npr. v začetku leta 1919 »nova šolska oblast na Štajerskem odpustila 36 srednješolskih in 200–300 osnovnošolskih učiteljev; ti so večinoma emigrirali v Avstrijo, v Mariboru pa so zaposlili prihajajoče primorske učitelje, ki so bežali pred Italijani« (Dolenc 1995). Slovenske priseljence iz Italije (pa ne le-teh) so zaposlovali tudi v Prekmurju (Kerec 2010). Vse to je očitno postavljalo precej govorcev in govork slovenščine pred zelo nove jezikovne izkušnje, ki so jim bile pred tem tako rekoč neznane – od izdatnega medsebojnega govornega prilagajanja sogovorcev z regionalno zelo različnimi osebnimi govori v vsakdanjem sporazumevanju do obsežnejše uporabe knjižnega jezika. Vsemu temu se najbrž ni dalo prilagoditi, privaditi in priučiti kar čez noč in brez napora, hkrati pa je posledično povzročilo vsaj pri vseh vpletenih, da so začeli dojemati slovenščino kot bistveno širši in bolj raznolik jezikovni kontinuum kakor poprej. Slovenska jezikovna skupnost pa je prvič neposredno in očitno izkusila tudi lastno asimilacijsko moč (kar je vse odtlej pretežno neizpostavljen vidik slovenske narodne in državne emancipacije in tema, potrebna samostojne obravnave).

9 Za ponazoritev dva odlomka iz govora: »Kakor ste videli, sem smatral jugoslovanski problem za to, kar je: namreč za izključno političen problem. Za problem razkosanega plemena, ki se v življenju človeštva ne more uveljaviti, dokler se ne združi v celoto. To je vse! Kakšno jugoslovansko vprašanje v kulturnem ali celo jezikovnem smislu zame sploh ne eksistira. Morda je kdaj eksistiralo; toda rešeno je bilo takrat, ko se je jugoslovansko pleme razcepilo v četvero narodov s četverim, čisto samostojnim kulturnim življenjem.« »Ostane še stvar, ob kateri človek ne ve, če bi se zasmejal, ali razjokal. To je jugoslovansko jezikovno vprašanje, ki ga niso bili postavili avstrijski diplomatje, mojstri v neumnosti, temveč navdušeni ljudje, ki nobenega jezika ne znajo. Posledice tega vprašanja že trdo občutimo — naši listi pišejo tako zanikrno slovenščino, da se ggražajo ob nji že upokojeni poštni uradniki. Jaz spoštujem radikalnost, ki je bila od nekdaj lepa čednost mladine. Ali če ta radikalnost zahteva, da pade slovenščina [...] tedaj hvaležno odklanjamo to radikalnost.« https://sl.wikisource.org/wiki/Predavanja_in_članki

* * *

Prišla je prva Jugoslavija in z njo upravičeno upanje, da je narodu zagotovljen obstanek. Začetek je bil resnično lep: slovenski uradni jezik, slovenske šole, slovenska univerza, dobre učne knjige, ustaljen pravopis, nesluten razmah lepe knjige. A kmalu je čudna zaslepljenost jela poniževati slovenski jezik v narečje in ga trpati z neslovenskimi besedami. Uspela ni, kako bi neki! A jezik je pri tem trpel škodo, narod pa trošil moči za nepotreben boj. (Bajc idr. 1956: 4)

Odlomek iz uvoda v *Slovensko slovnico* je tedaj soustvarjal, danes pa odseva stereotipno mnenje o dogajanju v zvezi s slovenskim jezikom v prvem jugoslovanskem obdobju. Na kaj se nanaša »čudna zaslepljenost«? To so že omenjene t. i. novoilirske težnje, ki so v tedanji novi državi še bistveno bolj kot prej postajale del portfelja političnih prepričanj. Eno od osrednjih političnih vprašanj pa je bilo ureditev nove države v razmerju do njenih posameznih konstitutivnih delov. Čeprav so bila stališča različnih političnih strank (in politikov, pa tudi drugih mnenjskih voditeljev) na Slovenskem tudi glede tega daleč od premočrtnosti, lahko posplošimo, da so pristaši slovenske avtonomije slovenščino in slovenstvo videli in zagovarjali kot nekaj samostojnega, pristaši unitarističnega, združevalnega jugoslovanstva pa kot nekaj bolj ali manj prehodnega na poti do jugoslovanske narodne združitve. Pri tem se postavlja vprašanje, koliko so se torej tedaj npr. načelna liberalna stališča o slovenščini in drugih narodnih jezikih kot o narečjih skupnega jugoslovanskega jezika dejansko zrcalila v jezikovni praksi? Eno je bila dejanska statusna podrejenost slovenščine (Vidovdanska ustava iz leta 1921 je v svojem 3. členu kot uradni jezik Kraljevine SHS navajala srbsko-hrvatsko-slovenski jezik),¹⁰ ki in kakor se je kazala v uradnem in javnem komuniciranju. Že pred dejansko združitvijo Države Slovencev, Hrvatov in Srbov ter kraljevine Srbije v Kraljevino Srbov, Hrvatov in Slovencev se je v političnih debatah kazala pripravljenost liberalnega slovenskega političnega pola na prihodnjo statusno podrejenost slovenščine v novi državi. Toda opredelitev statusne podrejenosti je odvisna od konteksta (in od vidika primerjave). In kot smo že navedli, se je v primerjavi s stanjem v Avstro-Ogrski status slovenščine v jugoslovanskem okviru v marsičem hitro in bistveno izboljšal, zato se je občutek moteče statusne podrejenosti slovenščine srbohrvaščini začel razvijati šele počasi in postopoma. Nova izkušnja pa je bil dnevni jezikovni stik s srbohrvaščino, bistveno bolj intenziven in množičen kot kdajkoli prej. Ta stik je sprožal različne jezikovne procese

10 Pri tem gre za pomensko in najbrž tudi pravno nejasno formulacijo, ki je bila interpretativno odprta. Perovšek (1995b) poroča, da je bil leta 1921 sprva vladni ustavni predlog drugačen in je »predvideval, naj bi bil uradni jezik v državi srbohrvaški, medtem ko naj 'v slovenskih krajih velja kot uradni jezik tudi slovenski dialekt'«. Temu je nasprotoval slovenski unitarist Bogumil Vošnjak, češ da se »z omenjanjem 'slovenskega dialekt' daje v roke orožje 'slovenskemu separatizmu'« in predlagal navedeno določilo, ki je nato obveljalo. Perovšek je mnenja, da je s tem »iz ustave izpadlo edino določilo, v katerem se je v določeni meri še priznavala slovenska jezikovna posebnost«. Kljub tedanjim nedvomnim unitarističnim Vošnjakovim motivom pa temu ne moremo brez pridržka pritrditi. Formulacijo »srbsko-hrvatsko-slovenski jezik« je mogoče brati tudi kot določbo enakopravnosti vseh treh jezikov v funkciji uradnega jezika po vsej državi. Toda s troedinostjo je inherentna in praktična enakopravnost hkrati tudi bistveno omejena: najbrž se je lahko štel za (ustavno)pravno ustrezno vsako tako uradno sporazumevanje, ki je potekalo v kateremkoli od teh jezikov, in verjetneje je, da je to največkrat realno statusno močnejši jezik. Da pa je slovenščina tako ostala imenovana jezik – čeprav v besednem sklopu z drugima dvema jezikoma – in ni bila označena kot slovenski dialekt, ki bi v slovenskih krajih tudi veljal kot uradni jezik (torej poleg srbohrvaščine), lahko interpretiramo bolj za simbolno prednost kot pa za pomanjkljivost. Oznaka slovenščine za narečje in ne za jezik je simbolno nižala njen status.

in tudi različne nove odzive. Interferenčni procesi med sorodnima jezikoma so stekli hitreje in obsežneje. To pa je spodbudilo jezikovnonačrtovalno (re)akcijo, preizkušeno že v obdobju težavnega sobivanja slovenščine z nemščino in konstituiranja slovenskega knjižnega jezika: zavračanje prevzemanja iz politično dominantn(ej)šega jezika. Če parafraziramo zgornji navedek iz slovnice: slovenski jezik je po mnenju večine jezikovnih načrtovalcev zaradi trpanja z neslovenskimi besedami trpel škodo. A ker je bilo jezikovno vprašanje v Jugoslaviji tudi pereče politično vprašanje, je bilo odkrito zavračanje jezikovnega prevzemanja iz srbohrvaščine (včasih bolj, včasih manj) skoraj tvegano protidržavno dejanje. Zato ni nič čudnega, da je slovenistična znanost – v zavetju svoje zapovedane distance in deloma v okrilju nove univerze – posegla v interpretacijo zgodovine razmerja med slovenstvom in južnoslovanstvom in pisala zgodovino zmagovalcev, hkrati pa se je tako posredno upirala sodobnim unitarističnim in hegemoničnim procesom.¹¹

Še neko opazno spremembo je l. 1918 prineslo slovensko govorečim: postopno preusmeritev v politiki učenja tujih jezikov. Nemščina kot dotlejšnje zelo dostopno okno v svet je bila ideološko dokončno sporna in za precej časa pregnana; namesto nje so vstopali drugi jeziki, zlasti francoščina in angleščina, vendar ne brez zastojev in naporov (prim. Hartman 1998).

* * *

Slovenska jezikovna skupnost je po letu 1918 v vsej negotovosti, ki jo je doletela, temeljito dozorela. Kako in v čem, bo treba v marsičem šele raziskati – tudi z interpretativnimi metodami, ki temeljijo na sodobnih sociolingvističnih in psiholingvističnih spoznanjih. Lahko v bivanju in (samo) dojemanju slovenske jezikovne skupnosti potegnemo kako vzporednico med 1918 in 2018? Gotovost v negotovosti je prav gotovo skupna točka. Iz kratkotrajne iluzije, da je za večino slovensko govorečih možno dostojno življenje in bivanje v slovenski enojezičnosti, se zadnje čase dramimo v dramatično sodobno večjezičnost ... iz zgodovine lahko slovensko govoreče in govoreči sicer črpamo samozavest, kakšnih posebnih uporabnih naukov za sedanjost in prihodnost pa pravzaprav ne.

Literatura

- BAJEC, Anton, KOLARIČ, Rudolf, RUPEL, Mirko, 1956: *Slovenska slovnica*. Ljubljana: DZS.
- CVIRN, Janez, 1995: Anketa Vede. *Slovenska kronika XX. stoletja. Knjiga 1*. Ljubljana: Nova revija. 137.
- DOLENC, Ervin, 1995: Slovenizacija in izpopolnjevanje šolstva. *Slovenska kronika XX. stoletja. Knjiga 1*. Ljubljana: Nova revija. 219-220.
- DRNOVŠEK, Marjan, 2010: Zunanje migracije Slovencev v prvi in drugi Jugoslaviji: primerjalni vidik. Peter Štih, Bojan Balkovec (ur.): *Migracije in slovenski prostor od antike do danes*. Zbirka zgodovinskega časopisa 39. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije. 114–125.
- GRANDA, Stane, 1999: *Prva odločitev Slovencev za Slovenijo*. Dokumenti z uvodno študijo in osnovnimi pojasnili. Ljubljana: Nova revija.

¹¹ Univerzitetni profesor književnosti Ivan Prijatelj je v letih 1924 in 1925 v dveh delih izdal razpravo *Borba za individualnost slovenskega književnega jezika 1848–1857*, ki je v knjižni obliki izšla leta 1937; jezikoslovec Anton Breznik je leta 1933 v več nadaljevanjih v *Domu in svetu* objavil razpravo O časnikiarski slovenščini in od 1934 do 1936 v isti reviji razpravo Jezik naših pripovednikov, med katere osrednjimi rdečimi nitmi je zelo kritično razmerje do t. i. nepotrebne prevzemanja iz srbohrvaščine. Literarni zgodovinar Fran Petre je leta 1939 objavil knjigo *Poskus ilirizma pri Slovencih*.

- HARTMAN, Bruno, 1998: Francoski krožek in Društvo prijateljev angleškega jezika in prosvete v Mariboru med obema vojnama. *Časopis za zgodovino in narodopisje*. Letnik 69 – Nova vrsta 34. 2. zvezek. 261–285.
- KEREC, Darja, 2010: Kulturne in socialne spremembe kot posledica imigracij v Prekmurje od 1919 do srede 20. stoletja. Peter Štih, Bojan Balkovec (ur.): *Migracije in slovenski prostor od antike do danes*. Zbirka zgodovinskega časopisa 39. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije. 488–501.
- PAHOR, Milan, 2010: Slovensko izseljevanje iz Julijske krajine v letih 1918–1941. Peter Štih, Bojan Balkovec (ur.): *Migracije in slovenski prostor od antike do danes*. Zbirka zgodovinskega časopisa 39. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije. 285–297.
- PEROVŠEK, Jurij, 1995a: Iz Avstrije v Jugoslavijo. *Slovenska kronika XX. stoletja. Knjiga 1*. Ljubljana: Nova revija. 203–206.
- PEROVŠEK, Jurij, 1995b: Bogumil Vošnjak in »srbsko-hrvaško-slovenski jezik«. *Slovenska kronika XX. stoletja. Knjiga 1*. Ljubljana: Nova revija. 257.
- ROTAR, Janez, 1988: *Trubar in Južni Slovani*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- SVOLJŠAK, Petra, 1995: Qui si parla soltanto italiano. *Slovenska kronika XX. stoletja. Knjiga 1*. Ljubljana: Nova revija. 271.
- VODOPIVEC, Peter: *Od Pohlinove slovnice do samostojne države. Slovenska zgodovina od konca 19. stoletja do konca 20. stoletja*. Ljubljana: Modrijan.

Hotimir Tivadar
 Filozofska fakulteta, Ljubljana
 DOI: 10.4312/SSJLK.54.29-37

Oče Stanislav Škrabec – jezikoslovec in oče slovenske fonetike ter pravorečja

O patru Stanislavu Škrabcu je bilo v zadnjih dveh desetletjih napisanih mnogo razprav. Ob stoti obletnici bomo skušali umestiti njegovo delo v takratni in današnji čas. Ob tem pa bomo izpostavili njegov pomen za razvoj slovenskega jezika in posledično družbe kot celote, ki se je v času po njegovi smrti postopoma razvila v enakopravno državo Evropske unije. In to tudi zaradi njegovega dela in prizadevanj ter razmišljanj o slovenskem javnem govoru, kar je večinoma zapisoval na platnice frančiškanskega časopisa *Cvetje z vertov sv. Frančiška*.

pravorečje, fonetika, slovenski jezik, knjižni jezik, jezikovna norma, Stanislav Škrabec

Over the last two decades many papers have been written about Fr. Stanislav Škrabec. On the centenary of his death, an attempt will be made to relate his work to his own time and to the present. The emphasis will be on his contribution to the development of the Slovene language and consequently to the society as a whole, which since his death has gradually developed into an equal member of the European Union. This is partly down to his work and strivings, as well as his reflections on Slovene public speech, which he wrote largely on the cover of the Franciscan newspaper *Cvetje z vertov sv. Frančiška* (Flowers from St. Francis's Garden).

orthoepy, phonetic, Slovene language, standard language, linguistic norm, Stanislav Škrabec

1 Uvod o Stanislavu Škrabcu v slovenski javnosti nekoč in danes¹

O patru in jezikoslovcu Stanislavu Škrabcu (7. 1. 1844, Hrovača–6. 10. 1918, Ljubljana) pred koncem osemdesetih let 20. stoletja v javnosti (tako v šolstvu kot tudi v medijih) ni bilo dosti znane oz. se o njem in njegovih delih ni poročalo.² Omenjen je bil sicer v določenih člankih in seveda predvsem Breznikovih delih, tudi njegovi *Jezikoslovni spisi* so bili izdani še pred drugo svetovno vojno (1916–1921). Proti koncu osemdesetih let ga je v *Portretih, razgledih, presojah* (1987) obširno predstavil Jože Toporišič, ki je o njem tudi predaval na Filozofski fakulteti. Šele v samostojni državi (po letu 1990) pa so bila na pobudo frančiškanov in v uredništvu Toporišiča objavljena *Jezikoslovna dela 1–4* (1994–1998). Danes so patru Stanislavu Škrabcu posvečeni: Škrabčeva domačija, Škrabčeva ustanova, Škrabčevi dnevi, tudi Škrabčeva štipendija za mlade

1 Zaradi avtentičnosti jezika in tudi nedoslednega citiranja ter neupoštevanja Škrabčeve jezikoslovne misli v preteklosti, na kar opozarja tudi Toporišič (1987), v tem prispevku Škrabčeve misli navajamo izvirno, v takratnem, tj. Škrabčevem jeziku. Za lažje branje izpostavljamo predvsem takratni zapis polglasnika, tudi pred *r* (npr. vrsta – versta). Za lažje branje lahko uporabite tudi zgodovinske slovarje na www.fran.si in srbohrvaške slovarje (Juranič 1986; Kafol, Mirjanič 2006).

2 V strokovni javnosti sicer Škrabec ni bil neznan, Rigler ga npr. skupaj z Valjavcem omenja kot pomembnega opisovalca tonemskega naglasa (Rigler 1968: 195–196), tudi Toporišič (1987: 69–96) svoj opis Škrabca v *Portretih, razgledih in presojah* napiše in objavi že leta 1970, kot pravi v uvodu, prav tako je leta 1971 objavil obširni portret Škrabca v *Slovenskem biografskem leksikonu*; 641–648). Zelo skopo (le sedem vrstic) in nenatančno pa je opisovanje v jugoslovanski enciklopediji, kjer napačno piše, da je bil profesor v Ribnici pri Gorici (!) (*Enciklopedija leksikografskog zavoda* 1964: 299).

jezikoslovce, zbirka Škrabčeva misel itn.³ Večina slovesnosti je vezana na njegov rojstni kraj Hrovačo pri Ribnici, kjer stoji obnovljena Škrabčeva domačija, ki priča o takratnem času, ob njej pa je postavljen sodobni paviljon podjetja Riko, v okviru Škrabčevih dni v Novi Gorici se tradicionalno zbirajo domači in tuji jezikoslovci. Bistveno manj Škrabčevo obarvan, vsaj v slovenski javnosti, pa je frančiškanski samostan na Tromostovju, kjer je Škrabec preživel svoje zadnje dneve življenja.

Škrabec namreč ni bil narodnobuditeljski pesnik – kot npr. večini Slovencev znan pesnik in slovničar, tudi duhovnik Valentin Vodnik –, in je podobno kot Kopitar (in Breznik) doživel usodo slovenskega jezikoslovca, tj. sorazmerno neprepoznavnost v javnosti. Nasprotno od Prešerna, ki je postavljen v osredje slovenske prestolnice. Pri Škrabčevem jezikoslovnem delovanju in pisanju je najbolj zanimivo prav njegovo pisanje na platnice verskega časopisa, ker mu drugje tudi zaradi ostrine njegovega peresa in drugačnih pogledov (metodologije) ni bilo dovoljeno objavljati.⁴

2 Škrabec in Breznik ter ustrezna kodifikacija slovenskega jezika

Breznik je izdal *Jezikoslovne spise* (prvi del je bil izdan eno leto pred Škrabčevo smrtjo) še v posvetovanju s Škrabcem, zato so bili Škrabčevo delo in jezikoslovne misli ohranjeni za slovensko jezikoslovje še pred koncem 20. stoletja. Škrabca je v drugi polovici 20. stoletja splošni javnosti odkril predvsem Toporišič, ko je pisal različne članke in enciklopedijska gesla (od *Slovenskega biografskega leksikona* (1971) do *Enciklopedije Slovenije* (1999), pa tudi posredno preko Breznikovih *Jezikoslovnih razprav* (1982)). Breznik, ki ga imenujejo za Škrabčevega učenca in tvorca prvega slovenskega pravorečja, o Škrabcu pravi: »L. 1870 je pričel objavljati svoje epohalne razprave o glasu in naglasu našega knjižnega jezika veleučeni frančiškan p. St. Škrabec.« (Breznik 1982a: 343) Breznik (prav tam: 343–364) je na osnovi Škrabčevih in Valjavčevih (1878–1895) razprav, ki jih je analiziral tudi Škrabec, ter pregledu del drugih slovenskih jezikoslovcev (npr. »Štajerca A. Murka«, ki ne naglašuje ustrezno in po nepotrebnem dovoljuje dvojnice (prav tam: 363)) opredeljeval pravila slovenskega naglasa in poudarjal, da ima slovenščina prosto oz. svobodno mesto naglasa (prav tam: 357). Breznik je tudi izpostavil pravorečno usmeritev: »Vse koroško-štajerske oblike se ne dadó vpeljati v kranjščino, ravno tako pa se tudi vse kranjske posebnosti ne dadó vzdržati. Naj se napravi pameten kompromis med obema dolgoletnima tekmečema, pogoje naj stavi pa – staroslovenščina [stara cerkvena slovanščina]« (prav tam: 87).⁵ Ali je Škrabec tudi kaj podobnega zapisal?

Da je dialektična izreka na Štajerskem, Koroškem itd. različna od dialektične izreke na Kranjskem, komu ni znano? Ali izobraženim mej nami je potrebna edinstvena, [...] »književna izreka«; in ta izreka ne sme biti neorganska zmes raznih dialektičnih izrek [...]. Zato pa nikaker ne mislim, da mora v vsem le kranjščina

3 To je v precejšnji meri zasluga prizadevnosti njegovega pranečaka Janeza Škrabca, uspešnega podjetnika, pa tudi spremenjenega družbenega okolja, ki se je začelo oblikovati konec osemdesetih let 20. stoletja (med drugim tudi s t. i. plakato afero ob štafeti mladosti leta 1987 skupine Irwin znotraj NSK; Trampuš 2007).

4 Kot navaja Toporišič (1987: 70–71), Škrabcu niso hoteli objavljati ne pri Slovenski matici, ne v Jagičevem *Arhivu*, zaradi kritike Levstika pa niti ne več v *Kresu* niti *Novicah*, zato je svoje študije lahko objavjal predvsem na platnicah frančiškanskega časopisa, ki ga je tudi sam urejal.

5 Drugi slovenski pravopis Škrabčevega učenca Antona Breznika (1920) nekateri imenujejo »prvi slovenski pravorečni priročnik« (Rupel 1946: 4).

odločati, dasiravno je res, da splošno nihče ne more podreti, kar je vedel vže Stanko Vraz: »Krain war von jeher in slovenicis die tonangebende Provinz.« Le to je resnica, mora podlaga biti »književni« le ena izreka, in, da ta ne more biti rezijanska ali prekmurska. (Škrabec 1994a: 202; prim. Tivadar 2010)

Škrabec torej postavlja govor kot naravno danost, ki ga geografsko v največji meri opredeljuje »Kranjska«, tj. osrednja Slovenija. Kljub osrednjeslovenskemu izvoru pa tako Škrabec kot Breznik nista javnega govora izenačevala s svojim osebnim »kranjskim« govorom (npr. dolenjščino). Upoštevala sta tudi pisni jezik, vendar ne popolnoma, kar se vidi v ostrem protestu proti elkanju in »mehaničnemu« govorjenju (prim. Breznik 1982a: 343–364; Škrabec 1995: 36–58). O dolenskem govoru, ki naj bi zaznamoval Frana Levstika, pravi, da »se mi je celo zdelo, da malo preveč po domače zavija«. Škrabec ga je slišal še v živo, vseeno pa je Levstika kot intelektualca upošteval v smislu neelkanja (prim. hodil – [hodiū]; (Škrabec 1995: 49, objavljeno v *Cvetju* 1903). V začetku 20. stoletja seveda ni bilo posnetkov govora, tudi ni bilo medijev, prav tako slovenščina še ni bila toliko prisotna v javnosti. Ne nazadnje še ni bilo slovenske univerze, zato je bilo ugotavljanje ustreznega izgovora (med izobraženci) prepuščeno jezikoslovcu samemu in njegovemu (samo)-opazovanju.

3 Škrabec jezikoslovec opisovalec

Toporišič je ob stoletnici izida Škrabčeve naglasoslovne razprave O glasu in naglasu našega jezika v pisavi in izreki (1870) zapisal, da je o. Stanislav Škrabec »s svojim epohalnim spisom O glasu in naglasu našega jezika v pisavi in izreki uvedel obdobje slovenskega jezikoslovja,⁶ ki ga v polni meri zna ceniti šele sodobni jezikoslovni strukturalizem: Škrabec je namreč nekaj njegov predhodnik.« (Toporišič 1987: 69)

Z besedicama *namreč* in *nekaj* sicer Toporišič Škrabca ne opredeljuje kot pravega predhodnika strukturalista (tj. v sedemdesetih letih 20. stoletja pomenilo sodobnega jezikoslovca). Vendar lahko Škrabca jezikovnokulturno uvrstimo v kategorijo Vaclava Ertla (1927, 1929; tudi Vuković 2015; Nebeská 1996), ki je z upoštevanjem realnega gradiva in dobrih avtorjev mladogramatično puristično delovanje že usmeril k uporabniku, tj. rabi jezika. Škrabec je s tem, ko je sistematično opisoval realni govor, kar mu v vseh svojih delih Toporišič priznava, v bistvu začetnik strukturalističnega delovanja na Slovenskem. Z mnogimi svojimi idejami in opisi sicer ni uspel (npr. z zapletenim, na dolenjščini osnovanim samoglasniškim sistemom; Škrabec 1870, 1998), vsekakor pa je uspel z idejo o sodobni govorjeni slovenščini, ki naj je ne določajo jezikoslovci: »Da je narodna izreka končnega in pedsoglasniškega l v naši slovenščini edina prava, to je, mislim, že nekaj časa znanstveno popolnoma dognana resnica.« (Škrabec 1995: 48)

Toporišič sicer pravi, da naj bi Škrabec težko priznal »manj idealno sodobno resničnost [...] in se je trmasto potegoval za boljšo in preprostejšo zgodovinsko resnico.« (Toporišič 1987: 95) Kakšna je bila predradijska javna slovenščina, vemo samo iz zapisov jezikoslovcev, ki pa so določene resnice tudi prilagajali, tj. subjektivno opisovali. Verjetno tudi Škrabec, ki pa je to priznaval (to je razvidno praktično v vseh njegovih razpravah v *Cvetju*, sedaj *Jezikoslovnih delih* 1–4). Škrabec

6 Toporišič teh besed Antona Breznika o Škrabcu ni ustrezno citiral, vendar je Breznika in njegovo delo zelo izpostavljal (uredil je tudi njegove jezikoslovne razprave).

je želel, da se pisava loči od izgovora, ki je bil drugačen zaradi zgodovinskih sprememb v jeziku. Prav tako je upošteval govor izobražencev – celo zasebni, spontani govor (Škrabec 1995: 49): »Po moji misli je prava knjižna izreka naše slovenščine prav ta, ki se sliši v neprisiljenem govorjenju izobraženih Slovencev v zasebnem občevarju.« Lahko rečemo, da je ta Škrabčeva misel zelo podobna Toporišičevi usmeritvi v knjižni oz. splošni pogovorni jezik ter Voduškov občevarni jezik, ki naj bi ga govorili izobraženci v osredju (narečni govori pa naj bi po Voduškovih napovedih (v začetku šestdesetih let) tako ali tako kmalu izginili, kar se še do danes ni zgodilo (več v Tivadar 2012)). Škrabca je torej zanimal resnični govor in sodobni jezik, ki ga je opisoval. Želel ga je tudi standardizirati na način, da bi bil sprejemljiv za čim več ljudi. Na zapis, lahko rečemo celo žalitev dr. Ilešiča,⁷ da je Škrabec »naš jezikoslovni Rousseau, ki kliče neprestano: a la nature ter uvaja v salone vse sloje z ulice in iz gozda«, ⁸ je odgovoril: »Verjemite mi, g. doktor, meni ni za salone, meni je za šole in za cerkve; te in njih potrebe poznam nekoliko, salonov pa nič.« (Škrabec 1995: 48) V nasprotju s Toporišičevo in Voduškovo usmeritvijo v prestižnejši govor intelektualcev se Škrabec ne izogiba »vseslojnosti« knjižnega jezika, ampak jo celo zagovarja: »Pa morebiti je hotel g. doktor z besedo »s a l o n « označiti le knjižni jezik nasproti narečjem, ki bi mu bila [označuje] »s l o j i z u l i c e i n i z g o z d a «? Morebiti! Vender tudi v tem pomenu jaz ne morem priznati takemu očitjanju nika-ke opravičenosti. Jaz ne vjam iz narečji v knjižno slovenščino ničesar, kar ne bi bilo v nji davno pred meno.« (Škrabec 1995: 48) Škrabca zanima realen, živ, nesalonski govor, izpostavlja predvsem šolo in cerkev, kjer se je dogajalo takratno kulturno življenje na Slovenskem in kjer je na žalost bilo dosti »modnega eljanja, ploda nevednosti« (Škrabec 1995: 52). O salonih pa ironično pravi: »Da bo naša 'slovenska' gospoda kedaj do kaj takega prikobacala, to je zelo malo verjetno, smešno torej pri nas govoriti o 'salonih'« (prav tam).

Škrabec torej upošteva rabo, vendar narečja ne enači s knjižnim jezikom. O mnenju večine javnih govorcev pravi, da ne ve zagotovo, kakšno je, kakor tudi ne vedo tisti, ki o tem pišejo.⁹ Zelo aktualna misel za današnji čas, ko se pogosto določene podatke predstavlja kot absolutne, čeprav je (slovenski) jezik še bolj razslojen in hitreje spreminjajoč kot v Škrabčevem času. Škrabec je protestiral z argumenti proti popolni določenosti – seveda je bil zelo oster razpravljavec, ki je želel dokazati svojo resnico. Dokazoval jo je z jezikoslovnimi argumenti v najširšem smislu – kontrastivno primerjalno slovansko (od ruščine do »serbohervaščine« in bolgarščine), nemško, tudi angleško in francosko itn. (npr. Škrabec 1995: 36–56).

Toporišič (1987: 95) upravičeno sklene, da je »Škrabec zgled pravega znanstvenika, ki govori le s treznimi argumenti resnice in morda prav zaradi tega ostaja v svoji dobi manj priznan, kot zasluži.« Odločno delovanje in skrb za kakovostno ter naravno (sodobno) izreko (npr. ljudskim učiteljem je treba z zgodovinskimi argumenti določiti pravilno izreko, ki jo morajo uveljaviti nadzor-niki in profesorji; Škrabec 1995: 46) sta odraz takratnega časa (začetek 20. stoletja), ko se je – predvsem govorjena – slovenščina šele standardizirala in celovito umeščala v javni prostor.

7 Očitno so se s Škrabčevimi mislimi precej ukvarjali in o njem tudi pisali, niso pa mu dovolili objavljati.

8 Mogoče pri tej pikri pripombi dr. Ilešiča ni nepomembno dejstvo, da je Škrabec izhajal iz kmečke družine in je bil francižkan.

9 Ilešič je poudarjal, da ga razume tako »viničar« kot tudi »tržaški okoličan«, Škrabec pa pravi, da njega tudi, čeprav malo drugače govori (Škrabec 1995: 48).

4 Škrabec in pravorečje – problem »elkanja« in razmerja med pisnim in govornim jezikom¹⁰

Eden največjih problemov konec 19. in na začetku 20. stoletja je bil izgovor črke <I>, kar se v nekaterih primerih izpostavlja še danes. Slovenščina ima namreč sorazmerno fonetični pravopis, prav Škrabec pa je vzpostavljal t. i. fonemski zapis (zapis po osnovni, t. i. krepki, varianti: nadstrope, vzeti, hodil ...).

Pravorečje ali ortoepija, tj. »jezikoslovna veja, ki išče in ugotavlja najboljši stalni način izgovarjanja fonemov in njihovih nadsegmentnih (prozodijskih) lastnosti oz. izgovarjanja (= branja) zapisov obojega«¹¹ (Toporišič 1992: 205), je aplikativna veja jezikoslovja, ki je vezana na jezikovno disciplino – glasoslovje, ki zajema fonetiko in fonologijo. Škrabca lahko upravičeno imenujemo tako za očeta slovenskega glasoslovja in pravorečja, saj se je sistematično ukvarjal z ustrezno izgovorjavo in zapisom ter analizo glasoslovne ravni jezika. Tako je Škrabec v razpravi *O glasu in naglasu, O glasu in naglasu našega knjižnega jezika v izreki in pisavi leta 1870* (Škrabec 1998: 11–50) predlagal izpopolnitev slovenske pisave za jezikoslovne potrebe. To misel je potem po že končanem jezikovnem študiju v Gradcu, kjer je študiral klasično in slovansko jezikoslovje (državniinarski izpit je zaključil 1876), nadgrajeval v frančiškanskem časopisu *Cvetju z vertov sv. Frančiška*.¹² Opozarjal je tudi na natančni zapis za šolske, »navadne učne potrebe«.

Zavedal se je tudi pomena slovenščine kot tujega jezika,¹³ ob tem pa izpostavljal neenotnost slovenskega knjižnega jezika. Še posebej je poudarjal »edinosten olikan zborni ali govorni jezik«, pravilno »izreko literarnega jezika«, ki jo je še posebej potrebno označiti »[...] v učnih knjigah – gramatikah in besednjakih –, da bi po njih občna postala vsej narodni inteligenciji.« (Cvetje 1880/8; citirano po Škrabec 1994: 38–39)¹⁴ Škrabec je opozarjal na problem zapostavljanja slovenščine in je dokazoval njeno samobitnost nasproti drugim jezikom, toda v skladu z osnovnim namenom jezika – sporazumevalno funkcijo. Ob obravnavi Levčevega pravopisa in problema l-kanja pravi:

Blagoglasje je v jeziku lepa reč; vender, kaker smo vže prej videli, ni poglavitna reč. Slovenska izreka mora biti najprej slovenska, potem še le blagoglasna, in blagoglasna bodi [...] najprej večini našega naroda, kateri je domač glas prijetniši od tujega, potem pa nadalje tistimi milijonom Slovanov, ki so si ohranili v tem oziru [elkanje oz. eljanje] nepopačen sluh. (Škrabec 1994b: 385)

¹⁰ Več o pomenu Škrabca za normiranje slovenskega jezika v Tivadar 2003, 2004.

¹¹ Pravorečje pomeni tudi knjigo zapisanih pravil, ki poleg pravorečne norme še posebej opozarja na določene izgovorne in ostale pravorečne probleme (glej Toporišič 1992: 205).

¹² »Ker pa je stvar, ki se v njem [v razpravi *O glasu in naglasu*] obravnava, važna in, kaker bi jaz mislil, interesantna za vsakega omikanega rodoljuba, ki hoče svojo slovenščino vsaj v očitnih [javnih] govorih prav in čedno govoriti, in ker so se v desetih letih moje dotične misli [...] popravile, za to se mi ne zdi neprimerno na tem, znanstvenim opazkam določenem mestu [na platnicah *Cvetja*] na kratko razložiti, kakovo si zdaj, po skoraj dvajsetletnem prevdaranju in preiskovanju, mislim pravo izreko našega literarnega jezika [...]« (Cvetje 1880/8; citirano po Škrabec 1994a: 39)

¹³ »[I]mamo na misli ptujca, ki se iz knjig naše slovenščine ne more naučiti, da bi jo znal prav brati in govoriti.« (Cvetje 1880/8; citirano po Škrabec 1994a: 38)

¹⁴ Škrabec se je zavedal, da mora slovenski »olikan« govor, tj. knjižna izreka oz. standardni govor postati »občni«, tj. splošni. O pomenu poučevanja govori ena njegovih najpomembnejših razprav iz leta 1903 *O učenju naše knjižne slovenščine v začetnih in v višjih učiliščih*, ki jo je napisal kot odziv na razpravo in brošuro izdajo letnega poročila goriške državne gimnazije prof. F. Žnidaršiča *Zur Pflege der slovenischen Schriftsprache anösterreichischen Gymnasien* (Škrabec 1995: 35–58).

Škrabec je – v tem primeru – z blagoglasnostjo nastopil proti blagoglasnosti, s slovensko-slovansko proti nemški, kar je logično za čas na prelomu stoletja, ko še nismo imeli slovenske oz. jugoslovanske države. Predvsem pa poudarja, da mora biti »blagoglasna [tj. sprejemljiv] večini našega naroda«. Vedno se je boril proti »blagoglasnosti« (osebnemu jezikovnemu občutku) kot normativnemu načelu za ugotavljanje norme govorjenega jezika. Jezikoslovne utemeljitve postavlja nad blagoglasnost z ironičnim vprašanjem g. Perušku, ki je oblike na v (zapis in izgovor bravec nam. bralec; Škrabec 1994b: 381–383) zavračal kot neblagoglasne, »gorenjsko kmetavzarske«: »[...] Ali [so] morda zato [neblagoglasne], ker je po 'jezikovnih zakonih utemeljeno'?» (Prav tam: 382)

Škrabec se je zavedal tudi problema polglasnika. O polglasniku pravi (Škrabec 1916–1921: 303, Škrabec 1995: 2): »[T]isti samoglasnik, ki je pri nas najbolj zaničevan, tako da še svoje čerke nima, polglasnik, dela našo slovenščino nekako moško in obenem lehkotno, mejtem ko ima hervažčina se svojimi polnimi glasovi nekaj težkega, pa zraven – kako bi rekel, da ne bi žalil? – nekaj ženskega, morda celo otročjega.«

Škrabec govori o polglasniku kot o prastarem glasu in posebni prednosti slovenščine, ki se je ohranil v kratkih zlogih (Škrabec 1994b: 9), Škrabec nastopi tudi proti dodatnemu reduciranju samoglasnikov in ga šteje kot napako oz. »prenaglost« (prav tam: 8). Ob opredelitvi polglasnika izpostavi nereduciranje samoglasnikov, kar je v slovenskem narečno razslojenem jeziku bila najustreznejša rešitev za normiranje, poenotenje javnega govorjenega jezika in tudi pisave. Sodobni razvoj jezika in pogosto pisno pripravljane poročila in drugih medijskih vsebin (branje s TV-bralnika; Tivadar, 2012, 2016) pritrjuje tej Škrabčevi usmeritvi k enotnemu pisnemu jeziku. Pri čemer pa pisnemu jeziku ne sledi popolnoma, npr. kot mehanično izgovarjanje zapisa, ampak se zaveda sodobnega razvoja jezika, ki je pri govorjenem jeziku še toliko intenzivnejši. Škrabca moti predvsem napačna vzgoja v šolah, saj poleg »teoretičnih« zmot, da imamo le šest samoglasnikov, otroke namesto različnih glasov (in s tem tudi naglasa) učijo zlogovati, torej brati pravzaprav brez naglasa oz. z več naglasi – misliti, vérújété (Čar 1995). Ob tem Škrabec še poudarja, da »imajo vsi stariši literaturni jeziki svoj historični pravopis, ki se ž njim sedanja izreka že davno več ne vjema« (Škrabec 1995: 61), zato tudi določeno razlikovanje v izgovoru in pisavi ni nič usodnega. Pri tem je mislil tudi na u-jevski izgovor predloga /v/ in /l/ (Cvetje 1889, 1902, 1914; *Jezikoslovna dela* 1–3; Škrabec 1994–1995; glej tudi Toporišič 1987: 79–80).

5 Škrabec kot fonetik

Kot Dolenjec sicer s svojim zapletenim, pod vplivom lastnega ribniškega govora oblikovanim samoglasniško-naglasnim sistemom knjižne slovenščine ni uspel (Škrabec 1870; prim. Toporišič 1998). Vendar je postavil dosti opredelitev posameznih fonetično-fonoloških kategorij. V svojih glasoslovnih razpravljanih je terminološko opredeljeval naglas že konec 19. stoletja v razpravi *O poudarjanju in naglaševanju*: »Poudarek ali naglas imenujemo navadno z nekolikim povzdignjenjem sklenjeno ojačanje glasu pri izgovarjanju katerega zloga v besedi ali ketere besede v stavku.« (Cvetje 13 (1894); citirano po Škrabec 1994b: 168).

Škrabec je kot fonetik in pravorečnik tudi smiselno opredelil razliko med govorom in pisavo, pri čemer ni delal kodifikacijske razlike med tujimi, tj. govorci slovenščine kot drugega jezika, in domačimi govorci:¹⁵

Kopitar, ko ponosniši gorenjec [ponosnejši Gorenjec od ponižnega Dolenjca Metelka], ni vpognil tako globoko herbta pred mogočnim tujcem. Tujec, če hoče znati našo slovenščino, se je mora učiti take, kakeršna je, in zlasti njemu je namenil svojo »Haupt Leseregel«. Ke bi bil le na domače ljudi mislil, bi bil moral postaviti namestu nje »Haupt.Schreibregel«. Namestu »pisal l i e s pisov« bi moral učiti: »pisov s c h r e i b pisal«, ker je domačinu oblika »pisov« od mladega znana in se ima iz slovnice učiti le pisave »pisal«; tujec pa, ki se iz knjig uči naše slovenščine, vidi naj prej obliko »pisal« in se mora potem učiti izreke, njemu torej v versti velja: »l i e s pisov«. (Škrabec 1995: 58)

Zelo zanimiv je tudi Škrabčev fonetični opis izgovora fonema /l/, pri čemer izpostavi raznolikost izgovora slovenske črke <l>:

S čerko »l« pišemo glas,¹⁶ ki ni in ni bil vedno in povsod enak, zlasti ne vedno in povsod tisti, ki ga imenujejo pri nas neki gospodje čisti »l«. Koliko je vseh raznih čistih in nečistih »l«-ov, to ne bi vedel za gotovo povedati niti kak učen fonetik. Techmer jih je sestavil v »Internationale Zeitschrift für allgemeine Sprachwissenschaft, I. Band« str. 180 v pregledu: 15, in nadalje jih omenja še nekoliko. Navadnemu »l« pripisuje »articulatio linguolateralis alveolaris«, to se pravi, da ta glas nastane, ako se konec jezika vpre v gorenjo čeljust, torej na rob nebá, kjer so zobje vsajeni v svoje luknje (te luknje se imenujejo »alveoli«) in zrak se porine ob straneh jezika, ki je zato stisnjen v sredo in v zadnjem delu, kar se da, znižan. Tega glasu Rusi in Poljaki nimajo; nadomeščajo ga v tujih besedah s svojim mehkim, topljenim ali palatalnim »l«, ki se nareja, ako se konec jezika vpre v dolenje zobe, srednji del pa proti terdemu nebu (palatum) vpogne ter tako ob straneh zrak porine iz ust. (Škrabec 1995: 37)

Škrabec je torej artikulacijsko natančno opisal tako slovenski »čisti«, zadlesnični sprednji, [l], kot tudi mehčani [l'], kot ju opredeljuje *Slovenski pravopis* (2001: 73, 141). Škrabec predlaga tudi preprosto sistemsko rešitev odprave l-kanja (ob tem primerja slovanske jezike, tudi ruščino, med sabo in slovenski sistemski razvoj sodobnega jezika):¹⁷ »Jaz pa bi dejal, da bi vtegnil biti to natoren razvitek, pomikanje proti cilju, ki je pri nas že dosežen, olajšanju izreke po prehodu temnejšega končnega in predsoglasniškega l v w, jasnejšega predsamoglasniškega l v srednji ali 'čisti l'.« (Škrabec 1995: 42)

Tovrstna razmišljanja in utemeljitve so kasneje vodila v odpravo l-kanja in branja po črki.

¹⁵ Kot pravi Škrabec, je »ponižnji Dolenjec« Metelko tujim govorcem slovenščine dovoljeval brati po črki, torej vsak zapisani / kot l in je takšni tuji izgovarjavi dajal prednost pred domačim govorom (Škrabec 1995: 58).

¹⁶ Terminološko seveda še ne uporablja besede fonem, saj se je le-ta termin v jezikoslovju širše uveljavljal šele v tridesetih letih 20. stoletja, ko je izšla znamenita Trubeckojeva fonološka razprava (1939).

¹⁷ Škrabec dvoglasniško in dvoustnično varianto [ɫ], po Škrabcu zapisano kot w, izgovarjavo predsoglasniškega </> utemeljuje z izgovorom temnejšega l v ruščini (Veliki Rusi), kakor govorijo tudi preprosti kmetje na Goriškem, Notranjskem, Dolenjskem in Štajerskem, kar naj bi bil »natoren razvitek«, tj. naravni razvoj, proti cilju, »ki je pri nas že dosežen« – lažje izgovorljivemu dvoglasniškemu w (Škrabec 1995: 42).

6 Škrabčev pomen za slovenščino in slovensko jezikoslovje

Na koncu se moramo ozreti še na zgodovinske okoliščine. Prav v letu Škrabčeve smrti 1918 je slovenščina iz nemško-zahodnoslovanskega prostora, kjer smo bili v času Avstro-Ogrske, v okviru prve jugoslovanske države kulturno intenzivneje zakorakala v južnoslovanski prostor. To je vplivalo tudi na jezikovnokulturno politiko. Če se je na Češkem in Slovaškem z oblikovanjem teorii je knjižnega jezika znotraj praške šole po nastanku Masarykove Češkoslovaške jezikoslovje izrazilo distanciralo od purističnih posegov v jezik in se usmerjalo k rabi (z ustanovitvijo države in državnostjo jezika ni bilo več treba nasprotovati nemškemu jeziku in je bila regulacija jezika nepotrebna), se je na Slovenskem še pojavljal puristični princip, tudi pri Škrabčevem nasledniku Antonu Brezniku (glej Pallay 2017). Zakaj? Glede na razvoj dogodkov v 20. stoletju in ne nazadnje tudi boj za pravice slovenščine v javnosti še v osemdesetih letih 20. stoletja (*Posvetovanje o jeziku* 1983) je gotovo k temu pripomoglo tudi družbeno, slovenščini nenaklonjeno okolje na državnem nivoju, vključno z vojsko in diplomacijo ter državnim parlamentom (Tivadar 2012).

Ali je bil slovenski »zmerni purizem«¹⁸ še v prvi polovici 20. stoletja ustrezen, potreben? Ne. Sploh če upoštevamo dejstvo, da je Škrabec že konec 19. stoletja zagovarjal opisovalni princip enakopravnega jezika jezikovno samozavestnih govorcev.¹⁹ Ob tem se je distanciral od »salonskosti«, tj. izključevalne prestižnosti, jezikovne probleme je argumentiral s tradicijo in razvojem slovenskega jezika, razvojem drugih slovanskih jezikov, stanjem jezika v madžarščini, nemščini idr. Kljub njegovi odločnosti, Toporišič (1987) je rekel, da je bil celo »trmast«, moramo izpostaviti predvsem dosledno argumentiranje in zavezanost jezikovni rabi; upošteval je rabo v prvi vrsti v cerkvi in šoli, kjer je slovenščina takrat v polnosti živela. Škrabec je bil tudi usmerjen v samostojno odločitev slovenskih govorcev, kako in koliko bodo govorili slovenski jezik: »Najboljše orglje ne bodo pele tistemu, ki se ni zadosti orgljati učil. Najpopolniji, najplemenitiši jezik ne bo rešil svojega naroda, ako ga ta ne ceni, ako se zanj malo meni.« (Škrabec 1994a: 219)

Razvoj jezika je torej prepuščal govorcem in njihovi rabi, kamor so predvsem v naslednjih desetletjih 20. stoletja po Škrabčevi smrti usmerili sodobno jezikoslovje anglist V. Mathesius in drugi jezikoslovci Praškega lingvističnega kroga. In ta praška teorija še vedno vpliva na sodobno jezikoslovje (Vuković 2015) v svetu in tudi v Sloveniji. Toda to je druga zgodba za nov članek o Škrabcu in njegovih sodobnikih ter »naslednikih« v Pragi, takratnem svetovnem jezikoslovnem središču.

Literatura in viri

BREZNIK, Anton, (1911) 1982a: Naglas v šoli. *Jezikoslovne razprave*. Uredil Jože Toporišič. Ljubljana: Slovenska matica. 343–364.

BREZNIK, Anton, (1913–1915) 1982b: Razvoj novejšje slovenske pisave pa Levčev pravopis. *Jezikoslovne razprave*. Uredil Jože Toporišič. Ljubljana: Slovenska matica. 83–133.

ČAR, Janko, 1995: Pravorečje pri Škrabcu, Ruplu in Toporišiču. *Škrabčeva misel 1*. Uredil Jože Toporišič. 45–52. *Enciklopedija Slovenije*, 1999. Ljubljana: Mladinska knjiga.

¹⁸ O zmernem (pozitivnem?) purizmu v slovenščini piše Kalin Golob (1996: 84).

¹⁹ Če bi Škrabec objavljaj v takrat priznanih časopisih, bi mogoče bil njegov jezikoslovni vpliv še večji in ne bi prišlo do purizma v 20. stoletju. Prav Škrabčeva dosledna argumentacija in »zavezanost resnici«, Toporišič to imenuje prava znanstvenost, namreč vsakršen nasilni, nenaravni, tj. puristični, poseg v jezik prepreči. Purizem pa spodbuja želja po dominantnosti tako jezika kot jezikoslovcev osebno, česar se moramo varovati še danes.

- ERTL, Václav, 1929: *Časové úvahy o naší mateřštině*. Praga.
- Fran: www.fran.si
- JURANČIČ, Janko, 1986: *Srbohrvatsko-slovenski slovar*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- KAFOL, Igor, MIRJANIČ, Branka, 2006: *Hrvaško-slovenski, slovensko-hrvaški slovar*. Ljubljana: Modrijan.
- KALIN GOLOB, Monika, 1996: Jezikovnokulturne smeri na Slovenskem: romantiki in realisti oz. puristi in protipuristi. *Jezik in čas*. Ljubljana: ZIV. 77–91.
- NEBESKÁ, Iva, 1996: *Jazyk, norma, spisovnost*. Praha: Univerzita Karlova.
- Opća enciklopedija Jugoslavenskog leksikografskog zavoda*, 1964. Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod. 299.
- PALLAY, Josef, 2017: Slovinsko-slovenské paralely jazykového purizmu v medzivojnovom období. *Sedemdeset let slovakistike v Ljubljani: posvečeno Andreju Rozmanu*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete. 141–152.
- Posvetovanje o jeziku*, 1983: Slovenščina v javnosti: gradivo in sporočila / Posvetovanje o jeziku, Portorož, 14. in 15. maja 1979 (odgovorna urednica Breda Pogorelec). Ljubljana: Republiška konferenca Socialistične zveze delovnega ljudstva Slovenije, Slavistično društvo Slovenije.
- RIGLER, Jakob, 1968: Problematika naglaševanja v slovenskem knjižnem jeziku. *Jezik in slovstvo* 13/6. 192–199.
- Slovar slovenskega knjižnega jezika* (= SSKJ), I–V, 1970–1991. Ur. Anton Bajec idr. Ljubljana: DZS.
- Slovenski pravopis*, ©2001. Uredil Jože Toporišič. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- Slovenski biografski leksikon*, 1971: Geslo S. Škrabec. 641–648.
- Stanislav Škrabec: https://sl.wikipedia.org/wiki/Stanislav_%C5%A0krabec
- ŠKRABEC, Stanislav, 1870: O glasu in naglasu našega knjižnega jezika v izreki in pisavi. Jože Toporišič (ur.): *Jezikoslovna dela* 4. Nova Gorica: Frančiškanski samostan Kostanjevica. 11–50.
- ŠKRABEC, Stanislav, 1916–1921: *Jezikoslovni spisi*. Uredil Anton Breznik. Ljubljana: Leonova družba.
- ŠKRABEC, Stanislav, 1994a: *Jezikoslovna dela* 1. Uredil Jože Toporišič. Nova Gorica: Frančiškanski samostan Kostanjevica. 39–52, 274–278.
- ŠKRABEC, Stanislav, 1994b: *Jezikoslovna dela* 2. Uredil Jože Toporišič. Nova Gorica: Frančiškanski samostan Kostanjevica.
- ŠKRABEC, Stanislav, 1995: *Jezikoslovna dela* 3. Uredil Jože Toporišič. Nova Gorica: Frančiškanski samostan Kostanjevica.
- ŠKRABEC, Stanislav, 1998: *Jezikoslovna dela* 4. Uredil Jože Toporišič. Nova Gorica: Frančiškanski samostan Kostanjevica.
- TIVADAR, Hotimir, 2004: Aktualnost in uporabnost Škrabčevih razprav za sodobni slovenski jezik in jezikoslovje. *Slovenščina v šoli* 9/2. 1–8.
- TIVADAR, Hotimir, 2003: *Govorjena podoba slovenskega knjižnega jezika – pravorečni vidik*. Magistrsko delo. Ljubljana, Praga: Filozofska fakulteta, Oddelek za slovanske jezike in književnosti.
- TIVADAR, Hotimir, 2010: Slovenski jezik med knjigo in Ljubljano. Irena Novak Popov (ur.): *Vloge središča: konvergenca regij in kultur*. Ljubljana: Zveza društev Slavistično društvo Slovenije. 35–44.
- TIVADAR, Hotimir, 2012: Nove usmeritve pri raziskavah govora s pogledom v preteklost. *Slavistična revija*. 60/4. 587–601. http://www.srl.si/sql_pdf/SRL_2012_4_02.pdf
- TIVADAR, Hotimir, 2016: Položaj pravorečja in retorike v sodobnem svetu: govorno neznanje in z njim povezana socialna diferenciacija. *Slovenščina danes* 52/7–8. 135–150.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1970: Življenje in delo o Stanislava Škrabca. *Slavistična revija* 18. 179–217.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1987: *Portreti, razgledi, presoje*. Maribor: Založba Obzorja.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1992: *Enciklopedija slovenskega jezika*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1998: Življenje in delo p. Stanislava Škrabca. *Jezikoslovna dela* 4. Uredil Jože Toporišič. Nova Gorica: Frančiškanski samostan Kostanjevica. 591–606.
- TOPORIŠIČ, Jože, ©2000: *Slovenska slovnica*. Maribor: Založba Obzorja.
- TRAMPUŠ, Jure, 2007: Plakalna afera. *Mladina* 20. <http://www.mladina.si/97147/plakalna-afera/>
- TRUBECKOJ, Nikolaj S., 1939: *Grundzüge der Phonologie*. Praga: TCLP 7.
- VALJAVEC, Matija, 1878–1895: *Prinos k naglasu u (novo)slovenskom jeziku*. Zagreb: Dionička tiskara.
- VUKOVIČ, Petar (ur. in prev.), 2015: *Jezična kultura. Program i naslijeđe Praške škole*. Zagreb: Srednja Europa.

Alojzija Zupan Sosič
Filozofska fakulteta, Ljubljana
DOI: 10.4312/SSJLK.54.38-46

Novosti v treh romanih Ivana Cankarja

V treh romanih Ivana Cankarja, *Tujci*, *Na klancu* in *Hiša Marije Pomočnice*, sem raziskovala naslednje novosti: izvirno poetiko, drugačno vlogo ženske, provokativnost ljubezni, pomen smrti, posebno odkritosrčnost, delež avtobiografičnosti in pripovedno empatijo. Prvi Cankarjev roman *Tujci* je hkrati prvi slovenski ljubezenski roman, v katerem je ljubezen sinonim za trojno odtujenost, tujost do domovine, umetnosti in ženske; zadnja pripiše ženski drugačno, manj tradicionalno spolno vlogo. Če prinaša roman *Na klancu* znatno več novosti, saj gre za prvi simbolistični roman (žanr proletarski roman vnaša tudi realistične primesi) in prvi slovenski roman, v katerem je glavni lik ženska, je najbolj inovativen vsekakor *Hiša Marije Pomočnice*. Ta s seksualizacijo žensk in otrok, ki je hkrati tudi demitizacija družine in družbe, prevrednoti celo vlogo smrti: smrt-odrešiteljica iz *Tujcev* in smrt-potrjevalka trpljenja iz romana *Na klancu* se v *Hiši Marije Pomočnice* razpreta v večpomenskost nihilističnih, spiritualističnih in soterističnih konotacij. Vsota vseh novosti, predvsem pa največja stopnja pripovedne empatije, ne vpliva samo na največjo izvirnost poetike v tem romanu, ampak kaže tudi na največjo inovativnost v takratni slovenski književnosti.

izvirna poetika, drugačna vloga ženske, provokativnost ljubezni, pomen smrti, posebna odkritosrčnost, delež avtobiografičnosti, pripovedna empatija

Three novels by Ivan Cankar, *Tujci* (Strangers), *Na klancu* (On the Hill) and *Hiša Marije Pomočnice* (The Ward of Our Lady of Mercy), were examined in order to identify the following: an original poetics, a different role for women, provocative love, the meaning of death, particular sincerity, the level of autobiography and narrative empathy. Cankar's first novel, *Tujci*, is also the first Slovene romantic novel, in which love is a synonym for a triple sense of alienation – from the homeland, art and women; the latter ascribes to women a different, less traditional sexual role. While *Na klancu* offers much that is new, for it is the first symbolic novel (the genre of the proletarian novel brings some realistic elements) and the first Slovene novel in which the main character is a woman, the most innovative is without a doubt *Hiša Marije Pomočnice*. Its sexualisation of women and children, which is at the same time a demythification of the family and society, also re-evaluates the role of death. In *Hiša Marije Pomočnice*, death as salvation in *Tujci* and death as confirmation of suffering in *Na klancu*, is widened into multiple levels of nihilistic, spiritualistic and soteristic connotations. The level of innovation, particularly the highest level of narrative empathy, influences not only the highly original poetics in this novel, but also points to the significant level of innovation in the Slovene literature of the time.

original poetics, different role for women, provocative love, meaning of death, particular sincerity, level of autobiography, narrative empathy

Kako predstaviti romane Ivana Cankarja (1876–1918), da bi z njimi na kratko osvetlili njegovo ustvarjalnost in s tem kar celotno poetiko? In katere sploh izbrati, da bi na zgoščen način orisali njegovo raznovrstno, večplastno in kvalitetno literarno ustvarjanje? Ali je bolje pri tem povzemati že ustaljene sodbe ali predstaviti uveljavljene opredelitve skozi nove perspektive ali pa celo dodati raziskanemu področju neraziskane dimenzije? Za raziskavo preseganja tradicionalnosti bom upoštevala vse tri naštetje možnosti analize v treh pomembnih Cankarjevih romanih, *Tujci*, *Na klancu* in *Hiša Marije Pomočnice*. Vse tri sem izbrala zaradi njihove prelomnosti in/ali kvalitete. Medtem ko predstavlja prvi Cankarjev roman *Tujci* prvi obsežnejši pripovedni tekst, za katerega je bilo treba uskladiti inovacije z bistvenimi lastnostmi začetne ustvarjalnosti in jih povezati v prehod k novemu

romanu, je roman *Na klancu* prvi slovenski simbolistični roman, tretji, *Hiša Marije Pomočnice*, pa takšna mešanica različnih novosti, da jo lahko imenujemo vrhunska mojstrovina celotne pisateljeve umetnosti. Posvetila se bom naslednjim novostim: izvirni poetiki, drugačni vlogi ženske, provokativnosti ljubezni, pomenu smrti, posebni odkritosrčnosti, deležu avtobiografičnosti in pripovedni empatiji. Zavedam se, da bi vsaka od sedmih novosti zahtevala obsežno in poglobljeno raziskavo ter samostojno razpravo; v svojem prispevku želim le opozoriti na pomenljivo inovativnost Cankarjevih romanov, ki ni izstopala samo v času njegovega ustvarjanja, ampak nas preseneča še v jubilejnem letu, tj. sto let po njegovi smrti.

Prva novost, izvirna poetika, je očitna že takoj na začetku, v prvi in edini knjigi poezije, v zbirki pesmi *Erotika* (1899).¹ Ta je s svojim izidom napovedala začetek novega literarnega gibanja pri nas – moderne –, skupaj s knjigo *Vinjete* in Župančičevo Čašo opojnosti. *Erotika* je nakazala več poetoloških lastnosti, temeljnih za Cankarjevo celotno ustvarjanje; te so programsko razkrite v prvi pripovedni knjigi *Vinjete* (1899), v črtici Epilog, kot prestop iz realistično-naturalistične smeri v simbolizem, dekadenco, impresionizem in socialni (socialistični) realizem oziroma kot prefinjeni spoj različnih literarnih smeri, usmeritev, načinov in oblik. A že leta 1900 je v znamenitem pismu Zofki Kveder, pomembni slovenski pisateljici, napovedal spremembo svojih literarnih teženj in s tem tudi poetike, ko se je odrekel dekadenci in se zavzel za »tendenčno umetnost«, pravzaprav za reformacijo slovenske književnosti. Takrat se je tudi odločil, da napiše daljše pripovedno delo, za katerega pa je potreboval drugačnih poetoloških prijemov. Glede na to, da se je prav ta čas ukvarjal z večjimi dramskimi teksti, npr. *Za narodov blagor* in *Kralj na Betajnovi*, ob katerih ni izrazil večjih literarnih zagat, ob iskanju pravih pripovednih prijemov pa je, je prvi roman *Tujci* sicer pomenil izpolnitev formalnih kriterijev (dolžina pripovedi), ne pa še ostalih njegovih pripovednih ambicij; šele v romanu *Na klancu* je iz dekadenco-impresionistično-realistične poetike prestopil v simbolizem.

Roman *Tujci* (1901) pomeni torej prehod, a ker je kljub temu zelo pomemben za ostale inovacije, mu posvečam manjšo pozornost kot kasnejšima romanoma. Cankarjev prvi roman je glede strukture in pripovednih tehnik najbolj tradicionalen (realizem z nekaj impresionističnimi potezami), medtem ko je zgodba novoromantična in zelo moderna. Gre za zgodbo o umetnikih, glavni lik je Pavle Slivar, slovenski likovni ustvarjalec, ki živi na Dunaju. Čeprav uporablja roman klasične realistične prijeme, npr. začne se s tradicionalno karakterizacijo glavne literarne osebe, sestavljeno iz opisa Pavletove zunanosti in notranosti, prinaša veliko novosti v Cankarjevem, pa tudi evropskem ustvarjanju tistega časa. Druga novost, posvečanje ženski, je prisotna že pri prvem pogovoru Pavleta in Ane, saj se Pavle zelo veliko ukvarja s stereotipnostjo Ane, ko mu ni všeč njena patriarhalna pozicija poslušne, požrtvovalne in naivne spremljevalke. Hkrati skozi avtorefleksivnost prevprašuje tudi svojo spolno vlogo, ki od moških zahteva zapeljevanje v obliki sladkih besed, največkrat zelo podobnih trivialnim ljubezenskim romanom. Drugačno vlogo ženske, ne samo dekorativne in terapevtske (prevladujoči vlogi do Cankarja), pripiše Pavletovi ljubici in kasnejši ženi Berti, ko ji ob vse večjem odtujevanju iskreno želi boljšega življenja, celo drugega, bolj vitalističnega in uspešnega moža, kar je v njegovi življenjski filozofiji tudi eden od vzrokov za samomor.

¹ Tudi to, kako je slovenska javnost sprejela *Erotiko*, je simptomatično za recepcijo nadaljnjih Cankarjevih del, ki se ji zaradi kratkosti tega prispevka ne morem posvečati.

Drugi novosti – vlogi ženske –, ki sem jo ravnokar razložila, pripenjam še tretjo novost, pomen ljubezni v tem romanu. Sicer ljubezen tu še nima tako provokativnega naboja, a vendar Cankar povzdigne to temo v perspektivo: ljubezen v tem romanu ni samo ena izmed tem ali osrednja tema, pač pa je perspektiva, saj skozi njo raziskuje celotno zapleteno bivanjsko tematiko posebneža, ki mora svoje življenje zaključiti s samomorom. Cankarju uspe to, kar je Prešernu v njegovih največjih pesniških stvaritvah, tj. spontano, izvirno in umetelno preplete vse tri ljubezni, ljubezen do ženske, domovine in umetnosti, kar je redkost tudi v evropskem prostoru. Ljubezen je hkrati lakmus papir odtujenosti; trem ljubeznim ustreza trojna odtujenost, tujost do domovine in tujine, umetnosti in dela ter žensk in družine.

Ni naključje, da je roman *Tujci* prvi slovenski ljubezenski roman, kar bi lahko razumeli kot pomembno žanrsko posebnost tretje novosti. Naši romani do Cankarjevih romanov so namreč izbirali ljubezen kot pomembno os, okrog katere se je odvijalo dogajanje. A kljub temu niso bili »pravi« ljubezenski romani, saj je bila ljubezen le sredstvo za prehod v druga življenjska območja, npr. družino, obogatitev ali življenjsko zadovoljstvo. Imenujemo jih lahko s skupnim imenom – meščanski roman (Kos 1989: 28–35) –, katerega bistvo je prikazati junakovo prizadevanje, da bi se z ljubeznijo, poroko, družino, poklicem, službo in posestjo vključil v »normalno« meščansko družbo ter tako dosegel svojo srečo. Roman je tudi prvi generacijski roman pri nas, saj prikazuje spopade med individualnim in kolektivnim v nekem zgodovinsko preverjenem času (v tem romanu slovenski umetniki na prehodu v novo stoletje in na začetku 20. stoletja), hkrati pa lahko prepoznamo obrise resničnih oseb, npr. Ivana Groharja, Riharda Jakopiča in samega avtorja.

Prav žanrski okvir (ljubezenski in generacijski roman) in poznavanje secesistične filozofije tistega časa nam lahko ponudita odgovor na zagonetno vprašanje samomora; ukvarjanje z njim lahko štejemo kot četrto novost. Zakaj se Slivar ubije, če tega ne stori niti Lojze, ki je dejansko razočaral ogromno ljudi, v svojem življenju pa ni uspel? Delni odgovor bi bila prav trojnost neizpolnjene ljubezni: Pavle se ni mogel udejanjiti niti v eni od vseh ljubezni, čeprav so mu vse tri pomenile zelo veliko. Nikakor tudi ne more sprejeti nihilističnega stališča, niti v ljubezni do domovine (pozabimo na domovino, saj je ona tudi na nas), umetnosti (ustvarjamo za snobistični okus, saj le tako lahko prodajamo svoje umetnine) in ženske (ženska mora potrpeti in prenašati muhe svojega moškega – Slivar celo privošči svoji ženi ustrežnejšega sopotnika, npr. trgovca Neunera). Njegov samomor nosi kar nekaj značilnosti samomorilnosti v romanih Dostojevskega, ki je po besedah Čhartišvilija (2017: 107) ustvaril svoj nauk o samomoru, drugačen od tradicionalno krščanskega. Osnovne teze tega nauka so: samomor je lahko odpustljiv in neodpustljiv, poskus samomora ali samomor sta lahko poti k odrešitvi, celo »neodpustljivi« samomorilci si zaslužijo molitev, torej za njihovo dušo še obstaja upanje. Medtem ko so za samomor prve skupine, t. i. krotki samomor, smrt čistih in nedolžnih žrtev, krivi drugi ljudje, običajno krivična družba, spadajo v drugo skupino, t. i. katarzični samomor, kamor bi lahko uvrstili tudi Slivarjevo smrt, »grešniki«, čeprav Cankarjev samomorilec ni predstavnik zla, je samo preveč ekstatičen, naiven in premalo racionalen, pomembno pa je njegovo čutenje velikega olajšanja ob misli na samomor in tik pred njim, predvsem pa zavest, da se bodo bližnji brez njega bolje znašli in počutili. Očitno pa je Slivarjevo nasprotovanje nihilizmu tudi skozi samomor: ta je dokaz, da je sam v tem nihilističnem svetu še zmožen čutiti, da se čustvom ne odpove (tako kot nihilistični Hladnik), niti se ne odpove svojim načelom.

Kljub bolj tradicionalni pripovedi *Tujcev* lahko štirim novostim pridružim še ostale tri: posebno odkritosrčnost,² delež avtobiografičnosti in pripovedno empatijo. Običajno so te tri novosti medsebojno prepletene in soodvisne, v tem romanu naj opozorim na avtobiografske poteze v Slivarjevi revni mladosti, bivanju na Dunaju ter kritičnosti do slovenske družbe in umetnosti. Zanimivo je, da mu je k zadnji pomagala nova dunajska obveznost: ko je prebiral slovenske, hrvaške in srbske časopise in pisal povzetke iz njih za bilten *Information*, ki ga je izdajal Graf, je izvedel veliko o natečaju za Prešernov (v romanu Kettejev) spomenik in delovanju slovenskega umetniškega društva – oba sta v romanu prikazana kritično. Avtobiografičnost pa je tudi pogoj za izredno empatičnost do Berte (nekatero potezo Štefke Löffler) in še najbolj do bolne Mari (Štefkina sestra Amalija), ki je kot samostojna literarna oseba in kot glavni lik nastopila v *Hiši Marije Pomočnice* – pri obdelavi tega romana se bom natančneje posvetila prav kategoriji empatičnosti.

Če prvi Cankarjev roman še ni izpolnil vseh pisateljevih prizadevanj po novem pripovednem besedilu, pa mu je vendarle pokazal pot k novemu tipu romana, prvemu slovenskemu simbolističnemu romanu *Na klancu* (1902), natančneje prepletu simbolističnega, realističnega, družbenokritičnega, družinskega in avtobiografskega romana. Njegova simbolistična poetika je kvalitetno vpeta v realistično-naturalistične okvirje, tovrstna uglašenost je novost tudi v evropskem smislu; Cankar je ta roman snoval skrbno, z jasnimi socialnimi, političnimi in filozofsko etičnimi idejami, saj je celo lastni življenjski poti (Francka je podoba njegove matere, Lojze pa njega samega) dodal širše družbene konotacije. Ni odveč poudariti, da je roman *Na klancu* tudi prvi proletarski roman na Slovenskem, ki se ukvarja s socialnimi krivicami in usodo nižjih slojev, konkretno z delavci in obrtniki na Vrhniki, pisateljevem rojstnem kraju. Estetika produkcije na začetku 20. stoletja je bila v Sloveniji rahlo drugačna kot v Evropi in zato si je Cankar še toliko bolj prizadeval preseči tradicijo z novimi smermi, žanri in pripovednimi tehnikami, saj so na področju pripovedništva pri nas takrat prevladovali predvsem vaška povest, zgodovinski, pustolovski in meščanski ljubezenski roman. Preseči tradicijo Cankarju ni pomenilo samo prenoviti literarne vzorce in obrazce, ampak vplivati tudi na etični, tu lahko uporabimo besedo empatični, obraz slovenstva.

Ker gre za prvi simbolistični roman in preplet že omenjenih žanrov in smeri, je logično, da ga zaznamuje izvirna poetika, v kateri se prva in druga novost – netradicionalna poetika in posebno mesto ženske – inovativno prepletata; *Na klancu* je namreč prvi slovenski roman, v katerem je glavni lik ženska. Premik k ženski kot glavni literarni osebi, *Na klancu* je to Francka, v *Hiši Marije Pomočnice* pa Malči, je novost fin de siècle, pri nas književnosti moderne, ki sta si prizadevali za bolj realistične podobe žensk in njihovega okolja. Roman je bil kot spomenik pisateljevi materi že večkrat raziskan skozi perspektivo materinske ljubezni, zato bom v nadaljevanju osvetlila še otroško ljubezen. Franckina materinska ljubezen je namreč osrednje gibalno celotnega romana, ki osvetljuje tudi ostale odnose na vrhniškem klancu, simbolu revnih in brezpravnih ljudi, katere

2 Izidor Cankar (1927: VI) razlaga bratrančevo odkritosrčnost takole: »[...] bil je nasprotnik teoretičnih razprav o umetnosti in je imel sila preprosto 'estetiko', katere poglavitno in edino načelo je bilo: umetniško delo je lepo, če je 'odkritosrčno'. In ker je živel v tej dobi z dvema dušama, ker jo je doživljal vso, kar je je bilo, in ker mu je bilo vse pisanje le iskrena izpoved, ni bilo drugače mogoče, kakor da je elementarna sila sodobne naturalistične miselnosti zdaj pa zdaj pretrgala ideološko doslednost njegovega dela ter se sredi med drugačnimi pesnikovimi smermi uveljavila po svoje.« Seveda pa ne smemo pozabiti, da tovrstna odkritosrčnost ni nastopala zgolj v izpovedni ali pričevanski vlogi, saj je imela največkrat družbenokritično ali satirično ost.

model je avtorjeva rojstna ulica Na klancu (Zupan Sosič 2017a: 64). Prav pretočnost ljubezni, materinske in otroške, lahko v tem romanu označimo za tretjo novost: ta pretočnost ni tako subverzivna kot v naslednjem romanu, a je zaradi simbolističnega ponavljanja podobnih motivov ali vzorcev postala ne samo družbeni, ampak tudi estetski princip. Paralelizem členov in hiperboličnost osrednjih motivov zarisujeta trpljenjsko in žrtvovanjsko dimenzijo materinske in otroške ljubezni. Trpljenje v tem romanu je posledica nerazrešenih družbenih (posledično tudi družinskih) odnosov in kot tako ne prinaša odrešitve niti na koncu romana (prav tam) – možno rešitev prinaša le simbol luči v učiteljevem oknu, torej izobrazba in graditev novega človeka, kar je že napoved socializma in ekspresionizma.³

Nova vloga ženske kot stičišča vztrajnosti in hrepenenja ponudi smrti v romanu nove dimenzije; smrt ni več samo odrešiteljica (kot v prvem Cankarjevem romanu), saj pomeni umirajočim dokaz za poraz, ponovno potrdilo o brezsmiselnosti trpečega življenja, ne pa prijaznega izhoda iz krutega vsakdana. Tudi Lojze, ki se ves utrujen in razočaran vrne domov umret, se mora najprej spopasti z materino smrtjo, da bi lahko šele na koncu romana v mraku vrhniške tragedije ugledal odrešilno luč, ki jo najlažje razumemo kot kolektivno odrešitev prihodnosti, ne pa kot Lojzetovo individualno rešitev. K inovativnosti tega romana pa so poleg simbolistične poetike in sodobne vloge ženske najbolj prispevale zadnje tri inovacije; posebna odkritosrčnost, delež avtobiografičnosti in pripovedna empatija. Če primerjamo vsa slovenska (tudi Cankarjeva) dela z romanom *Na klancu*, ugotovimo, da ima ravno ta roman največji delež avtobiografičnosti, izvirno zapreden v simbolistično kopreno in tendenčne izrastke. Cankar je z njim izpolnil svojo poetiko odkritosrčnosti in avtobiografičnosti, ki jo je napovedoval na več mestih, literarno pa prepričljivo izpovedal v zbirki črtic *Moje življenje* (Cankar 1975: 51):

Novelist ne more pisati o svojem življenju. Če je kaj prida, je vsaka novela kos njega samega, kaplja njegove krvi, poteza na njegovi podobi. Objektivne umetnosti ni in je ne more biti, dokler je umetnost delo in dih človeka. Kdor je umetnik, kleše v kamen od začetka do konca sam svoj obraz. In verno misli, da je bil izklesal podobo Venere ali Mojzesa. Pa mu ukaži: »Izkleši, umetnik, še svoje lice!« Roka se mu bo tresla, podoba ne bo resnična. Ali bo presvetla, ali bo pretemna, resnična ne bo in nikoli ne more biti. Zato ne, ker je človeka strah pred samim seboj. In ta strah je poglavitni izvirnik vsake umetnosti. Umetnik je tisti otrok, ki poje v gozdu, da bi ne skoprnel od strahu. Ne išče se – ušel bi si rad. Tudi ko bi človek imel tisto moč in tisti pogum, da bi sam posegel v globočino svojega bitja – do dna bi ne segel, ker dna ni.

Posebna odkritosrčnost, delež avtobiografičnosti in pripovedna empatija so tri novosti, ki so tudi v romanu *Hiša Marije Pomočnice* največ prispevale k preseganju tradicionalnosti, zato jim bom posvetila več pozornosti, predvsem pripovedni empatiji. Da je roman črpal iz avtobiografskih izkušenj, sem že omenila, ko sem primerjala novost v postavitvi ženske kot glavne literarne osebe: v našem primeru je to Amalija Löffler, ki jo je Cankar srečeval vsak dan od leta 1899, ko se je

³ Ekspresionizem se je na Slovenskem pojavil po letu 1920, v delih T. Seliškarja, A. Vodnika, M. Jarca, S. Kosovela in delno tudi I. Preglja in S. Gruma. Nastal je iz občutka kaosa, upora zoper krivično meščansko družbo in teženj k višjim idealom, novemu človeku, čisti etiki, bratstvu, humanizmu, novi družbi ter religiozni skupnosti. Zaradi angažiranosti Cankarjevih del bi lahko avtorja razumeli tudi kot predhodnika nekaterih ekspresionističnih načel, kar sem omenila že v svojem članku *Ljubezen v dveh Cankarjevih romanih* (Zupan Sosič 2017a: 64).

preselil k Löfflerjevem v Ottakring, ulico Lindauergasse 26. Kot otrok je nesrečno padla in od takrat je bila invalidna, in ker je njena bolezen napredovala, so jo leta 1901 poslali v bolnišnico. Ivan Cankar je bil nanjo močno navezan, kar lahko izvemo tudi iz spominov njegove zaročenke in Malčine sestre, Štefke Löffler. V spominih je zapisala, da se je veliko družil z Malči, jo kratkočasil, igral z njo marjaš in se zabaval s kanarčkom Hanzkom. Njen odhod v bolnišnico ga je zelo prizadel, predvsem neozdravljivost njene bolezni; večkrat na teden jo je obiskoval. Bolezen in bližina smrti štirinajstih deklet, literarnih oseb v romanu, se je zdela Cankarju tako tragična, da bi moralo slovensko bralstvo sočustvovati z njihovo usodo, a zgodilo se je ravno obratno: knjiga je doživela najslabše kritike, celo gnusen odpor⁴ pri obeh taborih, klerikalcih in liberalcih.

Zakaj se je to zgodilo? Najlažje bomo razumeli to odklonilno reakcijo, če bomo roman brali skozi novosti, ki so bile za slovensko bralstvo zaradi preseganja horizonta pričakovanja tako presenetljive, da je knjiga doživela pravo potrditev šele čez dvajset let, ko je Izidor Cankar s pohvalami prevrednotil njeno recepcijo. Avtobiografičnost in odkritosrčnost sem že omenila; za preseganje horizonta pričakovanja je pomembna predvsem slednja, saj je iskreno opisovanje tabujev otroštva toliko bolj pretresljivo, ko se izlije skozi otroško perspektivo. Obe lastnosti pa sta bili lahko tako provokativni tudi zaradi tega, ker sta se tesno prepletli z ostalimi novostmi; posebnim položajem žensk, ljubezni in smrti. Vseh štirinajst neozdravljivo bolnih deklet je namreč postavljenih v puberteto, čas med otroštvom in odraslostjo, kar že s samim statusom prehodnosti nakazuje simbolične procese. Cankar je s tem prenovil še eno findsièclovsko potezo: krhko žensko oziroma *femme fragile*⁵ je izmaknil zgolj dekorativni izumetničenosti in jo sublimiral v posodo moralne in estetske moči. Ohranil je njeno šibkost, občutljivost in spiritualnost, ki jih je nadgradil s seksualizacijo (*femme fragile* je izvorno asekualna) in neverjetno empatijo. Prenovljene lastnosti prispevajo k pronicanju etike skozi estetiko, v katerih izstopa spiritualna ljubezen, neko posebno nadnaravno estetsko stanje.

Če otroci do Cankarja v slovenski pripovedi sploh niso bili predstavljeni kot avtonomna, kaj šele seksualna bitja, pa je avtor z demitizacijo materinske ljubezni razstrelil tudi svojo podobo svetniške matere v romanu *Na klancu*. Čista otroška in svetniška materinska ljubezen v tem romanu nista vzbujali nobenih pomislekov, saj sta očitno asekualni: v krajšem romanu *Hiša Marije Pomočnice* pa obe prevzameta spolne konotacije, ko matere ne opravljajo več zgolj altruistične materinske vloge, ampak so tudi strastne ljubice ter hladne in preračunljive žene, bolna dekleta pa niso več samo ubogljivi otroci, ampak tudi s spolnostjo zaznamovana bitja, ki delujejo po svojih nagonskih in racionalnih kriterijih. V romanu se poleg tradicionalnih ljubezni (npr. materinska, očetovska, otroška) pojavlja še veliko drugačnih, celo patoloških: npr. zunajzakonska, avtoerotična, lezbična, platonska in spiritualna ljubezen ter voajerizem, pedofilija, incest in različne spolne zlorabe (prim. Zupan Sosič 2017a: 65–67). Seksualizacija otroštva in materinstva na začetku 20. stoletja sta bila

4 V pogovoru z Izidorjem Cankarjem (Cankar 1972: 321) je pisatelj povedal: »Eno knjigo so mi popolnoma narobe, napak in hudobno razumeli. To je bila *Hiša Marije Pomočnice*. Pri njej sem imel kot studenec čisto misel. Ravno zato me je tista kritika ujezila, dasi je treba sicer velikih literarnih skandalov, preden pridem v jezo. Ideja hiše ni svinjarska, ampak tragična: štirinajst bolnih deklet, ki čakajo v smrti življenja in zdravja.«

5 *Femme fragile* (Emonds 1997: 165–166) je kulturni konstrukt in fantazma seksualne represije, tipična za erotično vzdušje fin de siècle. V tem času so namreč ženske pridobile ekonomsko neodvisnost in politično moč, zato so moški skonstruirali morbidno kulturno reprezentacijo šibke, nebolne, asekualne in bolne ženske.

s problematiziranjem dvojne morale meščanstva, ki je družino častila kot prostor socialne in moralne varnosti, zelo inovativna in nezaželena procesa. Rahljala in rušila sta meščansko etiko, v kateri je imel nadzor človeške spolnosti posebno mesto predvsem v prizadevanjih cerkve.

Poleg nove, večpomenske vloge ženske in ljubezni, se pojavi v tem romanu tudi inovativna obravnava smrti. Tragedija deklet, ki čakajo v bolnici na smrt, ni samo družbenokritična analiza takratnega kapitalizma, ampak tudi podoba smrti kot nove oblike lepote in hrepenenja k spiritualnosti ter čistosti. Na strukturni ravni je avtor inovativen v prikazovanju smrti s paralelizmom dveh svetov, materialnega in duhovnega; s to dvojnostjo se hkrati otrese tudi sentimentalnosti, ki je vedno nevarna past predstavitve neozdravljivo bolnih otrok. Materialni svet je družinsko okolje štirinajstih deklet, iz katerega so se preselile v bolnišnico, duhovni pa je prostor njihovih želja, vizij in halucinacij, okvirjen z varnostjo in mirom bolnišnice. Če so njihovi domovi pokazatelji socialne in moralne revščine, zaradi katere si bolnice sploh ne želijo več nazaj, tudi če bi ozdravele, je duhovni svet prostor miru, lepote, čistosti in spiritualnosti. A tudi ta ni idealiziran, čeprav je za dekleta edini azil, saj ne deluje samo kot ostro nasprotje perverzemu materialnemu svetu: je namreč strašljiv, ker ga prevevata groza bolezni in smrti. Smrt odrešiteljica v *Tujcih* in smrt potrjevalka trpljenja v *Na klancu* se v *Hiši Marije Pomočnice* ogrneta z dekadenco in simbolistično tančico, stekano iz nihilističnih, spiritualističnih in soterističnih⁶ niti.

Simbolistična vera v drugačno in višje življenje za znanimi in jasnimi obrisi vsakdanjosti je smrt razpršila v sugestijo različnih stanj: pozitivnega drugega življenja, prehoda v sanje in privide, užitka v trpljenju kot odraza (krščanskega) mazohizma mučencev oziroma svetnikov in mysticizma. Pomembno je poudariti, da je želja po samomoru le delno povezana z željo po odrešitvi (rahla podobnost s *Tujci*) in da pozitivnost drugega življenja ni zgolj preslikava katoliškega nauka o odrešilnosti posmrtnega življenja (Kermauner 1974: 101–105), mysticizem pa ne samo skupek estetskih učinkov, pač pa neke vrste upor evropskemu subjektivizmu, ki izhaja iz predpostavke, da je človek gospodar sveta. Da tovrstna polisemičnost smrti slovenskega bralca ni zmogla nagovoriti, kaže že odpor do platonske in spiritualne ljubezni, osrednji znanilki fin de siècle, ki so ju pri nas razglasili za neslovensko oziroma nepotrebno temo. Doživljanje smrti se je verjetno zdelo tuje tudi zaradi posebne povezanosti dvojice eros-tanatos in ostalih novosti, ki sem jih že omenila. Prav vse novosti pa so prispevale k posebni poetiki, najbolj inovativni v celotnem Cankarjevem ustvarjanju in takratni slovenski književnosti. Ne samo s pomembnimi socialnimi, etičnimi in estetskimi sporočili, roman je šokiral tudi z novo strukturo oziroma oblikovno-stilno podobo.

Do zdaj sem vodila analizo in interpretacijo skozi dve napovedani poti: ustaljenim razlagam sem dodala nove perspektive, v nadaljevanju pa bom obema potema pridružila še povsem neraziskane razsežnosti obravnavanih Cankarjevih besedil, tj. raziskavo pripovedne empatije. Da bi lažje osvetlila to kategorijo, ki med Cankarjevimi romani najbolj zasije ravno v *Hiši Marije Pomočnice*, bom najprej na kratko definirala empatijo. Literarna veda se je v zadnjem času usmerila k razmerju do drug(ač)nosti, ki ga lahko zajamemo v kategorijo literarne empatije, obravnavane v okviru širšega področja t. i. pripovednih čustev (narrative emotions); naratologi pripovedno empatijo povezujejo

⁶ Taras Kermauner (1974: 101–106) upravičeno meni, da se napaja polisemičnost smrti v tem romanu tudi iz soterizma, veje krščanske teologije, ki se ukvarja s preučevanjem vere v odrešitev. Hkrati nadaljuje svojo misel s prepričanjem, da lahko optimizem smrti imenujemo optimistični mortalizem, za nihilizmom skrit eshatologizem in soterizem.

tudi s pripovedno etiko. Empatija je mnogo več kot le poistovetenje ali literarna identifikacija; Rolot (Andrieu, Boëtsch 2010: 118–119) prvo razlaga kot stanje pomešanosti Jaza in Drugega v istem čustvenem stanju, medtem ko je empatija po njegovo mehanizem, ki vodi razumevanje čustvenega doživetja druge osebe. Treba je torej razlikovati med identifikacijo in empatijo: emocionalno ujemanje pri identifikaciji omogoča isti doživljaj kot druga oseba, a brez razumevanja, pri empatiji pa gre za čustveno in racionalno dogajanje, znatno bolj zaželeno v recepciji in običajnem življenju. V knjigi *Narrative Form* (Pripovedna oblika) je S. Keen (2015: 155) zgoščeno povzela (že v prejšnjih svojih prispevkih) uveljavljeno definicijo takole: pripovedna empatija je deljenje afektov, občutkov, čustev in perspektiv, ki jih sproža branje, gledanje, poslušanje ali (za/iz)mišljanje pripovedi.⁷

Priznana strokovnjakinja S. Keen predlaga, da se pripovedni empatiji sledi po treh členih; avtorju, besedilu in bralcu ter se torej ukvarja z avtorjevo, besedilno in bralčevo empatijo. Zaradi količinske omejenosti svojega prispevka bom lahko v njem upoštevala le prvo, tj. avtorjevo⁸ empatijo, in sicer tri poti, tj. avtobiografičnost, povečano avtorjevo empatijo in estetiko produkcije. Očitno je, da je pripovedna empatija v vseh treh romanih tesno povezana z avtobiografičnostjo: če avtor izkusi močna doživetja, jih bo verjetno lažje prepričljivo prelil v pripoved, hkrati pa bo postal bolj empatičen do različnih pojavov okrog sebe in v besedilu. Na delež avtobiografičnosti sem opozorila pri vsakem romanu posebej, tu naj povzamem samo pomembno dejstvo, da sta dve glavni literarni osebi ženski, »modelirani« po ženskah iz avtorjevega življenja, kar kaže na njegovo povečano empatijo do spola, ki na začetku 20. stoletja še ni imel svojih pravic in tudi v literarnih delih ni nastopal polnokrvno in enakovredno. Za Cankarjeva besedila je prav značilno, da se s posebno subtilnostjo in naklonjenostjo, ki ju takrat še niso imenovali empatija, posveča brezpravnim bitjem, npr. ženskam, otrokom, revežem, brezposelnim, brezdomcem in bolnikom ter živalim. Drugo možnost za raziskavo povečane avtorjeve empatije ponuja teza, da imajo avtorji večjo zmožnost empatije kot drugi ljudje, kar se preverja iz njihovih pisem, intervjujev in javnega delovanja. Pisma in pogovori z Ivanom Cankarjem dokazujejo, da je imel pisatelj zelo veliko empatije do »ponižanih in razžaljenih«, hkrati pa je to dokazoval tudi z javnim delovanjem. Čeprav je približno dvanajst let živel na Dunaju, je bil obveščen o družbenih krivicah v Sloveniji, ker je želel tudi javno delovati v prid nižjih slojev, je kandidiral na socialdemokratski listi za deželnega poslanca. Njegovi social(istič)ni nazori so izhajali iz takratnih naprednih delavskih gibanj in želje pomagati ljudem, kar najjasneje izraža proletarsko-programska povest *Hlapec Jernej in njegova pravica*, simbolično zasnovana prispodoba o razmerju med kapitalistično lastnino in proletarskim bojem.

Tudi tretji člen avtorjeve empatije – estetiko produkcije – sem že sproti obravnavala, ko sem nizala inovacije Cankarjeve poetike; naj v zaključku samo zaokrožim svoja spoznanja. Estetika produkcije je na prehodu stoletja predvidevala mešanico realizma, naturalizma, impresionizma, dekadence in simbolizma, kar se je odražalo tudi v obravnavanih Cankarjevih romanih. Če je v *Tujcih* zgodba novoromantična, pripoved pa bolj realistična, je *Na klancu* celoten roman že simbolističen,

7 Narrative empathy is the sharing of feeling and perspective-taking induced by the reading, viewing, hearing, or imagining narratives of another's situation and condition.

8 Pripovedni empatiji v Cankarjevih romanih sem se bolj poglobljeno posvetila v prispevku *Narrative empathy in two novels by Ivan Cankar* (Pripovedna empatija v dveh romanih Ivana Cankarja), ki je sprejet v objavo v mednarodni slavistični zbornik v Lvovu: tu v novem kontekstu povzemam le nekaj svojih bistvenih določnic.

čep rav ga odlikuje posebna realistično-socialna (socialistična) zavzetost, medtem ko je *Hiša Marije Pomočnice* poetološko najbolj inovativna. In prav ta inovativnost poetike, ki je hkrati tudi inovativnost estetike produkcije, poleg avtobiografičnosti in povečane avtorjeve empatije, določa romanu najvišjo stopnjo pripovedne empatije. Že prej sem omenila, da roman ni šokiral samo z empatično zgodbo, ampak tudi z moderno pripovedjo: Malčina zgodba je sicer okvirna zgodba, vendar zgodbe ostalih bolnic niso razporejene okrog nje po realističnem, niti ne samo po simbolističnem načelu. Glede na paradoksalnost in nedružljivost posameznih elementov, fragmentarnost, preplet esejizacije in lirizacije ter prisotnost sugestivnih paralelizmov, ki kar kličejo k usmerjenosti na pripoved (ne pa samo na zgodbo), roman ni samo najbolj inovativen od vseh treh Cankarjevih romanov in celotne takratne estetike produkcije, ampak je celo predhodnik slovenskega modernizma.⁹

Literatura

- ANDRIEU, Bernard, BOËTSCH, Gilles (ur.), 2010: *Rečnik tela*. Beograd: Službeni glasnik.
- CANKAR, Ivan, 1971: Na klancu, Življenje in smrt Petra Novljana. *Zbrano delo* 10. Ljubljana: DZS.
- CANKAR, Ivan, 1972: *Hiša Marije Pomočnice*, Mimo življenja. *Zbrano delo* 11. Ljubljana: DZS.
- CANKAR, Ivan, 1975: *Moje življenje*, Grešnik Lenart, Črtice. *Zbrano delo* 22. Ljubljana: DZS.
- CANKAR, Izidor, 1927: *Ivan Cankar, Izbrani spisi*, 6. zvezek (uvod in opombe Izidor Cankar). Ljubljana: Nova založba.
- ČHARTIŠVILI, Grigorij, 2017: *Pisatelj in samomor* (prev. B. Krašovec, spremna b. Blaž Podlesnik). Ljubljana: Literarno-umetniško društvo Literatura (Zbirka Labirinti).
- EMONDS, Friederike B., 1997: *Femme fragile*. Friederike Eigler, Susanne Kord (ur): *The Feminist Encyclopedia of German Literature*. Westport: Greenwood Publishing Group. 165–166. Spletni dostop 20. 12. 2016.
- KEEN, Suzanne, 2015: *Narrative Form*. New York: St Martin's Press.
- KERMAUNER, Taras, 1974: *Spremna beseda in opombe*. Ivan Cankar: *Hiša Marije Pomočnice*. Ljubljana: Mladinska knjiga (Zbirka Kondor). 99–113.
- KOS, Janko, 1989: Cankar in problem slovenskega romana. Ivan Cankar: *Hiša Marije Pomočnice* (Zbirka Sto romanov). Ljubljana: CZ. 5–59.
- ZUPAN SOSIČ, Alojzija, 2017a: Ljubezen v dveh romanih Ivana Cankarja. Alojzija Zupan Sosič (ur.): *Ljubezen v slovenskem jeziku, literaturi in kulturi*. 53. SSJLK. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete. 62–70.
- ZUPAN SOSIČ, Alojzija, 2017b: *Teorija pripovedi*. Maribor: Litera.

⁹ Podobno je trdil že Kermauner (1974: 107), ko je razlagal posebnosti tega romana.

Mateja Pezdirc Bartol
 Filozofska fakulteta, Ljubljana
 DOI: 10.4312/SSJLK.54.47-54

Cankarjevo *Pohujšanje* in vprašanje formalnih inovacij

Cankarjevo leto so slovenska gledališča obeležila s koprodukcijsko uprizoritvijo *Pohujšanja v dolini šentflorjanski*, ki sodi med največkrat uprizarjana Cankarjeva dramska dela, zato bomo v prispevku preverili razloge za njegovo priljubljenost kot tudi formalne, slogovne ter idejno-motivne specifičnosti znotraj Cankarjevega dramskega opusa.

Ivan Cankar, *Pohujšanje v dolini šentflorjanski*, slovenska dramatika, dramska forma, farsa, uprizoritveni koncepti

Cankar's year has been marked by the Slovene theatre with a co-production staging of *Pohujšanje v dolini šentflorjanski* (Scandal in the St. Florian Valley), which is one of Cankar's most frequently staged dramas, and so this contribution will consider the reasons for its popularity, from the point of view of form, style and content, within the context of Cankar's dramatic work.

Ivan Cankar, *Pohujšanje v dolini šentflorjanski*, Slovene drama, dramatic form, farce, staging concepts

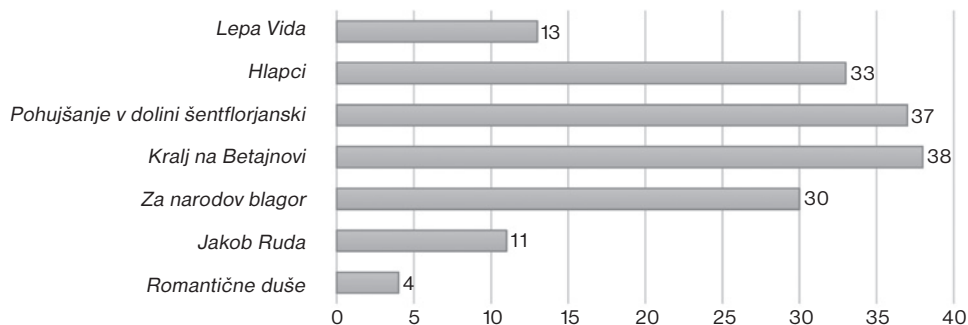
Mesto *Pohujšanja* znotraj Cankarjevega dramskega opusa

Pohujšanje v dolini šentflorjanski je nastalo leta 1907, letnica je pomeljiva, kajti igra je nastala točno na sredini Cankarjeve pisateljske poti. Posebno mesto pa ima tudi znotraj dramatike, saj je edino njegovo dramsko besedilo, ki je nastalo v izjemno kratkem času ter bilo nemudoma tudi objavljeno in uprizorjeno. Cankar se je ves čas zavedal potrebe po izvirni slovenski dramatici, ki pa je bila v tistih časih še v povojih, zato je zavestno želel ustvariti dramatiko, ki bo po tehtnosti, slogovnih postopkih in kritičnosti misli presešla okvire zanimanja takratnega domačega občinstva. V pismu bratu Karlu 24. 11. 1899 je zapisal: » – Dela imam vse polno, – in sicer sem se zopet z vso navdušenostjo prijel dramatike. Na tem polju moram doseči, kar sem se namenil; moram napraviti nekaj mojsterskega. Četudi napredujem ravno v dramatici presneto počasi, – to nič ne dé. Jaz mislim, da je ravno tukaj moj talent in moja moč.« (Cankar 1970: 65) Kljub talentu pa je pogosto naletel na nerazumevanje in nenaklonjenost gledališkega vodstva, večkrat je prišel v spor z gledališkim ravnateljem Franom Govekarjem, ki je dajal prednost t. i. narodnim igram in igram zabavnega tipa, medtem ko so Cankarjeva besedila pogosto prihajala na odre s časovno zamudo.

Pohujšanje v dolini šentflorjanski je nastalo po šestletnem dramskem molku, kar je zagotovo nenavadno, če vemo, da je Cankar svoje prvi štiri drame napisal zaporedoma v kratkem časovnem obdobju od leta 1897 do 1901: meščanska drama *Romantične duše* prinaša novoromantična občutja in nastavke idej, ki jih je Cankar intenzivneje osvetlil v kasnejših dramah, to so motiv hrepenjenja, satira na račun malomeščanstva ter nekonformistični junak, zagovornik etičnega principa, v središču katerega je individualna vest; sledi *Jakob Ruda*, zgodba propadlega tovarnarja, ki ga zavest krivde vodi v obračun s samim sabo, komedija *Za Narodov blagor*, satira na slovenske politične in socialne razmere, kjer vodilni v imenu naroda uresničujejo svoje lastne interese, ter *Kralj na Betajnovi*, prikaz lokalnega oblastnika, ki mu kraljevanje omogočata neučinkovit družbeni

red ter šibkost množice. Nato nastopi šestletno obdobje, ki ga je Cankar posvetil pisanju daljše proze, nastanejo temeljna dela, kot so *Na klanecu*, *Gospa Judit*, *Martin Kačur*, *Hlapec Jernej in njegova pravica*, vendar je Cankar tudi v času od 1901 do 1907 snoval najmanj enajst novih dramskih del, pri čemer pa je bila prav nenaklonjenost domačega gledališča poglavitni razlog, da so ostajale izpričane ideje le neuresničeni načrti (Moravec 1968: 333). Cankar se je namreč sprl z gledališkim ravnateljem Franom Govekarjem, njune polemike so doživele vrh v t. i. pravdi o *Krpanovi kobili* in Cankarjevi odločitvi, da dokler bo na oblasti Govekar, ne pride nobena njegova igra več v gledališče. Cankar je dosegel, da je Govekarja za leto in pol zamenjal Friderik Juvančič, novo gledališko vodstvo pa je odprlo vrata Cankarjevim igram in tudi evropski dramatiki, tako je premiero doživela komedija *Za narodov blagor*, Cankar pa se je z vso vnemo in navdušenjem lotil pisanja igre, ki jo je že dolgo časa premleval v glavi. Konec leta 1907 je nastala, izšla v knjižni izdaji in bila uprizorjena farsa *Pohujšanje v dolini šentflorjanski*. Z naslednjo dramo *Hlapci* pa se je zopet ponovila stara usoda, saj je igra izšla leta 1910, na uprizoritev pa je morala zaradi cenzure čakati vse do leta 1919. *Hlapci* veljajo za temeljno delo slovenske dramatike, kjer se družbena kritika in javno delovanje prevesita v intimno dramo posameznika in njegova temeljna razmišljanja o človekovem bivanju. Cankarjevo zadnje dramsko besedilo je *Lepa Vida* iz leta 1911, drama s številnimi simbolističnimi značilnostmi ter osrednjim hrepenenjskim motivom.

Čeprav je Cankar napisal sedem dramskih besedil, kar predstavlja relativno majhen delež glede na njegov obsežni pisateljski opus, ki obsega kar 30 knjižnih enot znotraj elitne zbirke Zbrana dela slovenskih pesnikov in pisateljev, pa je prav z dramami postavil temelje moderne slovenske dramatike, ki se je s Cankarjevim nastopom priključila evropskim literarnim tokovom. Njegova dramska besedila so sporočilno univerzalna, idejno aktualna in uprizoritveno izzivalna, zato se praktično vsako leto znajdejo na odru katerega od slovenskih gledališč. Kot kaže Graf 1, sodi *Pohujšanje* med največkrat uprizarjana Cankarjeva dramska dela, zato bomo v nadaljevanju preverili, v čem je razlog za njegovo priljubljenost kot tudi formalne, slogovne ter idejno-motivne specifičnosti znotraj Cankarjevega dramskega opusa.

Graf 1: Uprizoritve Cankarjevih dramskih del v slovenskih poklicnih gledališčih med leti 1900 in 2018¹

¹ Upoštewane so vse uprizoritve v slovenskih poklicnih gledališčih razen bralnih uprizoritev ter opernih in baletnih priredb.

Nastanek in odmevi

Cankar je motiv doline šentflorjanske uporabil že v nekaterih svojih predhodnih proznih besedilih, v novelah *Iz življenja odličnega rodoljuba* in *V mesečini* ter še posebej v zbirki *Zgodbe iz doline šentflorjanske*, zlasti v prvi z naslovom *Razbojnik Peter*. Zaradi podobnosti v fabuli se je založniku Lavoslavu Schwentnerju dramska igra zdela zgolj dramatizacija navedene zgodbe (Moravec 1968: 342), vendar pa je zgodba motivno-tematsko manj kompleksna in osredotočena predvsem na Petrovo izsiljevanje grešnih šentflorjancev. Cankar je ideje sedem let premleval v svoji glavi, na list pa jih je zapisal v 14 dneh, tako je Schwentnerju pisal z Dunaja 9. oktobra 1907 in napovedal novo dramsko besedilo z besedami: »Stvar je največja hudobija, kar sem jih doslej napisal. [...] Ko ti pošljem, preberi takoj prvi akt, in stavim, da se boš smejal! Nató seveda boš naredil kisel obraz, ker boš moral odpreti denarnico nastežaj!« (Cankar 1971: 204–205) Naklonjenost založnika in novega gledališkega vodstva je omogočila, da je bila igra sredi decembra izdana v knjižni obliki in 21. decembra 1907 tudi premierno uprizorjena na odru ljubljanskega Deželnega gledališča.

Cankar je ves čas bedel nad samo uprizoritvijo, v pomoč igralcem in režiserju je pripravil podrobno oznako nastopajočih oseb z navodili za igro, ki se zaključijo z besedami: »Moja želja je, da igralke in igralci vse moje besede in vse označene geste karikirajo. Da se torej, kadar spoznajo besedilo in idejo moje komedije, prav nič ne ženirajo, temveč da igrajo z isto razposajeno zlobnostjo, kakor sem jaz besede pisal!« (Moravec 1968: 352) Cankar je tudi predlagal zasedbo vlog, še posebej ga je skrbela Jacinta, ta mora biti res lepa in tudi dobra plesalka, ter Peter, ki nikakor ne sme biti patetičen; po prihodu v Ljubljano je sodeloval pri zaključni vaji in se tudi udeležil premiere, ki je bila razprodana (Moravec 1968: 355–356). Igra je doživela velik uspeh pri občinstvu, ploskali so tisti, ki so razumeli, kot tudi tisti, ki niso razumeli, kot je kasneje zapisal urednik *Ljubljanskega zvona* Fran Zbašnik: »Farsa je ugajala pač sama na sebi!« (Moravec 1968: 378) Igra je doživela osem ponovitev, pet od njih na gostovanju po Sloveniji, in tako postala v času Cankarjevega življenja njegovo največkrat uprizarjano delo.

Po drugi strani pa je bila kritika tako s klerikalne kot liberalne strani večinoma odklonilna. Fran Kobal je že pred premiero v *Slovenskem narodu* zapisal: »tri dejanja ironije in humorja, en koš kopriv. Logiška pravila, možnost, verjetnost – postranska stvar. Cankarja je nekaj strašno razjezilo in zato si je urezal novo brezovko. Zdaj jo pa vihti, švrk, švrk, kamor je, nič zato če tupatam preveč na debelo zamahne, poglavitno je, da se maha.« (Moravec 1968: 358) Še posebej pa je bil po premieri kritičen v *Slovenecu* Fran Terseglav: »Umetniške vrednosti to najnovejše delo Cankarjevo nima nobene, kar bo sicer priznal vsakdo, pa tudi vodilna misel je pogrešena, kajti ljudje niso tako neumni, kakor si jih predstavlja Cankar, on pa ne tako vzvišenopameten, kakor samega sebe slika v svojih proizvodih.« (Moravec 1968: 362) Kasneje se je v *Slovanu* oglasil tudi Fran Govekar z besedami: »Farsa pa je tudi sama na sebi slabo, konfuzno delo brez dramskega zapletka, brez

Slika 1: Naslovnica knjižne izdaje z ilustracijo Hinka Smrekarja

novih misli, brez enotnosti in harmonije, v naglici zmašeno in na hitro skrpano delo, ki beletristu ne dela nove časti ter le iznova dokazuje, da Cankar ni dramatik.« (Moravec 1968: 377)

Cankarjeva farsa je bila deležna obsežnih kritičskih zapisov, tudi pohvalnih besed na račun prikaza domačih razmer in ostrih satiričnih bodic, večina kritikov, kot kažejo tudi citirani primeri, pa je opozarjala na pomanjkljivo dramsko tehniko, ki da se kaže v neenotnosti motivov, nelogičnosti, neverjetnosti in pomanjkanju zapleta, zato se bomo v nadaljevanju osredotočili na formalne značilnosti *Pohujšanja*.

Inovativnost dramske forme

Dramsko besedilo nosi vrstno oznako farsa, etimologija pojma prinaša ustrezen pomenski okvir za nadaljnje razumevanje tega dramskega besedila, zato si pogledajmo njeno opredelitev: »Že sama etimologija besede *farsa* – (iz latinščine *farcio*, natlačim) – ki pomeni začinjen nadev za mesne jedi – kaže, kako močna začimba je na jedilniku dramske umetnosti tovrstna duhovna hrana. Nekdaj so med srednjeveške misterije vpletali trenutek sprostitve in smeha: farsa je bila zamišljena kot tisto, kar začini in dopolni 'kulturno' in resnobno jed 'visoke' literature.« (Pavis 1997: 215, prim. tudi Slodnjak 1976: 102) Tudi znotraj Cankarjevega dramskega opusa učinkuje *Pohujšanje* kot nekakšen pikanten nadev, ki dopolni resnobo visoke literature *Kralja na Betajnovi*, *Hlapcev* in drugih dram. Cankarju so kritiki očitali rabo že znanih in večkrat uporabljenih motivov, predvsem so očitki leteli na kritiko malo-meščanstva, njegove moralne dvoličnosti in samozadostnosti, vendar pa je novost *Pohujšanja* njen način ubeseditve. Cankar je že v zgoraj citiranih izjavah besedilo označil za »hudobijo« in da je pisal z »razposajeno zlobnostjo«, v njegovih pismih lahko prepoznamo, da je šlo pri nastajanju *Pohujšanja* za užitek ustvarjanja in pesniško svobodo, ki se ne izražata samo skozi vsebino, temveč tudi skozi njeno formo in slog. Kritika družbe je v *Pohujšanju* prikazana na nov, radoživ, razigran, duhovit, posmehljiv, dionizičen način, kjer se »spajajo pesnikova grenkoba, jeza, posmeh in maščevalni kroh« (Koblar 1973: 56). Cankar se norčuje iz omejenosti in zaplankanosti šentflorancev, a hkrati je *Pohujšanje* tudi samorefleksija umetnika in njegovega dela, lik Kristofa Kobarja, ki se izdaja za najdenčka Petra, pa učinkuje kot nikoli do konca razvozлана uganka, na trenutke zasveti kot resignirani umetnik, odrinjen in nepriznan s strani lastnega ljudstva, je umetnik – popotnik, svoboden, neodvisen, ki sledi hrepenenju, višjemu smislu, sanjam, večni lepoti, a hkrati tudi umetnik, ki je popisal pogodbo s hudičem, je izsiljevalec in maščevalec, razbojnik, prevarant in tat, ki se okorišča z grehi šentflorancev, jih ponižuje ter jim vlada in kraljuje. Zato ni čudno, da o njegovi identiteti podvomi sam Zlodej v znamenitem monologu z začetka 3. dejanja: »Zdaj bi rad vedel – ali je to, kar pravi, da je: ali je več, ali je manj? In ali je sploh? In če on ní, kar je, – kdo je, kar on ni? In če je storil, kar bi ne smel storiti, če ni, kar bi bil – kaj bi porekel tisti, ki bi bil, kar pravi tisti, ki ní, da je! In če bi tisti, ki je, dasi ní, nenadoma nastopil in bi rekel tistemu, ki ní, dasi je: ti, ki si, dasi nisi ... o, zavozlana logika!« (Cankar 1968: 104) *Pohujšanje* tako v celoti preveva veselje do ustvarjanja, poigravanje z besedami in identitetami dramskih oseb kot tudi s slogovnimi postopki, prozni dialog šentflorancev se tako izmenjuje s poetično govorico Petra in Jacinte v blankverzih. Vse naštetó kaže na ustvarjalno moč, zanos in samozavest, ki so prevevali Cankarja v času pisanja farse.

Farsa je dramska vrsta, ki se ni nikoli podrejala pravilom, s farso pa kar najtesneje povezujemo tudi pojem groteskno: »kar je komično zaradi svojega karikiranega, burlesknega ali bizarnega

učinka. Groteskno občutimo kot pomensko izmaličenost oblik, ki nam je znana ali velja kot splošno sprejeta norma.« (Pavis 1997: 321) Cankar je vse našete pojme poznal in jih uporabil s pomenom, kot ga pozna tudi današnja literarnoteoretska terminologija, svoje dramsko besedilo je označil za farso, igralcem naročil, da so šentflorjanci karikature, ki jih je treba igrati karikirano, scenografijo tretjega dejanja pa označil z besedami: »Velika dvorana, tako gosposko opremljena, kakor zmore ljubljansko gledališče. Oprema je kričeča, naravnost groteskna, kakor na kup znešena iz vseh neverjetnih krajev in izb.« (Cankar 1968: 104) Cankarju torej ni šlo za stvaren, realističen portret doline in njenih prebivalcev, temveč se s *Pohujšanjem* oddaljuje od realističnosti predhodnih štirih dramskih besedil kot tudi od psihološkega realizma ibsenovske dramatike. Cankarju ne gre za verjetnost, psihologijo likov, objektivno realnost, temveč v ospredje stopijo fantazijsko, iracionalno, pravično, groteskno odslikavanje realnosti. »Subjektivizem, iracionalnost in fantastičnost, ki vdrejo v Cankarjevo dramo, seveda popolnoma razmajejo dramsko zgradbo in povzročijo hude nedoslednosti v karakterizacijah« (Kralj 1991: 13). Če so kritiki ob nastanku Cankarju očitali razpršenost dramskega dogajanje brez dramaturške trdnosti, pomanjkanje verjetnosti ter sinkretizem slogov, so prav te značilnosti razlog za uspeh besedila, kar je zapisal že Taras Kermauner (1979: 221): »vzrok je njena forma: oblika farse, groteske, lahkotne komedije z izrazito nerealističnimi prvinami«, pri čemer Kermauner (prav tam: 236) poudarja, da je nerealističnost *Pohujšanja* tipična lastnost moderne umetnosti 20. stoletja, *Pohujšanje* pa ima celo za predhodnika dramskih grotesk šestdesetih in sedemdesetih let.

Čeprav je Cankar dramatiko vedno pisal z mislijo na uprizoritev, ni nikjer drugje vidna tolikšna misel na izrazito gledališke elemente, kot ravno v *Pohujšanju*, kar je zabeleženo že na ravni besedila v didaskalijah kot tudi v korespondenci z založnikom in gledališkim vodstvom. Cankar je veliko pozornost namenjal kostumom (npr. natančen opis Jacintine obleke), zunanjemu fizičnemu izgledu igralcev (npr. Peter ima kuštravo frizuro in se debeli iz prizora v prizor, pri Jacinti je poudarjena njena senzualnost, čutnost in lepota), scenografiji (npr. opis kolibe), karikiranemu igranju, načinu govora, mimiki in kretnjam, še posebej pa Jacintinemu plesu, ki mora zapeljati šentflorjance, a hkrati z umetniško močjo prevzeti tudi občinstvo. Zato je Zbašnikova zgoraj citirana ugotovitev, da je farsa »ugajala pač sama na sebi«, pravilna, učinkovala je kot gledališki spektakel. Tomaž Toporišič je *Pohujšanje* označil kot besedilo z izrazito odprto formo, ki deluje kot scenarij za gledališko uprizoritev: »Cankar je s strukturo *Pohujšanja* blizu senzibilitete začetka enaindvajsetega stoletja, ki se zaveda, da obstaja veliko več jezikov dejanja predstave, kot jih lahko priskrbi dramsko besedilo. Da lahko tudi telo izvajalca, prostor, zvok, predmete in podobno razumemo kot neke vrste jezik ali tekst, ki razpolaga s svojo lastno retoriko.« (Toporišič 2018: 23–24) Zato ni preseñetljivo, da je dramsko besedilo bilo tudi predloga za operno in baletno postavitev, saj s svojo odprto formo in različnimi »govoricami« prav nagovarja k prenosu v druge medije.

Namesto zaključka: *Pohujšanje* v letu 2018

Značilnosti besedila, ki so jih opazili kritiki že ob izidu in uprizoritvi ter jim takrat nadel negativni predznak, to so odprta forma, bogata metaforika in simbolika, motivna neenotnost, teatralne prvine, omogočajo številne interpretacije. *Pohujšanje* je pomensko odprto, gledališko izzivalno in interpretacijsko kompleksno delo, brez dokončnih odgovorov in brez moralne trdnosti, kot jo

prinašajo nekonformistični junaki Cankarjevih realističnih dram. Besedilo je izrazito svetovljansko in univerzalno v svoji sporočilnosti, ves čas pa vzpostavlja dialog tudi s svetovno literaturo tako na ravni motivov kot forme. Janko Kos je opozoril na sorodnosti z Goethejevim *Faustom*, ki se kažejo v pogodbi umetnika s hudičem, senzualnost in ples se lahko navezuje na Wildovo *Salomo*, izsiljevanje namišljenega najdenčka spominja na prizore iz Gogoljevega *Revizorja*, dialog s Shakespearem pa je opazen v poetični govorici Romea in Julije ter Petra in Jacinte, prav to dramo je Cankar tudi prevajal (Kos 2001: 265), v novejši študiji pa kot možen zgled za menjavo proze in verza navaja *Sen kresne noči*, medtem ko bi bil Cankarjev zlodej lahko posnetek Shakespeareovih dvornih norcev (Kos 2018: 257).

Kljub motivni razpršenosti dramskega besedila lahko motive shematično povežemo v tri ključne interpretacijske sklope, pri čemer izhajamo iz pojmov, ki jih v celoto povezuje že sam naslov farse:

a) dolina kot podoba samozadostne skupnosti, ki ni pripravljena sprejeti ničesar novega, tujega, drugačnega, zaznamuje jo strah pred vdorom individualnega, razmišljujočega in ustvarjalnega;

b) prebivalci šentflorjanci kot tipizirani predstavniki trškega malomeščanstva, navzven moralni, trdni in krepostni, navznoter neizživeti, radovednost in prikrite strasti jim neprestano razvnamajo domišljijo;

c) pohujšanje je le druga beseda za umetnika, ki v dolini nima mesta in je izobčen kot moralno sporen in škodljiv. Hkrati pa jih s svojo družico Jacinto, ki ima status umetniške muze (Pezdirč Bartol 2016: 121), vznemirja in drami, ker se pohujšanju ne morejo upreti, jih Peter razgali v njihovi hipokriziji in jim zlahka zavlada, a ga to notranje ne izpolni. Besedilo tako sproža vrsto vprašanj o pomenu in moči umetnika v družbi kot tudi samorefleksijo lastnega umetniškega ustvarjanja.

V slovenskih poklicnih gledališčih je bila farsa *Pohujšanje v dolini šentflorjanski* od svojega nastanka pa do danes uprizorjena 37-krat, njene interpretacije pa nihajo med prikazanimi tremi izhodiščnimi motivno-idejnimi sklopi, ki so ustrezno aktualizirani glede na zgodovinski trenutek in poetiko posameznega režiserja. V letu 2018 imamo priložnost videti dvojce *Pohujšanj*, saj so slovenska gledališča 100. obletnico smrti Ivana Cankarja zaznamovala prav z novo uprizoritvijo *Pohujšanja*, pri kateri so združila moči gledališča SNG Drama Ljubljana, Mestno gledališče Ljubljansko in Cankarjev dom, hkrati pa je Slovensko mladinsko gledališče ob obletnici obnovilo svojo uprizoritev *Pohujšanja* iz leta 2011. Gledalci smo tako soočeni z dvema povsem različnima uprizoritvenima konceptoma istega dramskega besedila.

Režiser Vito Taufer je z igralci Slovenskega mladinskega gledališča uporabil integralno verzijo dramskega besedila ter se poigral z identitetami nastopajočih, saj vse vloge odigrajo moški, le vloga zlodeja s francoskim naglasom pripada igralki. Menjava spola zahteva premišljeno kostumografijo in masko, ženske like pa igrajo višji igralci ter tako vzpostavljajo svojevrsten matriarhat. Uprizoritev poudarja šentflorjansko patologijo, njihove navidezne moralne čednosti, strah pred izgubo javne podobe kot tudi prikrite strasti in erotično nepotešenost. V ospredju je kolektivna igra vseh nastopajočih, ki gradi na drobnih detajlih, premišljeni mimiki in kretnjah, do izraza pride Cankarjev inteligenen humor kot tudi robata, burkaška komika.

Režiser Eduard Miler je ob pomoči dramaturginje in avtorice priredbe Žanine Mirčevske izhajal iz patologije današnjega trenutka, zato v ospredje postavlja vprašanje, kaj se zgodi z umetnikom, ki je neprestano potisnjen na rob družbe in kljub razsežnostim svojih misli preslišan in spregledan

(Mirčevska 2018: 10) ter na drugi strani v večji meri tematizira strah šentflorjancev pred vdorom tujega, neznanega, drugačnega, kar v uprizoritvi ponazarja žičnata ograja in vloga Jacinte, ki je zaupana temnopolti plesalki. Cankarjeva farsa je tako aktualizirana v politični kontekst. Ključni odnosi se vzpostavijo na relaciji Peter in Jacinta ter na drugi strani učitelj Šviligoj, popotnik in župan, medtem ko so ostali liki potisnjeni v ozadje. Uprizoritev v veliki meri določa že samo koncept prostora, to je velika dvorana Cankarjevega doma, ki ga napolnijo mogočna glasba, video projekcije, menjava luči, sodobna plesna koreografija, oder pa je pomenljivo prekrit s prstjo. Uprizoritev tako učinkuje na ravni izčiščenih podob.

Slika 2: *Pohujšanje v dolini šentflorjanski*, Slovensko mladinsko gledališče, 2011 (foto: Žiga Koritnik)

Slika 3: *Pohujšanje v dolini šentflorjanski*, SNG Drama Ljubljana, MGL, CD, 2018 (foto: Peter Uhan)

Obe uprizoritvi dokazujeta, da Cankarjevo dramsko besedilo omogoča povsem različna branja in uprizoritvene koncepte, da pa tudi v novem tisočletju ni izgubilo svoje ostrine in »začinjenosti«, kot jo prinaša etimologija besede farsa.

Literatura in viri

- CANKAR, Ivan, 1968: Pohujšanje v dolini šentflorjanski. *Zbrano delo* 4. Ljubljana: Državna založba Slovenije. 67–121.
- CANKAR, Ivan, 1970: Pisma I. *Zbrano delo* 26. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- CANKAR, Ivan, 1971: Pisma II. *Zbrano delo* 27. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- CANKAR, Ivan, 1972: Zgodbe iz doline šentflorjanske. *Zbrano delo* 16. Ljubljana: Državna založba Slovenije. 73–213.
- CANKAR, Ivan, 2018: *Pohujšanje v dolini šentflorjanski*. SNG Drama Ljubljana, MGL, CD, režija Eduard Miler. Ogleđ uprizoritve 29. 1. 2018.
- CANKAR, Ivan, 2018: *Pohujšanje v dolini šentflorjanski*. Slovensko mladinsko gledališče, režija Vito Taufer. Ogleđ uprizoritve 22. 3. 2018.
- KERMAUNER, Taras, 1979: *Cankarjeva dramatika*. Ljubljana: Rupert Klampfer.
- KOBLAR, France, 1973: *Slovenska dramatika, druga knjiga*. Ljubljana: Slovenska matica.
- KOS, Janko, 2001: *Primerjalna zgodovina slovenske literature*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- KOS, Janko, 2018: *Misliti Cankarja*. Ljubljana: Beletrina.
- KRALJ, Lado, 1991: Pohujšanje 1991. *Pohujšanje po Cankarju. Gledališki list*. Ljubljana: Slovensko mladinsko gledališče. 12–14.
- MIRČEVSKA, Žanina, 2018: Delirij umetnika. *Gledališki list*. Ljubljana: SNG Drama Ljubljana, MGL, CD. 7–13.
- MORAVEC, Dušan, 1968: Opombe. Pohujšanje v dolini šentflorjanski. *Zbrano delo* 4. Ljubljana: Državna založba Slovenije. 340–389.
- PAVIS, Patrice, 1997: *Gledališki slovar*. Ljubljana: Mestno gledališče ljubljansko.
- PEZDIRC BARTOL, Mateja, 2016: *Navzkrižja svetov: študije o slovenski dramatiki*. Ljubljana: Filozofska fakulteta.
- SLODNJAK, Anton, 1977: Skrivnost Pohujšanja v dolini šentflorjanski. Josip Vidmar, Štefan Barbarič, Franc Zadavec (ur.): *Simpozij o Ivanu Cankarju 1976*. Ljubljana: Slovenska matica.
- TOPORIŠIČ, Tomaž, 2018: Cankar, naš pohujšljivi sodobnik. *Gledališki list*. Ljubljana: SNG Drama Ljubljana, MGL, CD. 22–31.

Darja Pavlič
 Filozofska fakulteta, Ljubljana
 DOI: 10.4312/SSJLK.54.55-61

Narativnost in dekadenca v Cankarjevih Dunajskih večerih

Natančno branje Cankarjevih Dunajskih večerov pokaže, da je cikel z zapolnjevanjem praznih mest mogoče narativizirati. Zgodba Dunajskih večerov iz prve izdaje *Erotike* (1899), povzeta na kratko, govori o tem, kako prvoosebni govorci vara svoje dekline in uživa v senzualnosti, dokler ne doživi streznitve in zahrepeni po smrti. Osnovna zgodba je v drugi izdaji *Erotike* (1902) ostala nespremenjena, čeprav sta dodani dve novi pesmi. Skupni učinek izpustov in prerazporeditve je bolj izrazit pripovedni lok, manj je zastranitev. Med motivi, ki so sprožili val moraliziranja, poleg prešuštva izstopata lepa grešnica in usodna ženska. Cankar je z estetizacijo senzualnosti oz. enačenjem lepote in greha pokazal, da je dekadenco razumel kot način pobega iz stvarnosti v sanje oz. umetnost.

Ivan Cankar, Dunajski večeri, lirski cikel, dekadenca, narativnost

A close reading of Cankar's *Dunajski večeri* (Vienna Evenings) shows that by filling gaps the lyrical cycle can be narrativised. The story of *Dunajski večeri* from the first edition of *Erotika* (Erotica, 1899), in brief, concerns how the first person narrator is unfaithful to his girlfriend and relishes sensuality, until he sobers up and longs for death. In the second edition of *Erotika* (1902) the basic story remains unchanged, although two new poems are added. The combined effect of the omissions and rearrangements is a more defined narrative span with fewer tangents. Among the themes that triggered a wave of moralising, in addition to adultery, are the beautiful female sinner and the femme fatale. By aestheticising sensuality, or equating beauty and sin, Cankar showed that he understood decadence as a means of flight from reality into dreams or art.

Ivan Cankar, *Dunajski večeri*, lyrical cycle, decadence, narrativity

V januarju 1897, ko je načrtoval revijalno objavo pesmi pod naslovom *Dunajski večeri*, je Cankar pisal svojemu bratu: »Ljudje se bodo sicer najbrže jezili, a zastran mene se lahko vsi na glavo postavijo.« (Cankar 1967: 326) Ni znano, ali je imel pri tem v mislih spotakljivost erotičnih motivov, zaradi katerih se urednik *Ljubljanskega zvona* Viktor Bežek navsezadnje ni odločil za objavo. Bežek se je v pismu, v katerem je mlademu pesniku pojasnjeval, zakaj pesmi ne more objaviti, ob omembi mesenosti in lascivnosti skliceval na meje, ki jih organi »honetne družbe« ne prestopajo. (Cankar 1967: 327) Cankarja pa je, kot je mogoče razbrati iz njegovega pisma Franu Levcu, ujezilo označevanje vsega novega in nešablonskega z izrazom dekadenca. Ugotovil je namreč, da dekadence na Slovenskem nihče ni poznal, »niti VI. Foerster, ki je opisoval samo njene skrajne izrastke,« za Bežka pa je bil tako ali tako prepričan, da o njej ve »toliko, kot moj čevelj« (prav tam). Na vprašanje, kako je dekadenco razumel Cankar, bom skušala odgovoriti po analizi narativnosti njegovih *Dunajskih večerov*. Najprej me bo torej zanimalo, katere pripovedne značilnosti je mogoče prepoznati v ciklu. Ker je Cankar *Dunajske večere* po prvi objavi v zbirki *Erotika* (1899) za novo izdajo *Erotike* (1902) nekoliko spremenil, bom s primerjavo obeh različic skušala tudi ugotoviti, ali cikla pripovedujeta različni zgodbi.

Vita Žerjal Pavlin je v svoji teoretsko bogato podprti in izčrpni monografiji *Lirski cikel v slovenski poeziji 19. in 20. stoletja* zapisala, da »ima cikel pogosto (po mnenju nekaterih celo vedno)

nedominantne pripovedne značilnosti.« (Žerjal Pavlin 2008: 33) V svoji analizi slovenskih lirskih ciklov je izhajala iz Iblerjevega tipološkega razlikovanja med paradigmatskimi in sintagmatskimi cikli; medtem ko so za prve značilni poudarjeni odnosi ekvivalence med pesmimi, so sintagmatski cikli s sižejem (prav tam: 19). Čeprav se avtorica z Dunajskimi večeri ni podrobneje ukvarjala, jih je uvrstila v paradigmatski tip. V kratki oznaki je namreč o drugi različici cikla zapisala, da sta »novi prva in predzadnja pesem s socialno kritično temo tako drugačni od prvotno dekadentno erotičnih pesmi, da v paradigmatsko-variantni celoti prvotnega razdelka predstavljata tujek.« (Prav tam: 138) Možnost drugačnega branja Dunajskih večerov je nakazal Janko Kos, ko je opozoril, da je Cankar motive, prevzete iz realistično-naturalističnega pripovedništva, »oblikoval na ravni napol epske poezije.« (Kos 2001: 217) Za analizo Dunajskih večerov z vidika narativnosti ni nepomembno, da se je Cankar v času, ko si je prizadeval za objavo *Erotike*, odmaknil ne samo od dekadence, ampak tudi od pisanja lirske poezije (prim. Bernik 1986: 121).

Dunajski večeri v *Erotiki* iz leta 1899 obsegajo osem oštevilčenih in nenaslovljenih pesmi. Prva pesem se začne s prostorsko in časovno umestitvijo – dogajanje je postavljeno v mestno okolje in nočni čas, kot je razvidno iz nasprotja med temnim in mrtvim mestom ter nebom, ki se sveti v svetlih zvezdah. Komparacija bleščečih zvezd s solzami na nedolžnem licu je prehod k motivu oddaljene ljubice, s svojilnim zaimkom v besedni zvezi *moja lepa ljubica* pa se razkrije govorec pesmi. Ta bodisi vé ali pa si zgolj predstavlja, kako dekletke bere njegovo pismo, kaj ob tem razmišlja in čuti. Njene misli so zapisane med narekovaji in njena čustvena vznemirjenost je podkrepljena z opisom telesne govorice. Vita Žerjal Pavlin je navedek dekletovih misli označila kot zgled monološke izjave, v kateri prvoosebni lirski jaz »govor drugih posreduje prek lastne zavesti, zaradi česar govorci ne vstopajo v pravo dialoško razmerje;« kot še ugotavlja, tako posredovani tuji govori ne spreminjajo lirskega značaja celote (Žerjal Pavlin 2008: 39). Toda če govorčevo perspektivo izenačimo z vsevedno, je navedek mogoče razumeti kot obliko posredovanja tujih misli, kakršna je značilna za tradicionalna pripovedna besedila. Trditev, da je pesem podobna epsko-lirskim romanom, kakršne je po zgledu Aškercarja pisal tudi Cankar, je mogoče podkrepiti, če upoštevamo še tretji literarni lik oz. sklepni dialog med govorcem in njegovo spremljevalko. Ta se nenapovedano oglasi in svojega dragega povpraša, zakaj tako molči, odkar sta prišla iz kavarne. Moški se izgovori na trenutno čudno počutje in ne razkrije, da je razmišljal o svoji daljni ljubici. Bralec lahko sklepa, da ga je (za trenutek) obšel občutek krivde, ker je z drugo žensko, medtem ko njegova ljubica joče ob misli na njegovo samoto in zapuščenost v brezsrčnem, tujem svetu. Čeprav je v pesmi zelo malo dogajanja, ne gre zgolj za prikaz govorčevega razpoloženja, kot je značilno za liriko. Z nakazanim ljubezenskim trikotnikom je v ospredje pomaknjeno nasprotje med moško nezvestobo in čustveno predanostjo dekleta, uvedeno pa je tudi razlikovanje med glavno in dvema stranskima osebama, kar omogoča narativizacijo pesmi.

Pri poskusu narativizacije prve pesmi se pokaže, da je v njej dovolj nastavkov za bralčevo konstruiranje zgodbe o moškem, razpetem med dve ženski. Tako kot v tej pesmi mora bralec tudi v ostalih zapolniti številna prazna mesta in vedno znova preverjati skladnost svoje interpretacije z novimi podatki, do katerih pride z vsako naslednjo pesmijo. Za žensko, ki v drugi pesmi nagovarja svojega ljubčka, se zdi, da je lahko spremljevalka s konca prve pesmi. Tudi njo, podobno kot moškega, muči občutek krivde, vendar veliko močnejši, in v nasprotju z moškim govori o svojih

čustvih. Silno jo je strah, to pa zaradi prikazni matere, ki jo sicer ljubeznivo ogovarja, vendar hči v njenih besedah sliši očitek, da je umrla zaradi nje. Motivno je pesem pomaknjena v območje balade, pri čemer pesem ne razkriva, ali je hči dejansko umorila mater ali pa je ta (bolj verjetno) umrla zaradi skrbi, nemara sramote, ki jo je s svojim odhodom v mesto ali z načinom življenja povzročila hči. Z vidika teorije lirskega cikla je zanimivo trenutno večglasje, ki nastane z uvedbo novega lirskega subjekta. V vseh ostalih pesmih je glavni govorec namreč moški, kar ustvarja vtis homogenosti lirskega subjekta in zagotavlja koherenco cikla.

Medtem ko vloženi ženski subjekt v drugi pesmi nagovarja moškega, ima v naslednjih pesmih cikla spet omejeno vlogo; oglasi se samo še v tretji in peti pesmi. Prvoosebni govorec v tretji pesmi po uvodnem opisu z groteskno erotiko prežetega vzdušja v nočnem lokalu nagovori žensko, ki jo imenuje *grešnica krasna*; občuduje njeno hladno, blede lice; drobne, otroške ročice; tenke, prosojne ustnice, predvsem pa trudno boleost v njenih očeh; navdušujejo ga nebeška krasota greha in strasti na njenem obrazu ter trpljenje in brezup, ki diha iz uvelega života. Vrhunec slavošpeva je predzadnja kitica, v kateri so veličastvo pregrehe, kras propalosti in temna tragedija duše primerjani z Madoninim plaščem, ki ovija grešnico. Sledi nenaden prelom, pri čemer je sprememba govorca ponovno nakazana zgolj z uporabo narekovajev. Ženska ostro zavrne besede občudovalca, opomni ga, da ljudje stikajo glave, in zahteva, naj ji naroči čašo kave. Dogajanje je predstavljeno fragmentarno, vendar je iz zgradbe pesmi, ki preide od uvodnega opisa dogajalnega prostora in vzdušja k osrednjemu dogodku (tj. govornemu dejanju razvnetega občudovalca) ter se izteče s kratkim epilogom v obliki replike, mogoče razbrati dramsko, če že ne epsko zasnovo. Pesem učinkuje kot skrbno izrisan prizor iz nočnega življenja, v katerem so stranski liki, vzdušje in dogajalni prostor vsaj tako pomembni kot izrečene besede.

Kot izsek iz vsakdanjega življenja, ki je z vidika družbeno sprejetih konvencij moralno zavrženo, učinkuje tudi četrta pesem Dunajskih večerov. Začne se *in medias res*, brez uvodnih pojasnil ali časovno-prostorske umestitve. V prvi kitici prvoosebni govorec nagovarja ljubico, naj ne vstaja iz postelje, in jo sprašuje, čemu jo je strah. Grozljivo vzdušje, kakršno je običajno za balade, se v drugi kitici stopnjuje z opisom nenavadnih glasov ob polnočni uri (neznan korak odmeva po veži, na steklo bijejo deževne kaplje, v viharju se stresajo duri) in podobo črnega drevesa, ki se ziblje pred oknom. Po vzbujenem pričakovanju nečesa strašnega se pesem konča pomirljivo, z zagotovilom, da ni nikogar, in s pojasnilom, ki bralca preseneti: »Otrok tvoj v zibelki mirno spi, / tvoj mož sedi v krčmi in pije.« (Cankar 1967: 61) Razlog za preplašenost je torej nakazan, gre za strah pred razkritjem nedovoljenega razmerja, pri čemer je čustvo zgolj enostransko, saj ga govorec ne deli s svojo ljubico.

Drugačen odnos med ljubimcema je predstavljen v peti pesmi, v kateri je osnovna struktura ponovno dialoška. Pesem se začne s skopo časovno-prostorsko umestitvijo, pri čemer je napovedani prizor med ljubimcema na divanu pomaknjen v neopredeljeno preteklost, nakazano zgolj z glagolskim časom. Prvoosebni govorec najprej navede svoje besede – ljubici je očital, da je s svojo nepošteno strastjo pogubila njegovo dušo. Zaupal ji je, da mu je občutke sramote in kesanja prebudilo njegovo zapuščeno dekle, ki se je prikazala prav na pohotnih ustnicah in poželjivih rokah ljubice. Sledi kontrasten opis ljubice: v nasprotju z zapuščenim dekletom, ki je imela nedolžen pogled, sta očesi ljubice goreli kot dva črna diamanta. Prizor se sklene z odgovorom ljubice, ki

Ljubimcu vrne očitke z njegovimi lastnimi besedami – on je njej z nepošteno strastjo pogubil dušo. Tako kot v njegovem je bilo tudi v njenem srcu temno in prazno, to pa zaradi jokajoče matere in preklinjajočega moža. V peti pesmi se torej ponovijo motivi zapuščenega dekleta iz prve pesmi, otožne matere iz druge pesmi in prevaranega moža iz četrte pesmi. Očitki vesti, ki so bili prej nakazani, a tudi potlačeni, v peti pesmi pri obeh ljubimcih dosežejo vrhunec. Ponovljeni motivi dekleta, matere in moža imajo močno kohezivno vlogo, saj nakazujejo tako istovetnost moškega lirskega subjekta kot tudi možnost, da ljubico iz različnih pesmi razumemo kot eno in isto osebo, pri čemer pa ni jasno, ali gre za prostitutko ali zgolj nezvesto ženo.

Po svoji obliki v ciklu najbolj izstopa šesto besedilo, zapisano v prozi. Poleg zvrstne oznake pesem v prozi, za katero se je odločil France Bernik v opombah k *Zbranemu delu* (Cankar 1968: 322), velja omeniti oznako vinjeta, zapisano ob prvi objavi v *Slovenskem narodu* 14. junija 1897 (Cankar 1967: 331), pa tudi Aškerčevo poimenovanje črtica (Cankar 1967: 280). Pomenljiv je tudi naslov Zadnji večer, ki ga je mogoče navezati na dogajanje v prvih petih pesmih cikla, a ga je besedilo nosilo samo ob časopisni objavi; ta se od knjižne razlikuje tudi po vsebini vloženega pisma. Prvoosebni pripovedovalec opiše svoj (če upoštevamo naslov, zadnji) obisk pri ljubici. Zunanjega dogajanja je malo, v ospredju je pripovedovalčevo razpoloženje, kar ustreza zvrstnemu določilu črtice. Uvodni opis prihoda k ljubici se bolj kot njenemu stanovanju ali njej sami posveča občutkom estetsko rahločutnega obiskovalca. Ta je mdr. skozi okno opazil, kako je listje na kostanju trepetalo kakor mrzlično, oddaljeno zvonjenje pa se mu je zdelo melanholično. Tako v opisu ljubice na divanu – njena drža spominja na premišljeno postavljen slikarski model –, kot tudi sicer izstopajo barvni pridevniki: oranžni žarki, temne veje, rdeča blazinica, mramorna levica, belo ozadje, plave žile, temno obrobljene oči, rožnata pisma, omot bledosinje barve.

Besedilo se nadaljuje s poročilom, da se je ljubica obiskovalcu zgolj prisiljeno nasmehnila in obrnila v steno, on pa je z mizice malomarno vzel v roke najbližje pismo, s čimer je nakazan njun hladen odnos. Pred vstavljenim pismom je zabeležen drobec notranjega monologa, iz katerega izvemo, da je obiskovalec prepoznal svojo pisavo in slog. Vsebina pisma, ki je navedena v narekovajih, je v očitnem nasprotju s trenutnim odnosom med piscem in njegovo ljubico. Ob ponovljenem vzkliku: »Velik je najin svet in krasan!« (Cankar 1967: 65) se branje dvakrat pretrga. Pripovedovalec najprej poroča, da je ob branju postajal nervozen in nezadovoljen; ob spominih na dneve zaljubljenosti se mu je zdelo, da se ga dotikajo mrzle, mokre roke; zapisane besede so se mu rogale z vsemi akcenti in vzdihmi vred.¹ Za ironično ponovitvijo »velik je najin svet in krasan« sledi par vrstic notranjega monologa, pretrganega z zamolki, v katerem pripovedovalec sebe in ljubico metaforično označi za dvoje pierotov na pepelnicih sreda. Metafora nakazuje konec pustne zabave, na kateri sta kratek čas uživala oba, preoblečena v žalostna klovna, ki večno hrepenita po ljubezni. Kaj več o razlogih za konec razmerja ne izvemo, sledi pa še eno prepoznanje oz. prava epifanija, kot jo po zgledu Jamesa Joycea narekuje teorija kratke zgodbe. Pripovedovalec se namreč zave,

1 Pripovedovalec se z metaforičnim komentarjem sicer distancira od svojega nekdanjega sloga, toda čustveno zaznamovan ritem je postal značilen za kasnejša Cankarjeva dela. Dušan Pirjevec je po analizi treh značilnih odlomkov iz Cankarjevih del, med njimi tudi navedenega vzklika, zapisal, da je »z vsem tem dokazana misel o izredni intenzivnosti ritmično muzikalne urejenosti določenih pesnikovih proznih besedil in o splošno simbolističnem značaju Cankarjeve ritmizirane proze.« (Pirjevec 1964: 283)

kako odcvetela je njegova ljubica: »Zdelo se mi je, da vidim nocoj prvikrat njen rumenkastoblede, od strasti in življenja upali obraz, njene globoke, meglene oči, polne sramu in utrujenosti, – da čutim prvikrat njeno zopрно mehko, opolzko telo, njene mokre, težke lase, – da slišim njen tihi, boječi, odživel glas in njene pridušene vzdihne ...« (Cankar 1967: 66) Besedilo se konča s kratkim epilogo, v katerem pripovedovalec poroča, kako je odšel, medtem ko je ona v nespremenjenem položaju ležala na divanu.

Po medsebojnih očitkih v peti pesmi in dokončnem razdoru v šestem besedilu se cikel nadaljuje s stopnjevanjem ljubimčevega obupa in deziluzije. Sedma pesem se začne z apokaliptično podobo razpaljenega neba, utrujene zemlje, poosebljenega drevja, ki ječi, razpenja in krči roke, medtem ko na prsi pada opojni duh razpadlih, krvavih rož. Prvi štirje verzi so izpisani v tekočem ritmu amfibraha, ki se potem vse bolj zatika in razpada, a se kot nekakšen odmev spet vrne v nekaterih verzih iz naslednjih kitic. Podobno neregularna je tudi rima. V drugi kitici se oglasi prvoosebni lirski subjekt in opiše svoje videnje mogočne in strah vzbujajoče ženske, ki ga sicer ogroža s svojo pohotnostjo, vendar je tako prevzet, da se ji ne more upreti.

Čaščenje ženske, ob kateri se moški spremeni v sužnja, doseže vrhunec s podvojenim vzklikom: »Venus! Venus!« (Cankar 1967: 68) Sledi prelom, označen z dolgimi pomišljaji, in motivno-tematska sprememba, za katero ni jasno, kaj jo je povzročilo. Prvoosebni govorec obupuje sredi noči, iz katere segajo črne in ledene roke in drsajo po njegovih licih »kot opolzle, mokre kače.« (Prav tam) Strah in stud, ki ju pri tem občuti, sta morda posledica občutka krivde zaradi preteklega načina življenja ali neuresničljivih seksualnih fantazij, napovedujeta pa tudi temo zadnje, osme pesmi v ciklu. Prvoosebni subjekt v njej na videz nagovarja žensko, ki se dolgo ni zmenila zanj, zdaj pa je končno napočil čas, da položi svoje trudno čelo na njene ljubeče, mrzle roke. Šele v zadnjem verzu razkrije, da je tako zaželena ženska »mirna poslednja noč« (Cankar 1967: 69), torej smrt.

Dunajski večeri, objavljeni v *Erotiki* leta 1902, se od prvotnega cikla razlikujejo zaradi štirih glavnih posegov: avtor je dodal dve novi pesmi, izpustil je prozno besedilo, spremenil vrstni red in v pesmi o Venus izpustil zadnjo kitico, tako da ta pesem izzveni kot čista hvalnica. Na prvo mesto je postavil novo pesem, v kateri je izpostavljena Božja nepravica. Bogati so kradli, prešuštvovali in ubijali, za kar jih je Bog nagradil z bogastvom, častmi in veličastjem. Lirski subjekt, ki se prišteva med siromake, trdi, da je tudi sam prelomil vse Božje zapovedi, poleg tega je razžalil, oskrunil in ubil svojo dušo, zato ironično poziva pravičnega Boga, naj nagradi tudi njega. Motiv nepravice pridobljenega bogastva in časti je Cankar v času, ko je pripravljaval drugo izdajo *Erotike*, obdelal v drami *Kralj na Betajnovi*. V novi različici Dunajskih večerov je z dodano prvo pesmijo sicer intoniral branje naslednjih pesmi, vendar so v ciklu v ospredje pomaknjeni motivi kršenja Božjih zapovedi, problem socialnih razlik v sodobnih mestih pa ostane zgolj nakazan. Lirski subjekt je prevaral deklo (druga pesem), njegova ljubica je spravila v grob svojo mater – verjetno zaradi prešuštvovanja (tretja pesem), lirski subjekt občuduje krasoto greha (četrti pesem) in malikuje poganško boginjo ljubezni (peta pesem), ljubica vara moža (šesta pesem), ljubimca sta drug drugemu pogubila duši (sedma pesem). Rdeča nit vseh navedenih pesmi je torej kršenje šeste zapovedi: »Ne prešuštvuj!«

Nova v Dunajskih večerih iz druge izdaje je tudi osma oz. predzadnja pesem cikla. V njej se ponovi motiv sprehajalca iz prve pesmi, le da ta ni označen kot siromak, ampak kot popotnik.

Socialne konotacije so zabrisane, poudarjen je motiv izgubljenosti, odsotnosti smisla. Medtem ko se siromak truden, lačen in bolan spotika ob vsakem koraku in pri tem izziva Boga, je popotnik premražen, ubog, trepetajoč brez cilja taval po mestu, dokler se ni njegovega srca dotaknil Bog. Zaradi Božjega usmiljenja se je v popotniku naselil predsmrtni mir in z lahkim korakom se je vrnil domov umret. Šele v zadnji kitici se v prvi osebi oglasi govorec, ki v sedanjem času pove, da na njegovi postelji mirno umira človek, izgubljen kot on. Cikel se konča s pesmijo, v kateri lirski subjekt nagovarja smrt, naj se nagne k njemu in ga objame.

Zgodba Dunajskih večerov, povzeta na kratko, bi lahko bila taka: prvoosebni govorec vara svoje dekle in uživa v senzualnosti, dokler ne doživi streznitve in zahrepeni po smrti. V prvotni izdaji *Erotike* je spoznanje o pogubljenosti duše umeščeno v peto pesem, sledita prozno besedilo, v katerem pripovedovalec razkrije, kako je zaman hrepenel po sublimnem zlitju dveh duš, in predzadnja pesem, v kateri lirski subjekt po čaščenju Venere začuti strah in stud. Z drugačno razporeditvijo pesmi v novi izdaji *Erotike* je bolj izpostavljeno občudovanje ženskega telesa (hvalnica lepe grešnice in hvalnica Venere sta v novi izdaji postavljeni skupaj); zaradi izpuščene kitice in proznega besedila se navdušenje nad čutnimi užitki ne prelije v gnus, odpade tudi motiv hrepenenja po vzvišeni ljubezni. Skupni učinek izpustov in prerazporeditve je bolj izrazit pripovedni lok, manj je zastranitev. Osnovna zgodba ostane nespremenjena, čeprav sta dodani dve novi pesmi. Z njima je dodatno motivirano vedenje prvoosebnega govorca oz. njegova sprememba iz grešnika v človeka, ki hrepeni po smrti.

V dosedanjih interpretacijah Dunajskih večerov prevladuje mnenje, da je besedilo dekadentno zaradi senzualnosti. Izstopata dva motiva, ki ju lahko povežemo s toposi v evropski književnosti iz različnih obdobj, a sta značilna za drugo polovico 19. stoletja. Motiv lepe grešnice spada v estetično groznega. Njene začetke je Mario Praz povezal s Shakespearom in njegovimi sodobniki, ki so vedeli, da poezija lahko izhaja iz snovi, običajno dojete kot grde. Pomenljiva je misel, ki jo je enciklopedist Diderot zapisal v pismu Sophie Volland: »Kar škodi moralni lepoti, skoraj zmeraj podvoji umetniško lepoto. Z vrlino nastajajo samo mirne in hladne slike; strast in pregreha vneseta živahnost v kompozicije slikarjev, pesnikov, glasbenikov.« (Diderot v: Praz 1951: 32) Kot je ugotovil Praz, so pisatelji v 17. stoletju pisali o lepih beračicah, zapeljivih starkah, očarljivih črnkah in ponižanih prostitutkah na brezskrben in igriv način, medtem ko so bili ti motivi pri romantikih, še posebej pri Baudelairu, »prežeti z grenkim okusom realnosti.« (Prav tam: 40) Razlika je bila po mnenju Praza tudi v tem, da Baudelairov namen ni bil osupiti bralčev razum, ampak prej »pretresti njegov moralni čut.« (Prav tam: 38) Drugi motiv, priljubljen v književnosti iz druge polovice 19. stoletja, je motiv usodne ženske. Med njene pramodele spada po Prazovem mnenju biblijska Lilit, v književnosti pa jo je ustoličil Théophile Gautier s kratko zgodbo Ena izmed Kleopatrinih noči (1838). Cankar je usodno žensko povezal z motivom Venere, kakor svojo boginjo, verjetno po zgledu Baudelaira, poimenuje lirski subjekt.

Občudovanje krasne grešnice in usodne ženske je, skupaj z drugimi izzivalnimi motivi iz *Erotike*, sprožilo dobro znani val moraliziranja, ki je dosegel vrhunec s škofovim odkupom in sežigom vseh neprodanih izvodov prve izdaje *Erotike*. Čeprav je bil osnovni namen dekadentov »škan-dalizirati« (Calinescu 1987: 175), menim, da Cankarju tega namena ni mogoče pripisati. Kot je mogoče razbrati iz njegovega Epiloga, ki ga je dopisal za drugo izdajo *Erotike*, ga je presenetilo,

kako so sodobniki v njegovih pesmih iskali avtobiografsko ozadje. Kot je poudaril, si je namreč lahko zgolj v sanjah privoščil »zavestno poželenje po prepovedanem, to se pravi po lepem.« (Cankar 1986: 111) Prav pobeg iz stvarnosti v sanje, v katerih je greh izenačen z lepoto, je gesta, v kateri je mogoče prepoznati tipično dekadentno početje. Literarni zgodovinar G. M. Vajda je v dekadenci prepoznal koncept, ki se sicer pojavlja v različnih obdobjih, toda v obdobju simbolizma postane življenjska drža. Moderna dekadenca je po njegovem mnenju še vedno »nakazovala poskus pobegniti iz vsakdanje trivialnosti urejene meščanske eksistence, toda ta pobeg je iskala v nenavadnem in rafiniranem esteticizmu, v kultu izrednega in izjemnega, v pesimizmu in morbidnosti.« (Vajda 1984: 33) Kot sem skušala pokazati v tej razpravi, je občudovanje ženskega telesa (čeprav izpitega) in povičevanje čutnega užitka, ki je na ozadju tradicionalne krščanske morale dojeta kot greh, v Dunajskih večerih speto z estetizacijo. Prav estetizacija namesto golega povičevanja senzualnosti kaže, da je Cankar razumel dekadenco kot način pobega iz stvarnosti v sanje oz. umetnost.

Literatura

- BERNIK, France, 1986: Cankar med pesništvom in pripovedno prozo. Ivan Cankar: *Pesmi*. Ljubljana: Mladinska knjiga. 119–145.
- CALINESCU, Matei, 1987: *Five Faces of Modernity*. Durham: Duke University Press.
- CANKAR, Ivan, 1967: *Zbrano delo* 1. Ljubljana: DZS.
- CANKAR, Ivan, 1968: *Zbrano delo* 2. Ljubljana: DZS.
- CANKAR, Ivan, 1986: Epilog k novi izdaji *Erotike*. Ivan Cankar: *Pesmi*. Ljubljana: Mladinska knjiga. 109–117.
- KOS, Janko, 2001: *Primerjalna zgodovina slovenske literature*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- VAJDA, György Mihály, 1984: The Structure of the Symbolist Movement. Anna Balakian (ur.): *The Symbolist Movement*. Budapest: Akadémiai Kiado. 29–41.
- PIRJEVEC, Dušan, 1964. *Ivan Cankar in evropska literatura*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- PRAZ, Mario, 1951: *The Romantic Agony*. Trans. Angus Davidson. Oxford UP. https://archive.org/stream/in.ernet.dli.2015.13207/2015.13207.The-Romantic-Agony_djvu.txt
- ŽERJAL PAVLIN, Vita, 2008: *Lirski cikel v slovenski poeziji 19. in 20. stoletja*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.

Amir Muratović

RTV Slovenija, Ljubljana

DOI: 10.4312/SSJLK.54.62-70

Resnično življenje Ivana Cankarja

Spomladi leta 2016 sta bila odprta dva razpisa RTV Slovenija, povezana z Ivanom Cankarjem (1876–1918). Ob 100-letnici njegove smrti decembra 2018 so želeli predvajati celovečerni dokumentarni film, hkrati pa so razpisali natečaj za treatment igranega filma o Cankarju. To me je spodbudilo, da sem začel razmišljati, kako bi bil videti igrani film o pisateljevem življenju. Scenarij sem poskušal sestaviti predvsem iz Cankarjevih del, korespondence, ki jo je imel s svojimi najdražjimi, ter iz številnih objavljenih spominskih pričevanj. Besedilo se osredotoča predvsem na razmerji z Albino in Steffi Löffler, s katerima je na Dunaju preživel skoraj deset let. Dotika pa se tudi nekaterih drugih trenutkov iz Cankarjevega življenja, ki so bili podlaga za filmski scenarij.

Ivan Cankar, Steffi Löffler, ljubezen, Zgornji Rožnik, filmski scenarij

In the Spring of 2016, two calls for proposals connected with Ivan Cankar (1876–1918) were made by RTV Slovenija. The aim was to broadcast a feature length documentary in December 2018 to mark the centenary of his death, while at the same time to open a competition for a treatment for a feature film about Cankar. This prompted me to start thinking about what shape a film about the writer's life should take. I tried to put together a script primarily from Cankar's works, from his correspondence with those closest to him, and from a number of published testimonies. The text focuses above all on the relationship with Albina and Steffi Löffler, with whom he lived for almost ten years in Vienna. It also touches upon some other moments in Cankar's life that formed the basis for a script.

Ivan Cankar, Steffi Löffler, love, Upper Rožnik, script

Do kam segajo sanje, kje se prične resnica?

Scenaristična doktrina pravi, da gre pri biografskem filmu za fikcijo; pomembna so le zgodovinska dejstva in osnovne karakterne lastnosti, obrobne dogodke iz življenja osebe pa si lahko izmislimo, da bi ustregli dramaturgiji. Pri scenariju za film o Ivanu Cankarju sem ravnal drugače, želel sem biti zvest »resnici«; zanimalo me je, kaj je pisatelj zares doživel. Trudil sem se, da bi bili poleg dialogov tudi opisi dogajanja povzeti iz Cankarjevih besedil. Spremenjeno je bilo v tretjeosebni sedanjik, kakor je navada pri scenarijih, zamenjana so bila tudi imena oseb, kadar se je avtor skril za drugimi identitetami. Cankar je bil izjemen opazovalec, zapisal je napotke za scenografijo, kostumografijo, celo masko. Njegov jezik je presenetljivo sodoben, dialogi imajo strukturo naravnega govora s kratkimi replikami in zamolki. Če bi bil režiser takega filma, sem si rekel, bi samo sedel in opazoval, saj je Cankar že vse zrežiral namesto mene.

Vendar nas sam Cankar v zadnjih odstavkih *Mojega življenja* (Cankar ZD 22: 51) opozori, da ne smemo mešati fikcije in realnosti: »Novelist ne more pisati o svojem življenju. Če je kaj prida, je vsaka novela kos njega samega, kaplja njegove krvi, poteza na njegovi podobi. Objektivne umetnosti ni in je ne more biti, dokler je umetnost delo in dih človeka,« in še doda: »Zato ne, ker je človeka strah pred samim seboj. In ta strah je poglavitni izvir vsake umetnosti.«

Nikoli ne moremo vedeti, kaj nam je pisatelj zamočlal, kaj olepšal, da bi ustregel umetnosti. Lep primer za to je prigoda pred ljubljansko realko. Dvakrat jo je opisal leta 1898. V *Spominih na mojo mater* (Cankar ZD 6: 345) prikazuje mater, ki se zgodaj zjutraj odpravlja od doma, pešači in si ne privoščiti niti grizljaja, da bi sinu ob slovesu lahko dala desetico. Čaka ga v stanovanju in ne pred šolo. Ko se mati pozno v noč vrne domov, izgubi zavest od izčrpanosti in lakote. Drugo besedilo, *Njegova mati* (Cankar ZD 6: 231), prav tako prikazuje mater, ki se poslovi od svojih otrok in se napoti peš v mesto. Pred šolo, kjer se pripoved konča, Tine očita svoji materi, Matičevki: »Čemu pa prihajate sem pred šolo ... taki! Da se ozirajo za menoj ... Pojdite no hitro ...« V najbolj znani obdelavi tega motiva iz leta 1902 *Mater je zatajil* – kasneje pod naslovom *Greh* – (Cankar ZD 21: 251) pa na tovariševo vprašanje »Ali ni to tvoja mati?« Jože odgovori »To ni moja mati!«, se skriva v gručo, gre mimo in mater pusti čakati pred šolo.

Kaj se je torej v resnici zgodilo? Ali je Ivan res očital materi, da hodi taka – v zelenorožastem kmetiškem krilu, visokih škornjih, rdeči jopi in ruti, z dežnikom in veliko culo – pred šolo? Ali pa je grešil le v mislih? Je bil res tako neusmiljen, da se je v svoji plašnosti in negotovosti materi skril? Morda pa se je le zavedal, da bo v bralcu zbudil močnejše čustvo, če bo pretiraval?

Pod naslovom *Črtice* (Cankar ZD 22: 198) je Cankar zabeležil spomin na slikarja Ivana Groharja, ki ga je sestradan obiskal v kabinetu na Dunaju. Ker mu ne more dati ne krone, ne cigarete in tudi zajtrka ne, gre v kuhinjo do Štefke,¹ ji sname zlate uhanе in od zaročenke zahteva, da jih odnese v zastavljalnico ter prinese dobrot. Ivan je v tem besedilu grob in sarkastičen, piše, da mu je ogabnost, ki je v njem, segala do grla. Ko ga Grohar prosi za krono, pravi: »Ene krone nimam. Pač pa ... zares, tam doli v kleti imam polne skrinje cekinov. Zajemam jih kar s korcem, kadar mi zmanjka drobiža.« Štefki sname uhanе s pripombo: »Glej, Štefka, tukaj imaš nekaj odveč!« In ko sta se z Groharjem nasitila, je brizgnila beseda naravnost na srce: »Pojedla in popila sva par uhanov, Štefkinih zlatih uhanov! Njeno poslednje bogastvo so bili. Ali so ti teknil?«

Rokopis *Jutranji gost* (Cankar ZD 23: 274) je prvič objavljen v *Zbranih delih*. Opisuje isti dogodek, vendar z veliko manj besedami. Tokrat Grohar ni imenovan, na prošnjo, da bi mu posodil krono, pa Ivan odgovori preprosto: »Nimam je ... zares ne!« Ko si privoščita nakupljene dobrote, jima beseda ne gre gladko iz ust. Ta interpretacija je bližja filmskemu jeziku, ki pripoveduje bolj s podobami in manj z besedami. Ko Marja Boršnik (1954: 96) Štefko Löffler vpraša o tem, ali je res morala zastaviti uhanе, Štefka odgovori: »Prav nič se ne spominjam, če je pa on napisal, bo že res. Saj so se podobne reči tolikokrat ponavljale, da so se mi posamezni primeri že zameglili. Ivan je bil srčno dober človek in bi razdal do zadnjega, kar je imel.«

Štefka, ti ótrok moj, kolikokrat sem te poljubil?

Svoj prihod k družini Löffler, kjer je Cankar s prekinitvami ostal skoraj deset let, zelo natančno opiše na začetku nedokončanega romana *Ottakring* (Cankar ZD 22: 141). V romanu mu je ime Pavel Negoda in v dunajskem delavskem predmestju išče kabinet. »Šel je počasi po stopnicah; ni šel več ogledavat zaradi radovednosti in zabave, temveč zdelo se mu je samemu, da gre naravnost

1 V prispevku se pojavljajo različne oblike zapisa imena: Štefka se pojavlja v navedkih Marje Boršnik, Steffi v navedbah, ki se nanašajo na filmsko junakinjo Amirja Muratovića, in Stefi ali Stefferl, kot jo je včasih imenoval Cankar.

domov, da je bilo vse prejšnje romanje zgolj pohajkovanje brez cilja in da je bila pripravljena zanj prijazna izba, za katero je ves čas vedel in ki jo je poznal že od zdavnaj.« Protagonist pozvoni ob steklenih kuhinjskih durih v drugem nadstropju, kar ustreza opisu stanovanja na Lindauergasse 26. Odklene mu ženska, ki ga očara s pravkar umitimi in otrtimi lici, mokrimi lasmi in črnimi očmi, tudi ona takoj ve, da bo ostal pri njih.

Pozorni moramo biti na Cankarjev zapis, da je izbo poznal že od zdavnaj. Albina Löffler je imela štiri otroke. Najstarejša Steffi je imela konec novembra 1899 skoraj 12 let – rojena je 11. decembra, kar je datum Cankarjeve smrti. Takrat je bila v *Vinjetah* že natisnjena novela *Nina* (Cankar ZD 7: 64) – ne smemo jo zamenjevati z romanom *Nina* iz leta 1906 – v kateri je tale odlomek:

Njegova nerodna, tresoča roka je božala njene mehke laske ... Ninica, dvanajstletna sestra gospodične Hermine je stala pred njim ter štela gumbe njegovega telovnika. Za kratek hip ni bilo na njem najmanjšega sledú zaprašene odrevenelosti; ustna so trepetala, in gube so izginile z lic ... Zdelo se je, da ji hoče povedati nekaj sladkega, ljubeznivega, a navadno ji ni povedal ničesar.

»Ti mala Ninica!«

Cankar je torej videl, da je prišel domov, in vedel je, da se bo zaljubil v dvanajstletno Štefanijo – Nino, saj je to napisal, preden je spoznal Löfflerjeve. Tudi Willi Löffler je zaznal, da je *Nina* zgodba o njihovi družini, vendar je težava v tem, da je ta zgodba nastala že prej. To si je Boršnikova zapisala na droben listič ob pogovoru z njim (NUK, Zapuščina Marje Boršnik).

Ta Cankarjeva videnja niso osamljena. Štefka je Boršnikovi zaupala, da je s Cankarjem zanosila 1. januarja 1908 (Boršnik 1954: 94): »Tako obupno me je mučil in razburjal, da sem nehote splavila.« Cankar v *Tujcih* leta 1901 (Cankar ZD 9: 99) zapiše takole:

Berta je porodila prezgodaj, in otrok je prišel mrtev na svet. Ležala je štirinajst dni, potem je vstala in legla zopet; tako je minilo pet tednov. Okna so bila tesno zagrnjena; v sobi je bilo tiho in mračno. Hodili so po prstih, z resnimi obrazi in govorili so šepetaje, kot da bi imeli mrliča v hiši.

Slivarju se je zdelo, da je moralo biti tako. Otrok je bil njegov, zato je prišel mrtev na svet. Sam je bil mrtev, to življenje je bilo mrliško: vstal je bil iz groba in hodil je med ljudmi kakor senca, neopazen in neljubljen in, če ga je kdo slučajno ugledal, je stresel z glavo ter se začudil. Kaj bi mogel ustvariti živega in veselega, kje je bilo duše v njem, da bi jo vdihnil drugim?

Cankar je bil neznosno ljubosumen in s Steffi nikoli nista bila skupaj zunaj. Navedeni prizor v *Tujcih* se nadaljuje z Bertino prošnjo: »Tebi ni prijetno, ti si rajši sam ... Ali časih, Pavle, pojdeva vendarle, takole vsak mesec, čeprav ti bo sitno. Čisto sem že pozabila, kakšni so travniki in kakšno je drevje.« Ivan ji je željo izpolnil le enkrat, ko je »dobil na Dunaj čisto iznenada nekaj denarja« in naročil trpežen landaver s parom krepkih konj za ženitovanski izlet v Oberhollabrunn. Štefka je bila »našemarjena« v poročno obleko, ki ji jo je kupil Ivan. Ta sijajni potopis iz *Ottakringa* v *Oberhollabrunn*, ki ga je Cankar sprva naslovil *Ženitovanje* (Cankar ZD 20: 101), je napisan po resničnem dogodku, le da s Štefko nista potovala sama, temveč je bila na izletu cela družina. »Ker smo šli pit od kleti do kleti, je bila vožnja domov ostudna. Bil je tako okajen, da je vso pot divjal. Od ljubosumnosti in od vsega.« (Boršnik 1954: 94)

Ko je Cankar najel kabinet, je imela Čehinja z Moravskega Albina Löffler 32 let. Zapustila je »brezsrčnega, sebičnega in brutalnega« moža, kakor napiše Willi v pisnih odgovorih Antonu Slodnjaku (Slodnjak 1976: 468), in se odpovedala alimentaciji pod pogojem, da obdrži vse štiri otroke. Kako se ji je Ivan približal, lahko zaslutimo iz *Novele doktorja Grudna* (Cankar ZD 12: 248):

Moja gospodinja je bila lepa in prijazna gospa in če govorim po pravici, moram reči, da sem jo ljubil. Mlada je še bila in ločena od svojega moža, ki je bil malopriden človek in ki se je izgubil bogvekam. Mlada je bila in lepa, ali imela je napako, da je bilo njeno življenje zelo viharno in trpljenja polno. Boljše je posebno za mladega fanta, ki ima prihodnost pred sabo, da nima s takimi ženskami ničesar opraviti. Preveč je ljubezni in mehkobe v njih in neprestano iščejo, kam bi se naslonile, kje bi se odpočile.

Albina se je verjetno zavedala, da priročno razmerje s Cankarjem ne bo trajalo večno. Ko jih je zapustil, je ponovila vzorec; kabinet je oddala Maksu Karpičku, s katerim se je pozneje poročila. Po njegovi smrti se ji je približal prvi mož; imela ga je na hrani, kaj več kot to pa ne (Boršnik 1954: 86).

Ženske so Cankarju prale, šivale, kuhale boljšo hrano, on pa je prevzel vlogo očeta in vzgojitelja ter Alfreda in Williija usmeril v življenje. Pomagal je finančno po svojih najboljših močeh, in ko si je Albina poškodovala prst, prevzel vse breme nase. Z Albino sta spodbujala drug drugega. (Slodnjak 1976: 471). V *Kralju na Betajnovi* (Cankar ZD 4: 7) bi lahko prepoznali Williija in Alfreda v dečkih približno enakih let:

Pepček (*dvanajstleten fant prijoka od leve*.)

Kantor Kaj pa je, Pepček?

Pepček (*joka*). Francelj me je pahnil.

Francelj (*desetleten fant, pogleda izza duri na levi*). Saj ni res, ata, sam je padel.

Kantor Sem pojdi, razbojnik!

Stefanijino sestro Amalijo – Malči je imel Ivan neizmerno rad. Z njo je velikokrat igral karte, kakor je opisal v črtici *Marjaš* (Cankar ZD 10: 269): »Vsa od vratu do podvitih, razbolelih nog je bila zavita v grobo sivo ruto; podobna je bila neveliki culi, na zofi pozabljeni; izza rute je gledal obraz in je gledalo dvoje čuda tenkih, skoraj prozornih rok.« Pogosto jo je dražil s kanarčkom, na katerega je bila navezana. Štefka pravi, da je sedemmesečno Malči dekla vrgla na tla, zlomila si je hrbtenico in ostala pohabljenaa. Willi izjavlja, da je osemletna padla po stopnicah in zbolela za kostno tuberkulozo (Boršnik 1954: 90). Materi se padeč ni zdel tako usoden, vendar si je nakopala neko neozdravljivo bolezen in ni mogla več hoditi (Slodnjak 1976: 471). Mogoče je, da je poškodbo deklice nehoti povzročil eden izmed družinskih članov in so ga z različnimi interpretacijami želeli razbremeniti krivde.

Po Cankarjevem nasvetu so Amalijo vozili na preglede v Das Haus der Barmherzigkeit – Zavod za neozdravljive otroke, kjer so jo nato za stalno sprejeli. Ivan jo je velikokrat obiskoval, zelo ga je prizadelo, da ji ne morejo pomagati. Opazoval je tudi druge neozdravljive deklice, prisluhnil njihovim zgodbam in v njegovi glavi je nastajal eden najbolj pretresljivih slovenskih romanov *Hiša Marije Pomočnice* (Cankar ZD 11). Ko je julija 1902 Amalija umrla, je imel zasnovo romana narejeno in kmalu je sedel k pisanju.

V delu *Kako sem postal socialist* (Cankar ZD 25: 114) dobimo vpogled v družinski vsakdan:

Stanoval sem pri šivilji, ki je izdelovala kravate za moške; delala ni le sama, vpreženi so bili tudi njeni otroci, koj ko so prišli iz šole pa vse do noči. Zaslužila je po petindvajset do trideset krajcarjev za tucat kravat. Če pa je bil trgovec čemerer, ker je slabo spal, je odtegnil, kolikor je hotel, zato ker je bilo lačnih delavk na izbiri. In kljub vsemu je za silo še izhajala – pozimi; toda poleti, ko ni bilo dela, je romalo v zastavnico, kar je moglo romati; najprej ponižni »luksus« delavke, prstani in uhani, naposled pa obleka in perilo kos za kosom. To družino so smatrali sosedje za »boljšo«, najbrž zato, ker je vsaki dan obedovala, ker se je spodobno oblačila in ker ni bila jetična.

Zanimalo me je, za katerega trgovca so izdelovale kravate. V črtici *Grobovi* (Cankar ZD 22: 205) se Peter Kladivec razjezi, ker njegova mlada žena naroči bluzo pri firmi Jordan & Timaeus; v njej namreč prepozna trdo delo šivilje Mimi. Zanimiv pa je podatek, da je bila v tisti dobi Jordan & Timaeus tovarna čokolade. Morda je Cankar med pisanjem zagledal v časopisu oglas, ki se mu je zdel zanimiv, in naslov prepisal. Štiri leta pozneje v črtici *Blago z Dunaja* (Cankar ZD 23: 155) tovarno imenuje Jordan in Nachmias, šiviljo pa poimenuje s pravim imenom: »To si ti šivala, Štefka, ti ljubi otrok moj! Saj še vidim na tej beli svili to tvojo belo rókco.« Morda je imel Cankar v mislih izdelovalnico kravat Brüder Breuer z Dunaja.

V *Knjigi za lahkomišelné ljudi* izide leta 1901 črtica *Krona* (Cankar ZD 8: 192). Z uvodnim stavkom opiše Steffi; tudi leta se ujemajo:

Takrat je bilo Pavli komaj štirinajst let, nosila je kratko krilo in hodila je še v šolo. Ali fine oble njenega telesa so se že vzdigale in krožile; če se je uprl veter v njeno krilo, so se prikazale prelepo ustvarjene noge in kadar je hodila po cesti malomarno in sanjarsko, so se zibala nalahko mlada ledja; tudi bluza se je že vzdigala na prsih in če se je slučajno odpel gumb in se je Pavla slučajno sklonila, se je zalesketala gorka, nedotaknjena belota iznad globoko izrezane čipkaste srajce.

Malo naprej pa Cankar zapiše: »V drugi sobi sta ležala mati in gospod Maren, ki je stanoval pri njih že pol leta, skoro od očetove smrti. Pavla je poslušala: šepetanje, šumenje, časih pritajen, kakor presekane smeh ...« Črtica čudovito popisuje vzdušje večera, v katerem sta mati in Maren – za tem priimkom se skriva Cankar, ki je takrat Albino že naslavljajal z »Mutter« – povabila družbo na veselo praznovanje božiča. Eden izmed gostov je Pavli podaril krono, da bi se s tem odkupil za intimne dotike. Maren pa »je pomeril z dolgim in žejnim pogledom mlado teló Pavlino in si mislil: 'Zakaj bi ji jaz ne dal krone, ko sem ji bližji?' Premišljeval je, kolikokrat bi imel tihe priloznosti, in ko jo je objemal s pogledom, se mu je porajalo v krvi vroče poželenje ...«

Morda se je že tu Cankarjevo zanimanje premaknilo od Steffi k Albini. V *Šivilji* (Cankar ZD 9: 156), dve leti pozneje, si že izmenjata prve poljube:

In jaz sem se sklonil še enkrat in sem ji privzdignil z rokami obraz in sem jo poljubljal na ustnice, na lica kakor neumen. Niti besede nisva izpregovorila tisto jutro. Branila se ni in nazadnje – meni je bilo že sitno in začutil sem, da sem napravil neumnost – mi je sama ponudila ustnice in za slovo mi je stisnila roko. Prišel sem domov zgodaj, ali tisti dan je ni bilo več k meni.

Tako se je stvar pričela, glej!

Še lepše pa je njuno približevanje opisano v »ljubezenski pravljici« *Milan in Milena* (Cankar ZD 10: 197): »Hkrati pa ga je spreletelo ter omamilo prav posebno, novo poželenje, ne privrelo iz vzburkane krvi, temveč zgolj iz misli, iz radovednosti porojeno, umetno ustvarjeno, zopernaturno, pregrešno in sladko.«

Smehljaj njegovih usten je bil nemiren, spolzek in nelep; toda bil je smehljaj. Šinila je v njegovo naročje, tiho in naravnost, kakor ptič v gnezdo. Skrila, zagrebla se je vanj vsa trepetajoča, od radosti, poželenja in odrešenega trpljenja ihteča, polrazumljive besede jecajoča.

»Saj sem te zmirom ljubila ... ljubila ... od prve ure ...«

Črtico *Siromak Matija* (Cankar ZD 18: 155) je Cankar napisal, ko se je zadnjič vrnil na Dunaj. Še vedno je živel pri Löfflerjevih, a v literaturi se je že poslavljal od Steffi. Pripravljaj je svoj odhod, čutil je, da ne bo zmozel te odgovornosti, da ne bo zaslužil za spodobno poroko in zmozel skrbeti za oba. Zdaj ga je vleklo v Ljubljano, k Mici Kesslerjevi, čeprav mu je njena mati rekla: »Cankar, rada Vas imam ali za zeta Vas ne bi hotela.« Ljubljana se je ravno toliko modernizirala, tudi kulturno, politično, da bi se zmozel odpovedati Dunaju. Zadnje besede, ki jih v črtici izgovori Francka: »Pa boš včasih pomislil name ... in takrat Bog s teboj in s tvojo dušo!«, so se uresničile. Velikokrat se je spomnil na Štefko in stisnilo ga je pri srcu. Ko se je preselil na Rožnik, je dolgo pisal svoje mladostne spomine. Po letu 1913 pa se je v črtice vse bolj vpletala njegova Stefferl. V delu *Večerni gost* (Cankar ZD 21: 94) se je spomnil slovesa na kolodvoru:

»Čez mesec dni!« je rekla.

Njene zbegane oči so rekle: »Nikoli več!«

»Čez mesec dni!« sem odgovoril.

Moja skrita misel, nesrečnica, je rekla: »Nikoli več!«

Ivan Cankar, doma iz Vrhnike, pogubljen na Rožniku

Ko se je Cankar septembra 1909 odpravljaj k bratu Karlu, je verjetno slutil, da Dunaja ne bo več videl. V Sarajevu je bil gost nadškofa Josipa Stadlerja. Ob večerji so premlevali politična vprašanja v monarhiji, pa tudi odnos do vere. Tam je pisal *Hlapce* (Cankar ZD 5: 31) in brez dvoma lahko v nekaterih Župnikovih replikah prepoznamo Stadlerjevo razmišljanje. »Nasproti mojega okna gradijo hišo; prej bo končana kot moja drama. Nadškof me tolaži, ko pravi, da ima hiša le dve nadstropji, moja drama pa pet,« piše Štefki (Cankar ZD 29: 112). Iz korespondence še izvemo, da nadškofi nimajo slabega vina, najboljši pa je tobak.

Tako je nastalo delo kakor iz železa; ostala ni niti ena vrzel, v katero bi mogel vtakniti kritik svoj smrkavi nos. — In samo pomisli: utrujen po takšnem delu, ki bi koga drugega stalo leto dni, ki pa sem ga jaz končal v poldrugem mescu, moram šele za najnujnejše skrbeti! Vsak krovce in cestni pometać je po opravljenem poslu brez skrbi in gre ponosen domov. Jaz sem izvršil delo, ki ga bodo imenovali sijajno, pa stojim tukaj kakor berač. (Gspan 1956: 697–699)

Iz Sarajeva se je Cankar vrnil v Ljubljano, kjer se je najprej naselil v Švicariji. Po preokropani noči sta se nekega jutra marca 1910 s Cvetkom Golarjem napotila na Zgornji Rožnik, kjer sta bila prva

gosta. Pozdravila ju je Nina Bergman, ki jo je Cankar poznal od prej, saj sta jo s Kettejem inštruirala v Franzotovi gostilni v Kravji dolini. Srečanje morda prepoznamo v *Večeru na vrtu* (Cankar ZD 22: 241). Kmalu po tem snidenju se je Cankar preselil na Rožnik in že konec aprila objavil črtico *Siv las* (Cankar ZD 19: 272): Pisatelj objame dekle, ona pa se mu izvije in ga spomni, da se nista tako zmenila. Še več, seže mu v lase in pokaže siv las. Cankar v tej črtici zagotovo popisuje srečne dneve z Nino, spominja pa se na dogodek z Anico Lušin, »čižemski rendezvous« – takrat mu je bila edina skrb, da bi prikril desni čevelj, ki je pošteno zeval. Anica je umrla malo pred tem, februarja 1910. Drobni notes, ki ga je Cankar pustil pri Kraigherju (NUK, Ms. 847) priča, da je v tistem obdobju vsak teden napisal tudi po dve »kapitalni« črtici. *Ponesrečen feljton* (Cankar ZD 19: 276) pa nam pričara tudi zvočno kuliso rožniške gostilne, medtem ko je pisal. Naslednje poletje ga je obiskal bratranec Izidor Cankar in v *Obiskih* (Cankar 1911: 316) natančno popisal njegovo sobico nad gostilno, knjižne police, predvsem pa ga je izprašal, kako ustvarja.

V jeseni 1910 se je Cankar odpravil k Lojzu Kraigherju na Sv. Trojico v Slovenskih goricah in tam je ostal skoraj pol leta. Na Rožniku so ga pogrešali, Nina in Karl Bergman sta mu pisala prišrna pisma in razglednice ter pošiljala darila. Njegova pisma pa je objavil Tine Debeljak leta 1943 pod naslovom *Šopek Cankarjevih pisem iz Slovenskih Goric na Rožnik*; ponovno so izšla s študijo Mihaela Glavana (Cankar 1943, 2018). Lastnika Bergmanova sta jeseni 1911 prepustila gostilno Ninini sestri Mici Pfeifer in se odselila. Glavan opozarja na detajl, ki ga je popisal že Lojz Kraigher: Cankar je imel na Rožniku razmerje z Mici in je domneval, da je Mira Pfeifer, rojena 2. 7. 1915, njegova hči. V pismu Izidorju (Cankar ZD 29: 180) napiše: »Zdaj pa poslušaj: jaz sem dolžan svoji gospodinjki okroglo 1.500 kron. Ta upnik pa je bil z menoj v razmerju – ki si ga lahko sam misliš. Če je bilo prav ali ne, je postranska stvar; bilo je. In zdaj mi je ta dvojni tirjavec dan za dnem pred očmi.« Takoj ob začetku prve svetovne vojne je bil Cankar zaprt na ljubljanskem gradu, in ko se je v začetku oktobra vrnil na Rožnik, »je skoraj ponorel, ko je po tako dolgi odsotnosti zopet užival z vročimi pogledi belino, milino, oblino in zapeljivost njenega tilnika, njenih mehkih lahti in vsega drugega.« (Kraigher, 1954–1958: 676)

Cankarjevo vojaščino v Judenburgu leta 1915 zariše več črtic iz *Podob iz sanj*: *Gospod Stotnik*, *Kadet Milavec*; opozoriti pa velja na Marijana iz črtice *Leda* (Cankar ZD 23: 40), ki se igra z lesenimi vojaki, dokler mu jih pasja šapa ne pomete z mize. To je Cankarjev mladi prijatelj z Rožnika Marijan Pfeifer, pozneje znan fotograf.

Bivanje na Rožniku je postalo nevzdržno in konec avgusta 1917 se je Cankar še zadnjič ozrl na gostilno, v kateri je marsikaj lepega doživel, pa tudi žalostnega: »Konja sta potegnili tako močno, da je nerodni Evstahij s pleči in z glavo udaril vznak; tako mu je zletel klobuk na tla ter se z vetrom povaljal v prahu; bosopet paglavec ga je skočil pobirat in takrat je imel Evstahij zadosti časa, da se je ozrl ... Čudovit sèn je bilo vse, kar je premeril z zastrtimi očmi. Lepota, ki je nikoli še zdaleč ni videl, nikar da bi jo gledal od blizu brez nehanja sedem let! Globoko je povesil glavo in v prsih mu je hripavo zaihtelo.« (Cankar ZD 23: 169)

Ostale so mu sanje, nam je življenje še sanje vzelo

Na začetku poletja 1918 je Milena Rohrman prosila Julio Volk: »Prosim Te najlepše sprejmi Ivana C. za 1 mesec v svoj pension. Ker Ivan je bolan, hudo bolan. V postelji ne zdrži, da pa po

kavarnah ne more ozdraveti, je jasno. Rabi po zdravnikovem navodilu izpremembo zraka in miru« (Cankar ZD 29: 498). Cankar je rad zahajal na Bled. Z Mileno sta bila nekaj dni skupaj in resnično si je opomogel, kar poroča tudi v zdravniški anamnezi. Milenine besede je napisal že prej, v *Miri* trilogije *Volja in moč* (Cankar ZD 20: 74): »Tako namreč je: če si moj, si ves moj! Imej samo dvoje oči, dvoje oči zame ... ne še par drugih, skritih, ki gledajo drugam! Prej si bil moj le na posodo, le popoten gost. Rekla sem: Glej svoje zvezde, misli nanje, tudi razjokaj se njim na čast! Zdaj, glej, zdaj ne maram več takih puščobnih komedij; zdaj si moj! ...«

Pisateljova videnja je zaznal že Lojz Kraigher, s katerim sta se spoprijateljila med študijem na Dunaju. V besedilu *Ivana Cankarja zdravje, bolezen in smrt* (Kraigher 1939: 32) navaja novelo *Starec* (Cankar ZD 21: 49): »Držal je roko mirno, poslušal je napeto in zdelo se mu je, da sliši čisto razločno kľuvanje srca. Kľuvanje je za hip prestalo, nato je udarilo dvakrat zapored hitreje in nena-doma je vdrguč z bodla bucika.« Cankar je že leta 1911 opisal svoje zdravstvene težave in srečanje z zdravnikom, ki ga je imel šele leta 1918.

Mara Tavčarjeva (1945: 86) v Maleševem spominskem zborniku *Podoba Ivana Cankarja* zapiše, da je bila maja 1907 v Cankarjevi družbi v trenutku, ko je njegova sestra Karolina skočila v Ljubljano. »Nenadoma je planil pokonci, obraz se mu je spremenil, položil je roko na levo stran in bolešno vzdiknil: 'Joj, kako me je zdajle srce zabolelo!'« Takšne zapise moramo jemati z rezervno, saj Karolina ni skočila v vodo pri Prešernovem spomeniku, temveč pri Šentjakobskem mostu in tudi našli je še niso naslednji dan. Cankarjeva bolečina pa je najbrž resnična.

Juš Kozak (1939: 202) je na koncu svoje recenzije Kraigherjeve študije dodal svoj zapis k Cankarjevemu videnjem:

V oni oktobrski noči sem bil v Cankarjevi družbi pri Štruklju. Cankar ni pil preveč, toda bil je tisti večer posebno čuden. Ko smo odhajali, je prosil nekoga iz družbe, da bi ga spremil domov: »Ne do hiše, do stanovanjskih vrat me moraš spremiti,« je zahteval. Ker ni nihče njegove prošnje tako resno upošteval, kakor jo je izrekel, je pričel Cankar skoraj prositi: »Ne do hiše, nesti me moraš po stopnicah. Ali me boš nesel?« Silil je v človeka kakor otrok in spominjam se še danes, kako so se mu oči melanholično svetile in je svojo prošnjo podpiral z gestami. Njegova želja se ni izpolnila, ker smo vsi mislili, da se zopet šali, čeprav tudi na cesti še ni odnehal. Spremili so ga do vrat in za zaprtimi vrati je tisto noč padel po stopnicah.

To je bilo 26. oktobra 1918. Cankar rani na glavi sprva ni posvečal posebne pozornosti. Nato so ga k sebi vzeli Rohrmanovi, tri dni pozneje je dobil epileptične napade in Lojz Kraigher je poskrbel, da so ga sprejeli v bolnišnico. Iz bolnišnice je bil odpuščen šele 25. novembra – kot zdrav – nato pa ponovno sprejet na kirurški oddelek, kjer je 11. decembra umrl.

Kraigher je domneval, da je bil pisatelj zaradi enureze spolno zavrt. Psihične ovire v njem naj bi bile tako močne, da je omagal sredi poti in je bilo ženitovanje zunanja kretnja, s katero je varal sebe in okolico. Kraigherjevo pisanje je razjezilo Marjo Boršnik, da je šla na Dunaj intervjuvat Štefko Löffler. Mit o Cankarju, zapitem pisatelju, ki je zaradi hibe nezmožen spolnosti, pa cankarologi ohranjajo še danes »in pridno brskajo ravno po najbolj intimnih psiholoških in fizioloških plasteh avtorjevega življenja« (Köstler 2008: 161). Le redki pa Cankarja zares berejo in poznajo njegovo literarno vrednost.

V črtici *Stric Šimen* (Cankar ZD 22: 209) Cankar v prisposodbi opiše, kaj se je ponoči dogajalo. Marko se sredi noči zbudi: »Nekaj trenutkov je ležal čisto mirno, brez sape, mrtev.« Je izgubil zavest? Je že takrat doživel epileptični napad? Kaj pa, če Cankarjev napad po poškodbi glave ni bil prvi? Morda ga je že od otroštva metalo po božje, božjast je bila prisotna v Cankarjevem rodu. In če je čutil, da se napad pripravlja že tisti večer v Hotelu Štrukelj? Padeč po stopnicah je opisal že leta 1907 v satiričnem feljtonu *Neprijetna dogodivščina* (Cankar ZD 25: 69): »Spozna je, da leži tik pod stopnicami in da ga boli glava. Prijel se je za čelo, potipal se oprezno, potrkal je s prstom in votlo je zabobnelo.«

Prepričani smo, da smo v dobrem stoletju o Cankarju povedali vse bistveno. Ali smo ga tudi prav razumeli?

Zmirom je bila moja nesreča, da sem videl stvari, ki jih drugi ljudje niso videli. Časih take stvari, da me je bilo sram, razodeti jih; in če sem jih razodel, so se mi smejali. (Cankar ZD 20: 85)

Literatura in viri

- BORŠNIK, Marja, 1954: Intervju s Štefko Löfflerjevo. *Nova obzorja*. Ljubljana: Slovenski knjižni zavod. 85–98.
- CANKAR, Ivan, 1943, 2018: *Šopek Cankarjevih pisem iz Slovenskih Goric na Rožnik*. Uredila Tine Debeljak in Mihael Glavan. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- CANKAR, Ivan, 1967–1976: *Zbrano delo* [= ZD] 1–30. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- CANKAR, Izidor, 1911: Obiski, Iz življenja in delovanja naših umetnikov. *Dom in svet* 24. Ljubljana: Katoliško tiskovno društvo. 316–320.
- GSPAN, Alfonz, 1956: Štirideset Cankarjevih pisem Štefki in Albini Löffler. *Naša sodobnost* 4/5. Ljubljana: Državna založba Slovenije. 697–699.
- KOZAK, Juš, 1939: Koledar Cankarjeve družbe za leto 1939. *Ljubljanski zvon*. Ljubljana: Tiskovna zadruga. 199–202.
- KÖSTLER, Erwin, 2008: Ob interpretiranju Cankarjeve proze. *Jezik in slovstvo* 53/3–4. Ljubljana: Slavistično društvo Slovenije. 157–164.
- KRAIGHER, Alojz, 1939: Ivana Cankarja zdravje, bolezen in smrt. *Koledar Cankarjeve družbe za navadno leto 1939*. Ljubljana: Cankarjeva družba. 19–41.
- KRAIGHER, Alojz, 1954–1958: *Ivan Cankar: študije o njegovem delu in življenju, spomini nanj*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- LÖFFLER, Vili, SLODNJAK, Anton, 1976: Odgovori na vprašanja o Ivanu Cankarju. *Sodobnost* 24-/5. 467–475, 520–534.
- NUK, Zbirka rokopisov, redkih in starih tiskov, Zapuščina Marje Boršnik, inv. št. 43/2017.
- NUK, Zbirka rokopisov, redkih in starih tiskov, Ms. 847.
- TAVČARJEVA, Mara, 1945: Omen (Iz spominov na Ivana Cankarja). Miha Maleš (ur.): *Podoba Ivana Cankarja: spominski zbornik*. Ljubljana: Bibliofilska založba. 86–87.

Katarina Keber

Zgodovinski inštitut Milka Kosa, ZRC SAZU, Ljubljana

DOI: 10.4312/SSJLK.54.71-77

Španska gripa leta 1918 v osrednjeslovenskem prostoru

Pandemija španske gripe velja za eno od največjih katastrof v človeški zgodovini. V obdobju 1918–1920 naj bi po vsem svetu zbolelo 500 milijonov ljudi in jih po zadnjih ocenah umrlo med 50 in 100 milijonov. V Evropi naj bi umrlo 2 milijona ljudi. Drugi val pandemije je med septembrom in decembrom 1918 prizadel tudi prebivalstvo v slovenskih deželah. V Ljubljani in njeni neposredni okolici je jeseni 1918 za posledicami španske gripe umrlo 414 ljudi. Obolenje učencev in učiteljev za špansko gripo v Ljubljani je eno od redkih dogajanj v zvezi z epidemijo, ki je dokumentirano in ki neposredno kaže na veliko razširjenost influence. Delež obolelih učencev je bil v ljubljanskih šolah v razponu 16–75 % vseh šolarjev.

španska gripa, pandemije, epidemije, prva svetovna vojna, otroci

The Spanish flu pandemic was one of the greatest catastrophes in human history. It is believed that in the period 1918–1920, across the world, more than 500 million people fell ill, and the latest estimates are that between 50 and 100 million died. In Europe 2 million are thought to have died. The second wave of the pandemic, between September and December 1918, affected Slovene lands; in Ljubljana and the area around it 414 people died of Spanish flu in the autumn of that year. The way that Spanish flu affected school pupils and teachers in Ljubljana is one of the few aspects of the epidemic to have been documented, pointing indirectly to just how widespread it was. The percentage of affected pupils in Ljubljana schools ranged from 16 % to 75 %.

Spanish flu, pandemics, epidemics, First World War, children

Širitev in značilnosti pandemije

Pandemija španske gripe velja za eno od največjih katastrof v človeški zgodovini. V obdobju 1918–1920 naj bi po vsem svetu zbolelo 500 milijonov ljudi in jih po zadnjih ocenah umrlo med 50 in 100 milijonov oz. od tri do pet odstotkov takratne svetovne populacije (Johnson, Mueller 2002: 105; Opdycke 2014: Introduction). Bolezen se je skoraj povsod po svetu v manj kot letu dni razširila v treh valovih. Na severni polobli so jo zaznali prvič spomladi in poleti leta 1918, drugi val bolezni je zajel ves svet jeseni istega leta, zadnji val je sledil spomladi leta 1919. Umiranje za špansko gripo v drugem valu bolezni je doseglo skoraj vso človeško populacijo in je po vsem svetu trajalo le šest mesecev (Crosby 2006: 810). Influenca se je ponekod obdržala oz. vrnila (do) leta 1920 kot možni četrti val, in sicer v nekaterih delih Skandinavije in na izoliranih otokih južnega Atlantika.

Čeprav je bila epidemija španske gripe ena najsmrtonosnejših epidemij v zgodovini človeštva, je nemogoče ugotoviti natančno število umrlih. Razlogi za to so različni. Za nekatere predele sveta ni na voljo nikakršnih podatkov (afriške države, države južne Amerike), za druge dele pa obstajajo zgolj ocene, pri čemer gre po navadi za manjša, nepovezana območja. V tem pogledu so izjema deli zahodne Evrope, Severne Amerike in Avstralija. Vendar tudi ti podatki niso zanesljivi, saj influenza oz. gripa nikjer ni spadala med tiste nalezljive bolezni, ki jih je bilo treba prijavljati. Zaradi netipičnih simptomov in neobičajne klinične slike za influenco so zgodnjo fazo bolezni pogosto

napačno diagnosticirali. Pri tej influenci so ljudje pogosto umirali zaradi sekundarnih komplikacij; pogosti vzrok smrti je bila pljučnica. V Evropi naj bi po nekaterih ocenah za špansko gripo umrlo 2 milijona ljudi, v ZDA 675.000.

V Evropo so bolezen prinesli ameriški vojaki, ki so jih ZDA v drugi polovici 1918 poslale na pomoč antantnim silam. Prva žarišča bolezni so bila zato francoska пристanišča, kjer so se ameriški vojaki izkrcavali (Brest). Bolezen je bila tako močna, da je na ameriških vojaških ladjah na poti čez Atlantik obolelo kar pol milijona ameriških vojakov (Anušić 2015: 53). Iz Francije se je bolezen razširila med vojaki Velike Britanije, Italije, Avstro-Ogrske in Nemčije. Ti so jo nazadnje prenesli še na civilno prebivalstvo.

Epidemijo španske gripe raziskujejo po vsem svetu raziskovalci različnih disciplin. Leta 1998 so se znanstveniki z vsega sveta prvič srečali na mednarodni konferenci v Cape Townu v Južnoafriški republiki. Tu so prvič primerjali rezultate raziskav in probleme z raziskovalno metodologijo (Phillips, Killingray 2003). Dokaj dobro je epidemija npr. raziskana v ZDA, kjer naj bi bil po eni od teorij njen izvor (prim. Crosby 2006). Praviloma je fenomen španske gripe bolje raziskan v državah, ki niso bile vpletene v prvo svetovno vojno oz. se vojna ni dogajala neposredno na njihovih tleh. Takšne države so bile poleg ZDA npr. tudi Norveška, Irska in Švica. Slednje imajo zato bolje ohranjeno arhivsko gradivo in posledično že daljšo tradicijo raziskovanja te teme. Nasprotno je epidemija slabše raziskana v državah, ki so po koncu prve svetovne vojne razpadle (Avstro-Ogrska, Rusija in do neke mere Nemčija). V teh državah administrativni aparat konec prve svetovne vojne ni več deloval, posledično se tudi zdravstveni podatki niso več zbirali.

Raziskovalci to epidemijo preučujejo na več načinov. Nov zagon je raziskovanje epidemije dobilo z novimi medicinskimi odkritji o patologiji španske gripe. Leta 2005 je namreč znanstvenikom uspelo rekonstruirati virus A (H1N1) iz pljuč dobro ohranjenega trupla žrtve iz leta 1918. Znano je, da se je tip virusa iz iste družine širil tudi med t. i. prašičjo gripo leta 2009. Sicer poznamo tri različne tipe bolezni, in sicer influenco A, B in C. Najpogostejše se bolezen pojavlja v obliki epidemije, občasno tudi kot pandemija. V 20. stoletju poznamo tri velike pandemije influence: špansko A (H1N1) v obdobju 1918–1920, azijsko A (H2N2) leta 1957 in hongkonško A (H3N2) med leti 1968 in 1971. Značilnost influence je, da se infekcija prenaša kapljično in prizadene zgornja dihalna. Influenca leta 1918 se je od prejšnjih razlikovala v tem, da se je bolezen pri ljudeh začela popolnoma nepričakovano, npr. na delovnem mestu ali na ulici, in popolnoma brez začetnih simptomov. Znana so pričevanja obolelih, ki so se lahko natančno spomnili trenutka, ko so zboleli (Anušić 2015: 20).

Če naravoslovne raziskovalce zanima predvsem tip virusa influence iz leta 1918, pa se družboslovci in zgodovinarji bolj osredotočajo na vprašanja, povezana z demografskimi in socialnimi posledicami epidemije. Zastavljajo si vprašanja, kot so npr. koliko ljudi je zbolelo in umrlo na nekem območju, katere skupine prebivalstva so bile najbolj prizadete in kakšne so bile posledice za ljudi in družbo po koncu epidemije. Pomembno vprašanje je tudi, kakšna je bila reakcija takratnih zdravstvenih in upravnopolitičnih sistemov v različnih državah in kako so se borili proti tako močni epidemiji. Ne nazadnje pa raziskovalce zanima tudi doživljanje epidemije na ravni posameznika. Epidemija španske gripe se je namreč množično ohranila v zgodovinskem spominu družin, ko je za »špansko« umrl ali zbolel eden od družinskih članov, sorodnikov, prijateljev, sosedov.

Pandemija španske gripe je prizadela tudi prebivalstvo Avstro-Ogrske, kjer naj bi ta bolezen po nekaterih ocenah terjala okoli 260.000 življenj civilistov (Schmied-Kowarzik 2016: 8). Drugi, smrtonosni val bolezni se je v monarhiji začel septembra leta 1918 in svoj višek dosegel v oktobru in novembru ter upadel decembra (prav tam). Prizadete so bile tudi avstro-ogrske slovenske dežele, ki jih je drugi val španske gripe prav tako zajel med septembrom in decembrom leta 1918.

Epidemija influence, ki jo imajo nekateri za edino pravo naslednico epidemije kuge oz. črne smrti v 14. stoletju, je presenetljivo hitro poniknila v ozadje kolektivnega spomina na prvo svetovno vojno kot ena od zadnjih, kratkih epizod ob njenem zaključku. Zdravnik Josip Tičar jo je v poljudni knjigi *Boj nalezljivim boleznim* leta 1922 označil za »resno tovarišico azijske kolere in kuge, ki sta tudi v vserazsežnih pohodih ogrožali najširše množice narodov«. (Tičar 1922: 140)

Španska gripa v slovenskem prostoru

Da je španska gripa močno prizadela tudi prebivalstvo v slovenskih deželah, pričajo množični zapisi umrlih v mrljskih knjigah skorajda vseh slovenskih župnij. Različni sočasni posredni viri razkrivajo veliko razsežnost obolevanja za to boleznijo in pogosto smrtnost med obolelimi. O epidemiji so poročali številni časopisi, podatke o obolelih učencih najdemo v ohranjenih šolskih kronikah. Vendar pa najpomembnejšega vira zgodovinarji tokrat nimamo na razpolago. Zdravstveni statistični podatki, ki bi pričali o obolevnosti in umrljivosti ljudi med epidemijo španske gripe na Kranjskem, Štajerskem, Koroškem in v Avstrijskem primorju, niso znani, prav tako v tem trenutku ne poznamo niti grobih ocen o prizadetosti civilnega prebivalstva po posameznih deželah.

Uradnega števila obolelih in umrlih ne poznamo, saj influenza tudi na podlagi avstro-ogrske zdravstvene zakonodaje ni spadala med tiste hude nalezljive bolezni, katerih posamezne primere so morali zdravniki prijavljati in podatke sistematično zbirati. V takrat veljavnem Zakonu o zabrambi in zatiranju prenosnih bolezni z dne 14. aprila 1913 oz. v njegovem prvem členu, ki je določal prijavo primerov sedemnajstih nalezljivih bolezni, influence ne najdemo (Keber 2017: 68–69). Že med epidemijo 19. oktobra 1918 pa je avstro-ogrsko ministrstvo za ljudsko zdravje (Ministerium für Volksgesundheit) uvedlo obvezo prijave tudi za vse primere pljučnic (prav tam: 68). Vprašljivo je, ali so ob samem koncu vojne in ob skorajšnjem razpadu države te podatke po deželah res začeli zbirati. Vsekakor na ta način zbranih podatkov še nismo našli.

Do leta 1918 je namreč influenza povsod po svetu veljala za nenevarno nalezljivo bolezen. Iz 19. stoletja poznamo vsaj tri epidemije, in sicer v letih 1830–1831, 1833 in prvo natančneje dokumentirano v letih 1889–1890. Čeprav naj bi zadnja v Evropi terjala vsaj 250.000 življenj, torej več kot v vseh epidemijah kolere v 19. stoletju skupaj, je bila ta bolezen nevarna predvsem za ostarele ljudi. Zato se je influence že v 19. stoletju oprijel sloves sicer neprijetne, vendar nenevarne bolezni (Crosby 1999: 809).

Raziskovanje epidemije španske gripe leta 1918 v slovenskem prostoru otežujejo poleg pomanjkljive in slabo ohranjene zdravstvene dokumentacije tudi zapletene geopolitične razmere v letih 1918/1919, saj je epidemija izbruhnila ob samem koncu prve svetovne vojne, ko je hkrati prišlo do razpada Avstro-Ogrske in nastanka najprej Države SHS, nato Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev.

Pogled na epidemijo španske gripe zastirajo tudi socialne posledice štiriletne vojne, ki je slovensko območje še posebej močno prizadela, saj je bila z vstopom Italije v vojno leta 1915 vzpostavljena

fronta t. i. Soška fronta oziroma jugo-zahodna fronta med Avstro-Ogrsko in Italijo. Prebivalstvo v slovenskem zaledju te fronte je med vojno in po njej trpelo zaradi vsesplošnega pomanjkanja in številnih človeških izgub. Del slovenskega prebivalstva je bil izseljen z območja ob fronti, oblasti so begunce preselile bodisi v notranjost Avstro-Ogrske bodisi v notranjost Italije. Pogled na epidemijo prekrivajo tudi okoliščine, kot so razpustitev jugo-zahodne fronte oz. vračanje avstro-ogrske vojske čez slovensko ozemlje v prvi polovici novembra 1918 in različni drugi premiki prebivalstva. Na obolevanje so gotovo pomembno vplivale težke socialne razmere v drugi polovici leta 1918 in izčrpanost prebivalstva, saj je proti koncu vojne postalo pereče predvsem pomanjkanje hrane.

Razumemo lahko, da so ljudje špansko gripo dojemali kot neobičajnega in drugačnega krivca za smrt sorodnikov. Iz spominov zdravnika Antona Breclja, ki je bil edini civilni zdravnik v goriškem okraju in ki je tudi sam zbolel za influenco, lahko razberemo takratno dogajanje. Bolezen se je po njegovih besedah širila »kakor gozdni požar v viharju. Obolevali so ljudje kar vsi vprek, umirali pa večinoma mladeniči in mladenke. [...] Kakor da se je peklu zaklelo, da mora pokončati vse, čemur je dotlej prizanesla vojska [...] Bili smo že vajeni raznih grozot zadnjih let, a tista kuga nam je sekala še posebno krute, skeleče rane.« (Kazak 1935: 424–426)

Bolezen v Ljubljani

Edina resna slovenska raziskava o španski gripi je bila do pred kratkim diplomatska naloga Nine Kalčič (2001), ki je s pomočjo mrliških knjig ljubljanskih župnij obravnavala mesto Ljubljana. Njeno raziskavo smo nadgradili v okviru slovensko-hrvaškega projekta Razsežnost in posledice španske gripe ob koncu prve svetovne vojne na Kranjskem in v Istri, v katerem smo v letih 2016 in 2017 sodelovali s kolegi z Univerze v Pulju. Ustvarili smo podatkovno zbirko umrlih iz mrliških knjig Ljubljane, Kopra, Pulja in Pazina. Podatke o umrlih za Ljubljano z okoliškimi vasmi smo dobili iz dvanajstih župnij. Ugotavljanje števila umrlih iz mrliških knjig je nekoliko oteževalo različno poimenovanje te bolezni. V mrliški knjigi ljubljanske župnije sv. Jakoba najdemo na primer še špansko influenco, špansko bolezen, hripo, špansko hripo, influenco pneumonio in pljučnico, ki je bila pogost neposredni vzrok smrti pri influenci (Keber 2017: 68).

V Ljubljani in okoliških vaseh je med septembrom 1918 in marcem 1919 za posledicami influence umrlo 414 ljudi, pri čemer gre za civilno prebivalstvo. Število umrlih vojakov ni znano. Umrljivost in verjetno tudi obolevnost je bila v mestu največja meseca oktobra, ko je umrlo čez 60 % vseh umrlih za špansko gripo v mestu. V Ljubljani so bili najbolj prizadeti mladi odrasli in otroci, umrlo je več žensk kot moških, izstopajo mladi odrasli med 20. in 39. letom starosti ter otroci do petega leta starosti. Največ ljudi (107) je v mestu umrlo v župniji sv. Peter. Pogled na socialno strukturo umrlih kaže, da med njimi prevladujejo člani družin različnih obrtnikov (kovači, dimnikarji, zidarji, tesarji, krojači, peki, čevljarji) in zaposlenih pri železnici. V tem delu mesta so umirali še tovarniški delavci in delavke, služinčad, pa tudi posestniki, trgovci, uradniki in uradnice ter nekaj dijakov srednjih šol.

Tako kot drugje po svetu so bili tudi v Ljubljani šolarji ena od najbolj prizadetih skupin prebivalstva. Obolevanje in umiranje učencev in učiteljev za špansko gripo je eno od redkih dogajanj v zvezi z epidemijo, ki je do določene mere dokumentirano in ki neposredno kaže na veliko razširjenost te bolezni v mestu. O množičnem obolevanju učencev različnih šol v Ljubljani in v drugih kranjskih okrajih izvemo iz različnih virov. Poleg ohranjenih ljubljanskih šolskih kronik za vojna leta

prve svetovne vojne vsebujejo podatke o epidemiji tudi natisnjena glasila nekaterih šol in ohranjen na šolska dokumentacija. Dokumenti, ki pričajo o pojavu influence med šolajočimi se otroki in mladino na Kranjskem, so ohranjeni tudi v fondu Deželne vlade v Ljubljani, pri čemer gre večinoma za poročila posameznih okrajnih glavarstev (Keber 2017: 69–70).

Natančnejši podatki o razmerah v ljubljanskih šolah, ki jih je zbral ljubljanski mestni fizik (zdravnik) v začetku oktobra 1918, kažejo na veliko obolevanje med šolskimi otroki. Ker mu šole podatkov niso sporočile na poenoten način, izračun obolevnosti vseh šolskih otrok in dijakov ni mogoč. Izračunamo pa lahko odstotek obolelih otrok na ljubljanskih ljudskih šolah 2. in 3. oktobra 1918, saj poročilo za to vrsto šol vsebuje tudi podatke o številu vseh učencev v šolskem letu 1918/1919. Delež učencev, ki so v začetku oktobra zaradi bolezni manjkali pri pouku, je bil v posameznih ljubljanskih šolah 16–75 % vseh šolarjev. V prvih dneh oktobra je bilo v ljubljanskih ljudskih šolah bolnih 1.252 učencev oz. 29,7 % vseh šolarjev (Keber 2017: 69–70). Iz članka Zdravstvo v Ljubljani v časopisu *Slovenski narod*, ki ga je konec oktobra 1918 napisal mestni zdravnik, je razvidno, da so zdravniki močno nalezljivost influence najprej opazili prav med šolskimi otroki.

Nalezljivost influence je jako velika, morda tako velika, kot pri ošpicah, katero bolezen skoraj vsakdo v svojem življenju nalezje. Ta nalezljivost se je pokazala pri sedanji epidemiji posebno med šolsko mladino, ko se je izhajajoče od enega obolenja razvilo med njegovimi sošolci celo ognjišče ter so iskre razširjevale in raznašale kal bolezni med druge tako, da se je v najkrajšem času tekom par dni pokazalo na vsaki šoli hiter napredek okužbe. V par dneh primanjkovalo je skoraj v vsakem razredu srednjih in ljudskih šol večje število, do tretjine, oziroma polovice, otrok [...]. (*Slovenski narod* 256 (31. 10. 1918), str. 5)

V istem članku zasledimo, da je v zadnjih treh oktobrskih tednih leta 1918 v Ljubljani za influenco zbolelo več tisoč oseb. Prevladovali so otroci do 10. leta, mladina od 10. do 20. leta in odrasli do 30. leta. Starejši so za influenco zbolevali le izjemoma (*Slovenski narod* 256 (31. 10. 1918), str. 5). »Skoraj vse učiteljstvo in mladina je obolela za to boleznijo«, lahko preberemo v kroniki deške ljudske šole v Šiški v Ljubljani (Keber 2017: 69).

S šolskimi otroki je bil povezan tudi edini javnozdravstveni ukrep, ki so ga oblasti izvedle na Kranjskem. Zaradi epidemije so namreč vse šole v začetku oktobra zaprli za en mesec, najprej v Ljubljani in nato tudi v drugih krajih osrednje Slovenije. Časopisni članki razkrivajo, da so zaradi epidemije šole zapirali tudi drugje, tako v naši bližnji kot tudi bolj oddaljeni soseščini. Tako so vse nemške in češke šole zaprli tudi v Pragi. V Budimpešti so šole »zaradi močne razširjenosti španske bolezni« prav tako zaprli do 4. novembra. Župan Dunaja je vse ljudske in meščanske šole zaprl 7. oktobra, v mestu so hkrati zaprli tudi vsa gledališča in kina. V nekaterih mestih, kot npr. v Seckauu na Štajerskem, so šole ostale zaprte vse do novega leta. Učenci in učitelji so množično obolevali tudi v Gradcu, od koder so poročali o 40 % deležu bolnih učencev v nekaterih šolah, ponekod je zbolela kar polovica vseh učiteljev. V Gradcu so bili tako zaprti vsi javni in zasebni vrtci, ljudske, meščanske in srednje šole, obrtne šole, verouk in vse plesne šole. Prepovedane so bile tudi predstave za otroke. O zaprtju šol so časopisi poročali še za Linz, Beljak, Trst, Celovec in Velikovec. Prav tako so šole zaprli v Istri, Zagrebu, Osijeku in Sarajevu (Keber 2017: 72).

Za šolajoče se otroke se je svet med enomesečnimi prisilnimi počitnicami temeljito spremenil. Če so v začetku oktobra zapustili učilnice avstro-ogrskih šol, so se sredi novembra vrnili v šolske

razrede nove jugoslovanske države. V času prekinitve pouka zaradi epidemije španske gripe se je končala prva svetovna vojna, razpadla je Avstro-Ogrska in nastala je Država SHS. Da je življenje kljub epidemiji burno teklo dalje, nam razkrivajo tudi šolske kronike. Šolska kronika ljubljanske osemrazredne deške ljudske šole v Šiški poroča, da se je mladina kljub zaprti šoli med epidemijo španske gripe 29. oktobra, dan pred razglasitvijo Narodne vlade v Ljubljani, vseeno skupaj z učitelji zbrala v šoli in se s šolsko zastavo udeležila slavnostnega spreveda po Ljubljani (Keber 2017: 72). Velike narodne manifestacije se je na ljubljanskem Kongresnem trgu udeležilo nad 30.000 ljudi (Perovšek 2005: 207). Shoda so se udeležile tudi učenke in učiteljice I. dekliške ljudske šole. »Praznično oblečene so se zbrale deklice ob 8h v šolskem poslopju. Vse so se okrasile s slovenskimi trakovi, v rokah so nosile male slovenske zastavice.« (Keber 2017: 72) Čeprav je znano, da se je španska gripa po Evropi širila tudi zaradi množičnih shodov po premirju, pa za shod 29. oktobra v Ljubljani vsaj z vidika umrljivosti za špansko gripo tega ne moremo trditi. Umrljivost za špansko gripo in pljučnico v Ljubljani je namreč svoj vrh dosegla že sredi oktobra in je nato do srede novembra skokovito upadla (prav tam).

Epidemija influence je dobršen del šolske populacije zdravstveno izčrpala, pri čemer je treba upoštevati specifične razmere ob koncu prve svetovne vojne, ko je večini prebivalstva že dalj časa primanjkovalo hrane in drugih osnovnih življenjskih potrebščin. Iz časopisnih člankov dobimo vtis, da je epidemija španske gripe prispevala k večji splošni skrbi za zdravje otrok. Ko so namreč ljubljanske šole znova začele s poukom, so v časopisju opozarjali, da naj se predvsem iz zdravstvenih razlogov povsod uvede nerazdeljen dopoldanski pouk (Keber 2017: 73).

Šolske kronike nekaterih ljubljanskih šol vsebujejo tudi podatke o umrlih učencih in učiteljih. Ker nimamo ocen dejanske umrljivosti za špansko gripo niti za Ljubljano niti za posamezne slovenske dežele, teh znanih posameznih primerov ne moremo vpeti v širšo statistično sliko. Kljub fragmentarnosti so ti podatki dragoceni, saj kažejo, da je bila umrljivost za špansko gripo med učenci in učitelji prisotna na mnogih šolah. Na šoli v Polju je med epidemijo med 5. oktobrom in 14. novembrom umrlo šest učencev drugega, petega in šestega razreda. Umrli so tudi učiteljica. »Učiteljstvo in učenci so spremili prerano umrlo učiteljico h prezgodnjemu grobu, kjer se je poslovil v imenu učiteljstva in učencev šolski voditelj [...]«. V kroniko šole na Prulah so zapisali, da zdravstveno stanje leta 1918 ni bilo posebno ugodno, saj je mladina bolehalo zlasti za špansko gripo, ki je povzročila smrt treh učencev iz prvega, tretjega in četrtega razreda. Med bolj prizadete šole je spadal Zavod sv. Stanislava v Šentvidu, kjer je zbolelo skoraj 200 učencev in veliko učiteljev, umrlo je pet učencev, učitelj, prefekt in sestra usmiljenka (Keber 2017: 73–74).

Zaključek

Ker uradni podatki o obolelih in umrlih med pandemijo španske gripe na slovenskem območju niso poznani, lahko o dogajanju do neke mere sklepamo iz posrednih, ohranjenih podatkov. Nedvomno je pandemija zajela tudi slovenske dežele, ko je samo v Ljubljani z okolico umrlo 414 ljudi. Na podlagi podatkov iz ohranjenih šolskih kronik pa lahko nedvoumno sklepamo o veliki razširjenosti epidemije španske gripe med šolskimi otroci in mladino v osrednjeslovenskem prostoru. Ti podatki o obolevanju otrok po posameznih ljubljanskih šolah potrjujejo ne le sam obstoj epidemije med otroci in učitelji, ampak epidemijo, ki je jeseni leta 1918 zajela vse plasti prebival-

stva. Zdi se, da je zavedanje o množičnem obolevanju in umiranju med epidemijo španske gripe hitro poniknilo v zgoščenem vrvežu dogajanj ob koncu prve svetovne vojne. Epidemija pa je bila dolgo pozabljena tudi v kontekstu spomina na prvo svetovno vojno.

Literatura

- ANUŠIČ, Nikola, 2015: *U sjeni velikoga rata. Pandemija španjolske gripe 1918.–1919. u sjevernoj Hrvatskoj*. Zagreb: Srednja Europa.
- CROSBY, Alfred W., 1999: Influenza. Kenneth F. Kiple (ur.): *The Cambridge world history of human disease*. Cambridge: Cambridge University Press. 807–811.
- CROSBY, Alfred W., 2006: *America's Forgotten Pandemic*. Cambridge University Press.
- JOHNSON, Niall P. A. S, MUELLER, Juergen, 2002: Updating the Accounts: Global Mortality of the 1918–1920 »Spanish« Influenza Pandemic. *Bulletin of the History of medicine*. 105–115.
- KALČIČ, Nina, 2001: *Španska gripa ali »Kadar pride žito v dobro zemljo in je ugodno vreme, tedaj je zrno veliko, zrno je debelo in močno. Ravnotako tudi influenčni bakterije. Kadar pridejo zanje ugodne razmere, tedaj se namnože in okrepe, da ne omagajo zlepa«*. Diplomaska naloga. Ljubljana: Oddelek za zgodovino, Filozofska fakulteta.
- KAZAK, Bogdan, 1935: Nadloge pred prevratom in sam bolan. *Mladika* 16. 421–426.
- KEBER, Katarina, 2017: Epidemija v šolskih klopih. Primer španske gripe leta 1918 v osrednjeslovenskem prostoru. *Kronika* 65/1. 67–76.
- OPDYCKE, Sandra, 2014: *The flu epidemic of 1918, America's Experience in the Global Health Crisis*. New York: Routledge.
- PEROVŠEK, Jurij, 2005: Za Državo Slovencev, Hrvatov in Srbov. Marjan Drnovšek, Drago Bajt (ur.): *Slovenska kronika XX. stoletja 1900–1941*. Ljubljana: Nova revija. 207–208.
- PHILLIPS, Howard, 2014: Influenza Pandemic. Ute Daniel idr. (ur.): *1914–1918-online International Encyclopedia of the First World War*. Berlin: Freie Universität Berlin. <http://dx.doi.org/10.15463/ie1418.10148>
- PHILLIPS, Howard, KILLINGRAY, David (ur.), 2003: *The Spanish Influenza Pandemic of 1918–19*. London, New York: Routledge.
- SCHMIED-KOWARZIK, Anatol, 2016: War Losses (Austria-Hungary). Ute Daniel idr. (ur.): *1914–1918-online International Encyclopedia of the First World War*. Berlin: Freie Universität Berlin. <http://dx.doi.org/10.15463/ie1418.10964>
- TIČAR, Josip, 1922: *Boj nalezljivim boleznim*. Ljubljana: Tiskovna zadruga v Ljubljani.

Rok Stergar

Filozofska fakulteta, Ljubljana

DOI: 10.4312/SSJLK.54.78-89

Vojna, lakota, ujetništvo, negotovost in Jugoslavija Leto 1918 na prostoru današnje Slovenije

Leta 1918 se je končala prva svetovna vojna in je nastala Jugoslavija, vendar je osredotočanje zgolj na ta dva dogodka redukcionistično. Pogled na koledar namreč pokaže, da je veliko večino leta še obstajala Habsburška monarhija, tudi vojna je še potekala. A fokusa na jesenske prelome ni smiselno problematizirati zgolj s kronološke perspektive. Še dosti bolj so namreč pomembni vsebinski vidiki nekoliko drugačnega pogleda, ki pokaže, da je leto 1918 kontinuiteta zaznamovala vsaj tako kot so ga prelomi. Ne samo, da se je vojna vlekla vse do začetka novembra 1918, ampak so se oboroženi spopadi na vzhodu in jugovzhodu Evrope nadaljevali še po tem. To velja tudi za področje današnje Slovenije in bližnjo okolico. Kontinuiteta je bila opazna tudi na drugih področjih. Habsburška monarhija je razpadla, a še naprej so ostali v veljavi mnogi zakoni, bankovci in še kaj.

1. svetovna vojna, 1918, tranzicija, Jugoslavija, razpad Avstro-Ogrske

In 1918 the First World War ended and Yugoslavia came into being, but focusing only on these two events would be reductionist. For a look at the calendar shows that for most of that year the Habsburg Monarchy was still in place and the war was in progress. But there is no point problematising a focus on the autumn turning point merely from a chronological perspective. Much more important are the substantive aspects of a somewhat different viewpoint, which shows that 1918 was marked just as much by continuity as by change. Not only did the war drag on until early November of that year, but armed clashes in the east and south-east of Europe continued after that point. Continuity is apparent also in other areas. The Habsburg Monarchy may have disintegrated, but many laws, bank notes and other things remained in place.

First World War, 1918, transition, Yugoslavia, disintegration of Austria-Hungary

Uvod¹

Če bi prebivalce Slovenije vprašali, s katerimi dogodki povezujejo leto 1918, bi večina zelo verjetno odgovorila, da s koncem vojne in nastankom Jugoslavije. O tem so se navsezadnje učili v šoli in to lahko vedno znova slišijo ali preberejo, ko beseda nanese na 1. svetovno vojno ali jugoslovansko državo. Povezovanje leta 1918 z dogodki iz tiste jeseni ni napačno, vendar želim v svojem prispevku to podobo vseeno nekoliko dopolniti. Čeprav se je leta 1918 prva svetovna vojna seveda končala in je v resnici nastala Jugoslavija – ki se takrat sicer še ni imenovala tako –, je osredotočanje zgolj na ta dva dogodka pretirano redukcionistično. Že pogled na koledar namreč pokaže, da je veliko večino leta Habsburška monarhija še obstajala in je vojna še potekala.

Toda fokusa na jesenske prelome ni smiselno problematizirati zgolj s kronološke perspektive. Nasprotno! Še dosti bolj pomembni so vsebinski vidiki nekoliko drugačnega pogleda. Ta namreč pokaže, da je leto 1918 kontinuiteta zaznamovala vsaj tako, kot so ga prelomi. Ne samo, da se je vojna vlekla vse do začetka novembra 1918, ampak se je – kot je prepričljivo pokazal Robert Gerwarth – na vzhodu in jugovzhodu Evrope nadaljevala še dolgo po tem (Gerwarth 2016).

¹ Raziskovalni program št. P6-0235 je sofinancirala Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna.

Oboroženi spopadi niso bili tako siloviti, kot je bila ravno končana vojna, toda pravega miru ni bilo. In to velja tudi za področje današnje Slovenije in bližnjo okolico. Kmalu se je začela vojna na Koroškem, tudi na Štajerskem je prihajalo do spopadov, v Prekmurju se je v kratkem obdobju zamenjalo nekaj oblasti, pri čemer ni manjkalo rožljanja z orožjem, le na zahodu sta se obe strani ob prodoru italijanske vojske do demarkacijske črte uspeli izogniti oboroženim incidentom ali celo spopadom večjih razsežnosti (Kosi 2018; Ude 1977; Žorž 2016).

Kontinuiteta je bila opazna tudi na drugih področjih. Habsburška monarhija je razpadla, toda še naprej so ostali v veljavi ne samo navade in prakse, uveljavljene na ozemljih pod oblastjo Habsburžanov, ampak tudi mnogi zakoni, bankovci in še kaj. Zato je leto 1918 treba obravnavati kot celoto, prelome pa obravnavati hkrati s kontinuitetami.

Vojaki in vojna, ki se noče končati

V začetku leta 1918 je prva svetovna vojna tekla že četrto leto in centralne sile so bile izčrpane. To velja tudi za Avstro-Ogrsko, kjer je že zdavnaj minilo navdušenje iz jeseni 1914, kolikor ga je sploh bilo (Cornwall 2015). Kljub temu vojaški položaj ni bil videti slab. Avstrijsko-nemška ofenziva jeseni 1917 Italije sicer ni izločila iz vojne, toda dosegla je več od pričakovanj in avstrijske čete so okupirale precejšen del Severne Italije. Na vzhodu so notranji nemiri in vojaški porazi iz vojne izločili Rusijo (in z njo Romunijo), na Balkanu je bila fronta stabilna. Avstro-ogrska armada je šla skozi reorganizacijo, v enote je prihajala nova oprema, po nemškem zgledu so uvajali novo taktiko. Tudi številke so bile na prvi pogled impresivne: habsburške oborožene sile so kljub hudim izgubam pod orožjem še vedno imele skoraj štiri in pol milijone mož, ki so se borili na vzhodu, na italijanski fronti, na Balkanu, v manjšem številu pa tudi na Bližnjem vzhodu in v Franciji (Rauchensteiner 2014: 908; Watson 2014: 506–507).

A v resnici položaj ni bil rožnat. Učinki štirih let bojevanja in antantne blokade so prizadeli industrijo in transportno infrastrukturo, ključno za moderno vojskovanje (Schmied-Kowarzik 2016a: 504–528). Pomanjkanje kovin je bilo tako hudo, da so v začetku leta v topilnice odšle tudi medenaste okenske in vratne kljuke (Rauchensteiner 2014: 909). Poleg vsega drugega je primanjkovalo celo oblačil; vojaki 42. domobranske (honvedske) divizije, ki so se v začetku leta 1918 bojevali na planoti nad Asiagom, so v veliki večini nosili raztrgane in pomanjkljive uniforme (Cornwall 2000: 289). Niso bili izjema: skozi celotno leto je bilo pomanjkanje oblačil in obutve splošen pojav, ki ni prizadel samo zdravja, ampak tudi moralo vojakov in častnikov (Cornwall 2000: 406–408; Watson 2014: 508).

Še bolj izrazito je bilo pomanjkanje hrane. Oskrba s hrano, ki je bila za milijonske vojske 1. svetovne vojne velik izziv, je bila v avstro-ogrskem primeru problematična od začetka spopadov. Od leta 1916 dalje so težave začele dobivati zaskrbljujoče razsežnosti in vojaki so bili več lačni kot siti (Štergar 2015). V letu 1918 je oskrba skoraj popolnoma odpovedala; hrane ni bilo dovolj, transportna infrastruktura je komaj še delovala, prav tako obrati za pripravo hrane. Pričakovanih rezultatov ni prinesel niti mir z Rusijo, upanje na dobavo ukrajinskega žita je bilo večinoma prazno (Watson 2014: 497–498). Karl Außerhofer, vojak, ki je služil nekje na Tirolskem, je v svoj dnevnik v januarju 1918 napisal: »Lačen kot volk. Dobil ½ litra vina, kruh zelo majhen in od 20. [januarja] naj bi 3 možje dobili 1 kruh. Ni več mogoče zdržati« (Wisthaler 2010: 56).

K temu je treba dodati tudi politično vrenje, ki je zajelo Habsburško monarhijo. Jeseni 1917 je propaganda za majniško deklaracijo dosegla vojake na fronti in na njihovih kapah so se pojavili znaki v jugoslovanskih barvah, krožiti je začel frontni časopis *Jugosloven* (Cornwall 2000: 290–291; Lukan 2017: 127). Ko se je po umiku na Piavo italijanska politika vsaj navidezno oprijela t. i. narodnostne politike, začela podpirati emigrantske skupine in celo organizirala kongres zatiranih narodov, je bolj prepričljiva postala tudi italijanska propaganda. Londonski sporazum, ki ga je avstrijska protipropaganda uspešno izkoriščala za širjenje patriotičnega duha, se je zdel pozabljen in govoriti se je začelo o reševanju mejnih vprašanj med Italijo in bodočo Jugoslavijo na podlagi narodnega principa in samoodločbe (Cornwall 2000: 112–256).

Poleg nacionalizmov, ki so imeli vse večji vpliv na vojake in so hkrati bili vse bolj radikalni, je v vojaške vrste nemir vnašalo tudi dogajanje v Rusiji, posebno še, ko so se ob koncu leta 1917 v domovino v sto tisočih začeli vračati vojni ujetniki. Vojska je odreagirala s prvim sistematičnim poskusom patriotične vzgoje na fronti in s karanteno za povratnike iz Rusije. A oboje je imelo omejen uspeh (Cornwall 2000: 257–308; Watson 2014: 508–511).

Vseeno so bile habsburške oborožene sile spomladi 1918 razmeroma učinkovite in armada, presenetljivo, ni popolnoma razpadla. A junijska ofenziva čez Piavo ni imela resne možnosti za uspeh, in sicer ne samo zaradi strateško nesmiselnega načrta. Začetnim uspehom ni sledil zlom italijanske vojske, Kobarid se ni ponovil, in Italija ni bila izločena iz vojne. Avstro-ogrska vojska preprosto ni imela ne orožja, ne streliva, ne drugega materiala in ne človeških rezerv za izvedbo preveč ambiciozne ofenzive, ki je izčrpala še njene zadnje skromne materialne in moralne rezerve (Jeřábek 2016: 272–275; Rauchensteiner 2014: 910–926; Schubert 2001: 41–92; Thompson 2008: 342–347). Različni mehanizmi, ki so motivacijo vojakov vzdrževali vsaj na minimumu, so zdaj dokončno odpovedali in zavladala je apatija. Avstro-ogrski vojaki so dokončno izgubili upanje, da lahko premagajo Italijane in s tem končajo vojno (Cornwall 2000: 406; Hutečka 2016: 49–50).

Poleg tega se je po neuspehu na Piavi že tako slaba oskrba še poslabšala. Ni torej presenetljivo, da je v takšnem položaju v letu 1918 prišlo do vrste vojaških uporov. Bili so tako posledica slabe oskrbe kot tudi vplivov revolucije v Rusiji in kipečih nacionalizmov. Predvsem pa so bili izraz želje po končanju štiriletne morije. To velja tudi za upore vojakov t. i. slovenskih polkov v zaledju v maju in juniju in na bojišču v oktobru (Plaschka, Haselsteiner, Suppan 1974: 107–158, 324–400; Ude 1968). Hkrati se je po neuspehu na Piavi število habsburških vojakov v Severni Italiji začelo hitro osipati. Več kot 200.000 jih je podleglo različnim boleznim, tudi španski gripi, dezertiralo, izginilo v zaledje ali se niso vrnilo z dopusta (Rauchensteiner 2014: 952–954, 973; Thompson 2008: 352). Vojaki so se skrivali pri družinah in prijateljih, v nekaterih delih države so kontrolo nad podeželjem prevzeli zeleni kadri, oborožene skupine vojakov in povratnikov iz Rusije. Pod vplivom boljše vizma so včasih govorili in razmišljali o revoluciji ter tudi napadali veleposestnike in Jude, toda predvsem so si želeli konca vojne (Beneš 2017; Newman 2010: 249–254). Skupine zelenih kadrov so delovale tudi na ozemlju današnje Slovenije, predvsem v Trnovskem gozdu, pa tudi na Pohorju in Gorjancih (Beneš 2017: 217–218). Kot se spominja znameniti Alfonz Šarh, skupina, ki ji je pripadal, ni štela niti dvajset ljudi, toda bili so dobro oboroženi, pri izogibanju oblastem so jim pomagali domačini (Šarh 1988).

Slaba oskrba in vse slabša disciplina nista spodbujali le bega iz enot, ampak so se okrepili tudi konflikti med vojaštvom in civilisti. Vojaki so se vse pogostejše zatekali k ropanju civilnega prebivalstva in včasih je pri tem prihajalo do brutalnega nasilja. Poročila iz okolice Radgone govorijo o pogostih krajah in ropih. V bližnji vasi je bil na primer umorjen kmet, ki je vojake zalotil pri praznjenju svojih zalog (Plaschka, Haselsteiner, Suppan 1974: 346–347).

Ker so v spomladanskih in zgodnjepoletnih ofenzivah na zahodni fronti rezerve ljudi in materiala izčrpali tudi Nemci, pri tem pa niso uspeli doseči strateških ciljev, je bila od srede leta usoda centralnih sil zapečatená. Na zahodni fronti so se vdajale celotne nemške enote in v začetku septembra je Erich Ludendorff, drugi človek vrhovnega poveljstva nemških sil, ožjemu krogu priznal, da je vojna izgubljena (Watson 2014: 523–535). Čeprav se je tega zavedal tudi cesar Viljem II., je nemško vodstvo še čakalo. Karl Habsburški je bil izjemoma bolj odločen in je že 14. septembra zaveznike unilaterálno zaprosil za začetek mirovnih pogovorov, kar so antantne sile zavrnile (Rauchensteiner 2014: 982; Watson 2014: 540). Po zlomu solunske fronte in bolgarskem umiku iz vojne 29. septembra je poraz priznalo tudi nemško vodstvo in v noči s 3. na 4. oktober sta obe državi ameriškega predsednika Woodrowa Wilsona zaprosili za začetek mirovnih pogajanj na temelju njegovih znamenitih štirinajstih točk. Odgovor so na Dunaju dobili 20. oktobra in v njem je Wilson med drugim poudaril, da so zaveznice že priznale Češkoslovaško, in s tem zapečatil usodo Avstro-Ogrske. Tako imenovane nacionalne revolucije so s tem povsod po monarhiji prešle v zadnjo fazo (Rauchensteiner 2014: 986–996; Watson 2014: 540–543).

Tudi vojska se je v tem trenutku začela dokončno sesuvati sama vase. Vrstili so se upori na fronti in v zaledju, cele enote so odpovedale poslušnost. Položaj je izkoristila italijanska vojska in 24. oktobra, na obletnico prodora pri Kobaridu, začela ofenzivo. Prvi dan so se avstro-ogrške čete na fronti še nekako upirale, naslednji dan pa se je začel kolaps in 28. oktobra je cesar in kralj zaprosil za premirje in začetek mirovnih pogovorov. Toda zavezniki so zavlačevali, medtem ko je Karl obupano iskal nekoga, ki bi vdajo podpisal namesto njega. Premirje, ki je pomenilo popolno vdajo, je bilo podpisano 3. novembra 1918, veljati pa je začelo čez 24 ur (Jeřábek 2016: 280–283; Rauchensteiner 2014: 996–1007; Schubert 2001: 107–131; Thompson 2008: 356–365).

Antantne čete so prodirale vse do trenutka, ko je po podpisnem sporazumu začelo veljati premirje, medtem ko so avstro-ogrski vojaki zaradi konfliktnih navodil v glavnem že odložili orožje in se posamič ali v skupinah vračali domov, k čemur so jih pozivale nove nacionalne vlade. Vojaška disciplina je skoraj povsem izginila in sestradani vojaki so plenili pičle preostale zaloge. Jakob Prešern je 30. oktobra 1918 v svoj dnevnik zapisal: »Brez pomisleka stopim bliže in pomagam pri plenitvi. Preskrbim se z mesnimi konzervami, kavo, moko in marmelado za najmanj tri dni« (Prešeren 2014: 414). V kaosu 3. in 4. novembra so zavezniki zajeli skoraj 400.000 avstro-ogrskih vojakov (Rauchensteiner 2014: 1007–1008). Zanje in za skoraj pol milijona ujetih vojakov, ki so zaradi državljanske vojne ostali v Rusiji, se vojna ni končala v začetku novembra 1918. Minila so leta, preden so se vrnili domov; številni so umrli v ujetniških taboriščih ali na poti (Leidinger, Moritz 2007; Schmidl 2016: 371–372).

Položaj civilnega prebivalstva

Medtem ko so vojaki kradli, umirali, padali v ujetništvo in se borili, so se skozi vojno poskušali prebijati tudi civilisti. Tudi oni so se ukvarjali predvsem s preskrbo, ki je bila slaba že nekaj let, v letu 1918 pa marsikje katastrofalna. Pomanjkanje hrane je izraziteje prizadelo avstrijsko polovico države, zlasti mesta in najbolj prestolnico, Dunaj. Poleti 1918 je agrarno okolico glavnega mesta plenilo več tisoč obupanih žensk, otrok in vojakov na dopustu (Healy 2004: 54–56).

Lakota je prizadela tudi civilno prebivalstvo na področju današnje Slovenije, zlasti hudo v Istri (Svoljšak 2009: 303–304). Poleg tega je bilo pomanjkanje hrane izrazito v mestih. V Celju so prebivalci leta 1918 dobili le 50 gramov mesa na dan ter okrog 500 gramov moke in največ 1,5 kilograma krompirja na teden. Poleg tega je primanjkovalo plina, premoga in elektrike, tako da je bilo težko ogrevati in osvetljevati stanovanja (Himmelreich 2001: 66–69, 2009: 478–492). Podobno je bilo v Mariboru, kjer so mestno razsvetljavo zaradi pomanjkanja plina prvič ugasnili že v začetku leta 1917. Že od pomladi 1917 je bilo pomanjkanje hrane tako hudo, da so se Mariborčani lotili pridelovanja hrane, predvsem krompirja (Stavbar 1994: 293–294). V Ljubljani so v aprilu 1918 izbruhnile demonstracije žensk, ki so jih težave pri oskrbi seveda najbolj prizadele (Brodnik 1989: 309–310).

Ob tem je v jeseni 1918 prostor današnje Slovenije zajela smrtonosna epidemija španske gripe. V Ljubljani so zaradi tega v začetku oktobra zaprli šole, bolezen je namreč napadla predvsem mlajše, kljub ukrepom pa je umrlo skoraj 500 ljudi. Seveda je bilo prebivalstvo zaradi vojne izčrpanosti manj odporno in v celotni monarhiji je po ocenah umrlo več kot četrto milijona ljudi (Keber 2017; Schmied-Kowarzik 2016b).

Zapletanje in razpletanje politične krize

Skozi vojna leta sta izredno pomanjkljiva oskrba in politično ter pravosodno preganjanje, ki so mu bili posebej izpostavljeni slovenski nacionalisti, povzročila precejšnje zmanjšanje, celo zlom zaupanja v habsburško državo (Deak, Gumz 2017; Judson 2016: 385–428, 2017: 13–17). Tega ni mogla spremeniti niti bolj spravna politika novega cesarja Karla niti ukrepi, ki so povečali pravice delavcev v podjetjih in socialne pravice vseh državljanov (Scheer 2016: 453–456).

Takšna atmosfera je bila velika priložnost za slovenske nacionaliste. Politika, ki sta jo sarajevski atentat in zaostreni režim v prvih letih vojne skoraj povsem ohromila, je v letu 1917 jasno postavila svoje zahteve – ustanovitev hrvaško-slovenske oziroma jugoslovanske enote v habsburški monarhiji – in zanje dobila razmeroma množično podporo. Še več, od jeseni 1917 je postopoma opuščala habsburški okvir in rešitev državnopravnega problema iskala izven njega (Lukan 2017; Pleterški 1971; prim. Rahten 2016). Korekcija kurza je prebivalstvu ostala prikrita, saj se je večina pristašev slovenskega nacionalnega gibanja še vedno oklepala »habsburškega žezla« iz majniške deklaracije. Gotovo ne samo iz slepe lojalnosti, ampak zaradi kombinacije vzrokov, ki je vključevala pragmatizem, inercijo in strah pred neznanim. Liberalni politik Vladimir Ravnihar je pozneje v spominih priznal: »Kako previdno smo morali ravnati s svojo 'majniško deklaracijo', da se nismo obregnili ob 'patriotična čustva' našega dobrega, vernega ljudstva. ... ponekod na javnih shodih 'taborih' smo celo morali brenkati na avstrijsko struno, če smo hoteli doseči zaželeni učinek« (Ravnihar 1997: 270).

Dodal pa je tudi: »Da smo [ljudstvo] pripravili do navdušenja, smo mu morali govoriti več o rekvizicijah, ki da bodo z našo svobodo prejenjale, kakor pa o nacionalnem pomenu te svobode. Tu so se mu zaiskrile oči. Bal se je v glavnem za les v svojih gozdovih, za svojo živino, za zaloge živil, ki jih je nakopičene hranil v skrivališčih« (Ravnihar 1997: 270–271). Ravnikarjeva trditev je polemično pretirana, toda opozarja na nedvomno omejen doseg etnolingvističnih nacionalizmov, tudi slovenskega, in na pragmatizem ljudi (Judson 2006; Stergar 2012; Zahra 2008, 2010). Podporo majniški deklaraciji je torej treba razumeti tudi kot izraz želje po končanju vojne, ne samo kot podporo konkretnemu političnemu projektu.

Tudi zato v letu 1918 ohranitev habsburške monarhije ni bila izven meja mogočega. A možnosti so se zmanjševale. Antantne države so v letu 1918 opustile politiko ohranitve Avstro-Ogrske in podprle njeno razkosanje. Poleg tega je precej nespretna politika cesarja Karla in njegovih vlad, poleg trmastega vztrajanja pri dualizmu je vključevala tudi koketiranje z nemškim nacionalizmom, iniciativa prepuščala tistim, ki iskanju skupne rešitve niso bili naklonjeni. Pri tem slovenska politika ni bila izjema: tudi češki nacionalisti so v letu 1917 in predvsem v letu 1918 opuščali iskanje habsburške rešitve in se, čeprav tudi češko prebivalstvo temu ni bilo zelo naklonjeno, usmerili v ustanovitev povsem samostojne češke oziroma češkoslovaške države (Boisserie 2017: 241–354; Šedivý 2016: 729–734). Podobno je veljalo za druge politične elite, celo za nemškoavstrijske, ki so v letu 1918 prihajale do sklepa, da habsburški okvir ne zagotavlja več najboljšega varstva nemške »nacionalne posesti«. Priključitev k Nemčiji je postala precej priljubljena, in sicer ne samo iz nacionalnopolitičnih, ampak tudi povsem pragmatičnih razlogov: marsikdo je namreč upal, da bo Nemčija rešila težave s pomanjkanjem (Afflerbach 2016: 671–672; Cole 2017: 42–43).

A neredki so na dvojno monarhijo še računali, in sicer tudi politiki. Med slovenskimi je zlasti izstopal Ivan Šusteršič, kranjski deželni glavar in eden ključnih voditeljev Slovenske ljudske stranke, ki je majniško deklaracijo vseskozi imel za maksimalni program. Zanj je bila torej sprejemljiva le Jugoslavija v habsburškem okviru, bil pa se ji je pripravljen odpovedati, če bi Dunaj pristal na združitev cislajtanskih ozemelj s slovensko in hrvaško večino ali na ustanovitev posebne slovenske enote (Lukan 2017: 136–139, 189; Pleterski 1998: 401–439; Rahten 2016: 50–168). Šusteršič ni bil povsem brez pristašev, pa tudi med nekaterimi njegovimi nasprotniki v katoliškem političnem taboru je še živelo prepričanje, da ima Avstrija prihodnost – seveda v temeljito reformirani obliki (Rahten 2016: 140–149).

Podobna stališča je zagovarjal del socialdemokratov, ki so v deklaracijskem gibanju in politiki meščanskih strank videli delavskim interesom nasproten nacionalizem. Zavzemali so se za tradicionalno politiko Jugoslovanske socialnodemokratske stranke: kulturno avtonomijo v temeljito spremenjeni habsburški državi. Tudi po tem ko se je stranka pridružila Narodnemu svetu, so – kot na primer Henrik Tuma – razmišljali o nekakšni donavsko-jadransko-balkanski (kon)federaciji (Pleterski 1971: 203–203; Rahten 2016: 287). Sicer pa je marsikoga bolj kot prihodnja državna ureditev zanimala socialna revolucija; revolucionarno razporejenost je zajelo del vojakov in civilnega prebivalstva. Predvsem pa so si ob vsej politizaciji mnogi, verjetno kar večina, želeli predvsem konca vojne, v kakršnikoli državi že.

Prihodnost torej še ni bila določena in načrti o preureditvi Avstro-Ogrske, ki so na različnih mestih nastajali še vse do jeseni 1918, niso bili le fantazije. Gotovo pa so v tistem trenutku bili

težko uresničljivi, saj jim okoliščine v državi in na mednarodnem prizorišču niso bile naklonjene. Za nadaljnji razvoj na področju Slovenije je bilo ob tem ključno, da ozemelji, ki so si jih lastili slovenski nacionalisti, večina načrtov ni nameravala združiti v nekakšno Jugoslavijo, ampak so njihovi snovalci predvidevali kvečjemu avtonomijo *Slovenije* znotraj bodoče avstrijske enote (Lukan 2017: 154–167; Rahten 2016: 127–136). Le tu in tam so se v razpravah pojavile drugačne rešitve, takšne, ki so bile bližje zahtevam večinske slovenske politike. General Stjepan Sarkotić, deželni šef Bosne in Hercegovine, je sredi maja 1918 na primer kot varianto predlagal združitev večine hrvaških dežel in *Slovenije* v okviru avstrijske polovice monarhije (Broucek 2000; Peters 2011; Rahten 2016: 130–135; Stulli 1959; prim. Pleterski 1971: 286).

Če bi se take ponudbe pojavile na mizi, bi bile za voditelje deklaracijskega gibanja gotovo sprejemljive v letu 1917, verjetno pa tudi še velik del leta 1918. Njihova usmeritev v iskanje izvenhabsburških rešitev je namreč izhajala predvsem iz strahu, da ob morebitni federalizaciji monarhije Slovenci ne bi postali del južnoslovanske, ampak bi ostali v avstrijski enoti, v kateri bi dominirali Nemci. Toda takšnih ponudb slovenski politiki niso nikoli dobili in tudi zadnji poskus cesarja Karla, 17. oktobra objavljeni manifest, ni ponudil ničesar podobnega. Nasprotno, predlagal je nacionalno federalizacijo avstrijske polovice monarhije, medtem ko se položaja Ogrske ni dotaknil. Ni torej presenetljivo, da sta ga zavrnili tako ljubljanski Narodni svet kot tudi zagrebško Narodno vijeće, ki sta se takrat že vzpostavila kot vzporedna organa oblasti (Rumpler 1966; Lukan 2017: 188–190; Pleterski 1971: 257–258; Perovšek 1998: 39–43; Rahten 2016: 151–168). Ker so ga zavrnili tudi češki politiki in ker je antanta dala jasno vedeti, da s Habsburško monarhijo ne računa več, hkrati pa je razpadala tudi vojska, ki bi morebiti še lahko podprla cesarja in njegovo vlado, je bila usoda Avstro-Ogrske zapečatená.

Jugoslavija

Razvoj dogodkov je politike v Zagrebu in Ljubljani nekoliko presenetil, čeprav so se na razpad pripravljali. Toda niso računali, da bo nastopil tako hitro; Anton Korošec je pozneje trdil, da so pričakovali, da bo monarhija zdržala še eno zimo (Lukan 2017: 184). Zavrnitvi cesarjeve pobude zato ni sledilo logično naslednje dejanje, formalna razglasitev samostojne države, ampak obotavljanje. Pobudi za manifestacijo, ki naj bi označila nastanek nove nacionalne države, je Narodni svet v Ljubljani nasprotoval vse do 28. oktobra; malo zaradi strahu pred revolucijo, nekoliko tudi, ker vojaki in uradniki še niso bili odvezani prisege cesarju. Tudi reakcija predstavnikov osrednjih oblasti, to je še vedno delujoče kranjske deželne vlade in deželnega predsednika, in vojske jih je upravičeno skrbela. Po tem ko je Narodni svet manifestacijo dovolil, se je ta 29. oktobra razvila nekoliko drugače od načrtov njegovih previdnih članov in se spremenila v razglasitev neodvisnosti s spontano prisego navzočih častnikov in vojakov novi državi (Perovšek 1998: 51–54; Pleterski 1971: 259–267; Lukan 2017: 199–202).

Manifestaciji in prisegi, ki jo je navzoči škof Anton Bonaventura Jeglič označil za revolucijo, je sledilo vzpostavljanje novih oblasti, pri čemer se je kontinuiteta prepletala z diskontinuiteto. Ne samo da so, drugače niti ni moglo biti, v skoraj nespremenjeni obliki še naprej veljali stari zakoni, ampak so ljubljanske oblasti v prvih dneh občasno še poročale ministrom na Dunaju, deželnega predsednika pa so odstavile šele 31. oktobra (Pleterski 1971: 267). Ker popolnega preloma niso

zmogli niti osrednji organi nove Države Slovencev, Hrvatov in Srbov, ni presenetljivo, da je na nižjih nivojih bilo še več nejasnosti. Fran Milčinski na primer v svojem dnevniku omenja sodnike, ki so prve dni sodbe še vedno razglašali v cesarjevem imenu ali uradovali v nemščini. Še v začetku novembra so po uradih visele cesarjeve slike, kip Franca Jožefa je s podstavka pred ljubljansko sodno palačo izginil šele v noči na 31. december, cel mesec po tem, ko se je Država SHS s Srbijo že združila v novo Kraljevino Srbov, Hrvatov in Slovencev (Milčinski 2000: 389, 391, 411). Prehod v novo državo je bil še bolj postopen izven Ljubljane. Marsikje so organi Države SHS potrebovali precej časa, da so prevzeli kontrolo. Na delih ozemlja, ki so ga slovenski nacionalisti proglasili za slovensko narodno, pa jim to sploh ni uspelo.

Hkrati je mogoče domnevati, da je bil velik del prebivalstva do spremembe državnega okvirja precej indiferenten. Navdušenje, o katerem pišejo sodobniki, je bilo zagotovo povezano tudi, ali predvsem, s koncem vojne in najhujšega pomanjkanja. Josip Jerič, v dneh prevrata visok uradnik Narodnega sveta, se spominja, kako so »častiti meščani ljubljanski ... pozabili na svoje dostojanstvo in z mlečnimi golidami lazili za zmučenimi kravami, ki so počasi muzale za trenskimi oddelki, ... okoličani pa so vadili z lasojem v prerijskih umetnostih in so baje izginili celo predsodki proti konjskemu mesu« (Jerič 1928: 154). Po drugi strani je del ljudi bolj kot nacionalna zanimala socialna revolucija. Fran Milčinski je 25. novembra v dnevnik zapisal, da je na shodu v Trzinu »vladalo boljševisko razpoloženje«; napeto da je bilo tudi v Trbovljah, na Ledini so mornarji razobesili rdeče zastave (Milčinski 2000: 405). V Mežiški dolini je v začetku novembra vladalo revolucionarno vzdušje in več sto delavcev je ropalo po urbanih središčih in bližnjih kmetijah (Ude 1977: 141). Nemirno je bilo kmečko prebivalstvo; velik del hrvaškega in slavonskega podeželja je bil pod kontrolo zelenih kadrov in drugih kmečkih upornikov. Nastajale so kmečke ali delavske republike, ena tudi na Dolenjskem, kjer so uporniki za štiri dni prevzeli oblast v Kandiji, predmestju Novega mesta (Banac 1992: 301–302; Beneš 2017: 30).

V nacionalni državi

Ni torej presenetljivo, da del prebivalstva ni kazal nikakršnega navdušenja nad sodelovanjem v novih spopadih, ki so se ob koncu leta začeli na severni meji nove države. Imperialne pretenzije slovenskih nacionalistov so tam trčile ob interese nemških pendantov in tudi ob nezainteresiranost in nasprotovanje lokalnega prebivalstva. Slovenske oblasti so namreč v novo državo želele vključiti kraje, kjer je slovensko govorila kvečjemu manjšina, pa še ta se včasih ni imela za Slovence, in – v primeru znamenitega češkoslovaško-jugoslovanskega koridorja – celo takšne, kjer slovensko govorečega prebivalstva sploh ni bilo (Čuček 2016; Ude 1977: 23). V Mariboru jim je v novembru 1918 uspelo, na zahodu se Italija ni nameravala odpovedati londonskemu sporazumu in ni bilo nikakršnih možnosti, na ogrski meji so bili prvi poskusi neuspešni in je do korekcije prišlo v letu 1919, na Koroškem pa so se ob koncu 1918 in predvsem v letu 1919 začeli spopadi večjih razsežnosti (Ude 1977).

Od svetovne vojne izčrpano prebivalstvo na novo vojno ni bilo pripravljeno in prostovoljcev je bilo malo, prisilna mobilizacija pa tudi ni bila dobro sprejeta. Slovenski narodni svet za Štajersko je že v začetku novembra v Ljubljano sporočil, da so vojakom morali povišati plačo, ker sicer bežijo domov ali pa k nemški meščanski straži (Švajncar 1987). V Trnovskem gozdu in na Pohorju so se v istem času spet pojavili zeleni kadri, skupine ubežnikov iz vojske (Beneš 2017: 33).

Slovenski nacionalisti, ki so prvič dobili v svoje roke oblast na velikem delu zamišljenega nacionalnega teritorija, so se torej morali že v letu 1918 soočiti s spoznanjem, da velik del prebivalstva, celo tistega, ki so ga imeli za Slovence, njihovih ciljev ne podpira vedno in brez zadržkov. Zato so se oblasti lotile sistematične nacionalizacije slovensko govorečega prebivalstva, ki ga niso imele za dovolj slovenskega: najbolj izrazito se je to dogajalo v 1919 zasedenem Prekmurju, kjer so slavofoni domačini svojo identiteto razumeli povsem drugače kot bi jo po mnenju nacionalističnih aktivistov in državnih oblasti morali. Imenovali so se sicer Slovenci ali Sloveni, a so s tem izrazom označevali skupnost, omejeno na današnje Prekmurje, medtem ko so slovensko govoreče prišleke z drugega brega Mure imeli za tujce, »Slavce« (Kosi 2018).

Še večji je bil pritisk na nemško govorečo manjšino, ki naj bi jo po mnenju novih oblastnikov sestavljali predvsem »ponemčeni Slovenci«. Mnogi so odšli že takoj ob razpadu države, ostali so se soočali z odpuščanji, premeščanji in drugimi oblikami pritiska. Ljubljanska vlada je že sredi decembra 1918 odpustila vse nemške uradnike, učitelje in profesorje, pozneje so sledili novi ukrepi. Vse to je povzročilo znaten upad števila nemško govorečega prebivalstva (Cvirn 1996, 2010; Matić 2010). Podobni ukrepi so doleteli madžarsko prebivalstvo v Prekmurju in tudi tam je prišlo do zmanjšanja deleža in števila madžarskega prebivalstva (Kovács 2006: 11–12). V obeh primerih je bil upad rezultat izseljevanja in dejanske ali navidezne spremembe identifikacij. Anekdotično o tem govorijo vpisi v dnevnik Milčinskega: 15. novembra poroča o odhodu nemške družine, ki je Ljubljano zapustila, ker niso znali slovensko, 12. decembra pa o odločitvi družine celjskega znanca, da bodo od zdaj Slovenci (Milčinski 2000: 403, 408).

Sklep

Leto 1918 na prostoru današnje Slovenije torej zaznamujejo tako kontinuitete kot prelomi. Pri tem sta opaznost in pomen obojih odvisna tako od perspektive opazovalca kot od predmeta raziskave. Za slovenskega nacionalnega aktivista je bilo leto 1918 leto nacionalne osvoboditve in s tem preloma, za vojaka, ki so ga po vrnitvi z italijanskega bojišča poslali v boje na Koroško, pa predvsem čas brezkončne vojne. Prav tako je bilo prelome težje zaznati med čakanjem v vrstah za hrano, ki jo je v mestih primanjkovalo še v začetku dvajsetih (Cvirn 1996: 202). So ga pa zaznale ljubljanske meščanke, ki so tik pred vojno že lahko osebno volile v mestni svet, posredno volilno pravico so vsaj nekatere imele tudi na drugih volitvah, medtem ko v Jugoslaviji ženske volilne pravice ni bilo (Balkovec 2016: 200–202; Cvirn 2015: 246–249).

Seveda pa je v vzratnem pogledu zgodovinarjev brez dvoma opazno, da je na nivoju politike v jeseni 1918 prišlo do velike spremembe. Z zemljevida je izginila habsburška država in za dobrih sedemdeset let je državni okvir postala Jugoslavija.

Literatura in viri

- AFFLERBACH, Holger, 2016: Die Deutschösterreicher zwischen Staatsraison und »Nibelungentreue«. Helmut Rumpler (ur.): *Die Habsburgermonarchie und der Erste Weltkrieg*. Die Habsburgermonarchie 1848–1918, XI. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. 2: 651–78.
- BALKOVEC, Bojan, 2016: Izborna zakonodavstvo prve jugoslavenske države (1918–1941.). *Časopis za suvremenu povijest* 48/1. 197–216.

- BANAC, Ivo, 1992: Emperor Karl Has Become a Comitadj: The Croatian Disturbances of Autumn 1918. *The Slavonic and East European Review* 70/2. 284–305.
- BENEŠ, Jakub S., 2017: The Green Cadres and the Collapse of Austria-Hungary in 1918. *Past & Present* 236/1. 207–241.
- BOISSERIE, Étienne, 2017: *Les Tchêques dans l'Autriche-Hongrie en guerre (1914–1918): Nous ne croyons plus aucune promesse*. Paris: Eur'Orbem Éditions.
- BRODNIK, Vilma, 1989: Preskrba Ljubljane med 1. svetovno vojno. *Prispevki za novejšo zgodovino* 29. 281–323.
- BROUCEK, Peter, 2000: Militärische Aspekte der Entwicklung hin zum Oktobermanifest 1918. Ulfried Burz, Michael Dermdarsky, Werner Drobesh (ur.): *Brennpunkt Mitteleuropa: Festschrift für Helmut Rumpler zum 65. Geburtstag*. Klagenfurt: Carinthia. 353–362.
- COLE, Laurence, 2017: Questione nazionale e radicalizzazione degli austro-tedeschi. Paolo Pombeni (ur.): *La Grande Guerra e la dissoluzione di un Impero multinazionale*. Trento: Fondazione Bruno Kessler Press. 29–43.
- CORNWALL, Mark, 2000: *The Undermining of Austria-Hungary: The Battle for Hearts and Minds*. Houndmills, London, New York: St. Martin's Press.
- CORNWALL, Mark, 2015: The Spirit of 1914 in Austria-Hungary. *Prispevki za novejšo zgodovino* 55/2. 7–21.
- CVIRN, Janez, 1996: Meščanstvo v Celju po razpadu Avstro-Ogrske. Marija Počivavšek (ur.): *Iz zgodovine Celja*. Odsevi preteklosti 3. Celje: Muzej novejša zgodovine. 191–216.
- CVIRN, Janez, 2010: Nemška manjšina na Spodnjem Štajerskem v času med obema vojnama (1918–1941). Peter Štih, Bojan Balkovec (ur.): *Migracije in slovenski prostor od antike do danes*. Zbirka Zgodovinskega časopisa 39. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije. 568–575.
- CVIRN, Janez, 2015: *Dunajski državni zbor in Slovenci (1848–1918)*. Zgodovini.ce 15. Celje: Zgodovinsko društvo.
- ČUČEK, Filip, 2016: K zgodovini češkoslovaško-jugoslovanskega koridorja (češko-slovenski zorni kot). *Zgodovinski časopis* 70. 206–225.
- DEAK, John, GUMZ, Jonathan E., 2017: How to Break a State: The Habsburg Monarchy's Internal War, 1914–1918. *The American Historical Review* 122/4. 1105–1136.
- GERWARTH, Robert, 2016: *The Vanquished: Why the First World War Failed to End, 1917–1923*. UK: Allen Lane.
- HEALY, Maureen, 2004: *Vienna and the Fall of the Habsburg Empire: Total War and Everyday Life in World War I*. Cambridge, New York: Cambridge University Press.
- HIMMELREICH, Bojan, 2001: *Namesto zemlje črni kruh: Organizacija preskrbe z živil v Celju v času obeh svetovnih vojn*. Publikacije Zgodovinskega arhiva Celje: Študije 6. Celje: Zgodovinski arhiv Celje.
- HIMMELREICH, Bojan, 2009: Vsakdanje življenje v Celju v obdobju prve svetovne vojne. *Studia Historica Slovenica* 9/2–3. 469–494.
- HUTEČKA, Jiří, 2016: *Muži proti ohni: motivace, morálka a mužnost českých vojáků Velké války 1914–1918*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- JERÁBEK, Rudolf, 2016: Militärisches Potential und Kriegsverlauf 1914–1918. Helmut Rumpler (ur.): *Die Habsburgermonarchie und der Erste Weltkrieg*. Die Habsburgermonarchie 1848–1918, XI. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. 1: 207–283.
- JERIČ, Josip, 1928: Narodni svet. Josip Mal (ur.): *Slovenci v desetletju 1918–1928: Zbornik razprav iz kulturne, gospodarske in politične zgodovine*. Ljubljana: Leonova družba. 145–160.
- JUDSON, Pieter M., 2006: *Guardians of the Nation: Activists on the Language Frontiers of Imperial Austria*. Cambridge, MA, London: Harvard University Press.
- JUDSON, Pieter M., 2016: *The Habsburg Empire: A New History*. Cambridge, MA, London: Harvard University Press.
- JUDSON, Pieter M., 2017: Where our commonality is necessary...: Rethinking the End of the Habsburg Monarchy. *Austrian History Yearbook* 48. 1–21.
- KEBER, Katarina, 2017: Epidemija v šolskih klopih: primer španske gripe leta 1918 v osrednjeslovenskem prostoru. *Kronika* 65/1. 67–76.
- KOSI, Jernej, 2018: The Imagined Slovene Nation and Local Categories of Identification: »Slovenes« in the Kingdom of Hungary and Postwar Prekmurje. *Austrian History Yearbook* 49. 87–102.
- KOVÁCS, Attila, 2006: Številčni razvoj prekmurskih Madžarov v 20. stoletju. *Razprave in gradivo* 48–49. 6–36.
- LEIDINGER, Hannes, MORITZ, Verena, 2007: Die Repatriierung der k. u. k. Kriegsgefangenen 1918 bis 1922. *Politicum* 28 (1918 – Der Beginn der Republik). 53–56.
- LUKAN, Walter, 2017: *Die Habsburgermonarchie und die Slowenen im 1. Weltkrieg*. Austriaca 11. Wien: new academic press.
- MATIČ, Dragan, 2010: Nemci na Kranjskem od druge polovice 19. stoletja do prehoda v jugoslovansko državo. Peter Štih, Bojan Balkovec (ur.): *Migracije in slovenski prostor od antike do danes*. Zbirka Zgodovinskega časopisa 39. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije. 551–567.

- MILČINSKI, Fran, 2000: *Dnevnik 1914–1920*. Uredil Goran Schmidt. Ljubljana: Slovenska matica.
- NEWMAN, John Paul, 2010: Post-Imperial and Post-War Violence in the South Slav Lands, 1917–1923. *Contemporary European History* 19/3. 249–265.
- PEROVŠEK, Jurij, 1998: *Slovenska osamosvojitve v letu 1918: študija o slovenski državnosti v Državi Slovencev, Hrvatov in Srbov*. Ljubljana: Modrijan.
- PETERS, Marc Stefan, 2011: Konceptije rešavanja južnoslavenskog pitanja Stjepana baruna Sarkotića. Zijad Šehić (ur.): *Međunarodna konferencija Bosna i Hercegovina u okviru Austro-Ugarske 1878–1918: Zbornik radova*. Sarajevo: Filozofski fakultet. 133–142.
- PLASCHKA, Richard Georg, HASELSTEINER, Horst, SUPPAN, Arnold, 1974: *Innere Front: Militärassistentz, Widerstand und Umsturz in der Donaumonarchie 1918*. Zv. 1: Zwischen Streik und Meuterei. 2 zv. Vienna: Verlag für Geschichte und Politik.
- PLETERSKEI, Janko, 1971: *Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo: politika na domačih tleh med vojno 1914–1918*. Ljubljana: Slovenska matica.
- PLETERSKEI, Janko, 1998: *Dr. Ivan Šušteršič, 1863–1925: pot prvaka slovenskega političnega katolicizma*. Ljubljana: Založba ZRC.
- PREŠEREN, Jakob, 2014: *Vojak: 1915–1918*. Uredil Janez Žerovc. Celje: Celjska Mohorjeva družba.
- RAHTEN, Andrej, 2016: *Od Majniške deklaracije do habsburške detronizacije: Slovenska politika v času zadnjega habsburškega vladarja Karla*. Celje: Celjska Mohorjeva družba.
- RAUCHENSTEINER, Manfred, 2014: *The First World War and the End of the Habsburg Monarchy, 1914–1918*. Prevedel Alex J. Kay, Anna Güttel. Revised and expanded edition. Wien: Böhlau Verlag.
- RAVNIHAR, Vladimir, 1997: *Mojega življenja pot: Spomini dr. Vladimira Ravniharja*. Uredili Janez Cvirn, Vasilij Melik in Dušan Nečak. *Historia* 2. Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete.
- RUMPLER, Helmut, 1966: *Das Völkermanifest Kaiser Karls Vom 16. Oktober 1918: Letzter Versuch Zur Rettung Des Habsburgerreiches*. Wien.
- SCHEER, Tamara, 2016: Die Kriegswirtschaft am Übergang von der liberal-privaten zur staatlich-regulierten Arbeitswelt. Helmut Rumpler (ur.): *Die Habsburgermonarchie und der Erste Weltkrieg*. Die Habsburgermonarchie 1848–1918, XI. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. 1: 437–484.
- SCHMIDL, Erwin A., 2016: Die Totalisierung des Krieges. Helmut Rumpler (ur.): *Die Habsburgermonarchie und der Erste Weltkrieg*. Die Habsburgermonarchie 1848–1918, XI. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. 1: 331–91.
- SCHMIED-KOWARZIK, Anatol, 2016a: Die wirtschaftliche Erschöpfung. Helmut Rumpler (ur.): *Die Habsburgermonarchie und der Erste Weltkrieg*. Die Habsburgermonarchie 1848–1918, XI. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. 1: 331–391.
- SCHMIED-KOWARZIK, Anatol, 2016b: War Losses (Austria-Hungary). Ute Daniel, Peter Gatrell, Oliver Janz, Heather Jones, Jennifer Keene, Alan Kramer, Bill Nasson (ur.): *1914–1918-Online: International Encyclopedia of the First World War*. <https://doi.org/10.15463/ie1418.10964>
- SCHUBERT, Peter, 2001: *Piava 1918: Zadnja bitka avstro-ogrske monarhije*. Prevedel Tone Perčič. Celovec, Ljubljana, Dunaj: Mohorjeva družba.
- STAVBAR, Vlasta, 1994: Maribor v letih 1917 in 1918. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 65/2. 292–300.
- STERGAR, Rok, 2012: National Indifference in the Heyday of Nationalist Mobilization? Ljubljana Military Veterans and the Language of Command. *Austrian History Yearbook* 43. 45–58.
- STERGAR, Rok, 2015: Hrana na bojiščih 1. svetovne vojne: izkušnje slovenskih vojakov. *Prispevki za novejšo zgodovino* 55/2. 22–53.
- STULLI, Bernard, 1959: Prilozi grafi za historiju jugoslavenskog pitanja 1918. godine. *Arhivski vjesnik* 2. 279–335.
- SVOLJŠAK, Petra, 2009: Velika vojna in Slovenci. *Studia Historica Slovenica* 9/2–3. 297–316.
- ŠARH, Alfonz, 1988: Spomini na zeleni kader v pohorskih gozdovih. Janez J. Švajncer (ur.): *Boj za Maribor 1918–1919: Spominski zbornik ob sedemdesetletnici bojev za Maribor in severno mejo na slovenskem Štajerskem*. Maribor: Obzorja. 229–240.
- ŠEDIVÝ, Ivan, 2016: Der Einfluss des Ersten Weltkrieges auf die tschechische Politik. Helmut Rumpler (ur.): *Die Habsburgermonarchie und der Erste Weltkrieg*. Die Habsburgermonarchie 1848–1918, XI. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. 2: 711–734.
- ŠVAJNCER, Janez J., 1987: Slovenska vojska 1918/1919 in upor julija 1919. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 58/2. 152–167.
- THOMPSON, Mark, 2008: *The White War: Life and Death on the Italian Front 1915–1919*. London: Faber & Faber.

- UDE, Lojze, 1968: Upori slovenskega vojaštva v avstro-ogrski armadi. *Zgodovinski časopis* 22/3–4. 185–205.
- UDE, Lojze, 1977: *Boj za severno slovensko mejo 1918–1919*. Maribor: Obzorja.
- WATSON, Alexander, 2014: *Ring of Steel: Germany and Austria-Hungary in World War I*. New York: Basic Books.
- WISTHALER, Sigrid, 2010: *Karl Außerhofer – Das Kriegstagebuch eines Soldaten im Ersten Weltkrieg*. Innsbruck: Innsbruck University Press.
- ZAHRA, Tara, 2008: *Kidnapped Souls: National Indifference and the Battle for Children in the Bohemian Lands, 1900–1948*. Ithaca, London: Cornell University Press.
- ZAHRA, Tara, 2010: Imagined Noncommunities: National Indifference as a Category of Analysis. *Slavic Review* 69/1. 93–119.
- ŽORŽ, Grega, 2016: Italijanska zasedba slovenskih krajev v novembru 1918. *Zgodovinski časopis* 70. 364–380.

Katja Mahnič

Filozofska fakulteta, Ljubljana

DOI: 10.4312/SSJLK.54.90-97

Josip Mantuani in njegovo poročilo o kulturnozgodovinskih zbirkah na slovenskem ozemlju iz leta 1918

Prva svetovna vojna je imela daljnosežne posledice tudi na področju varstva kulturne dediščine. Ustanove, ki so skrbele za posamezne vrste kulturnozgodovinskih zbirk, so bile najprej spričo vojnega stanja prisiljene korenito prilagoditi svoje vsakdanje delovanje, po koncu vojne pa so se mnoge, še posebej tiste v novo oblikovanih državah, znašle v popolnoma spremenjenih razmerah. V tem času je bil na Kranjskem ena ključnih osebnosti spomeniškega varstva v najširšem smislu direktor Deželnega muzeja Josip Mantuani. Takoj po zaključku vojne je izdelal poročilo, v katerem je orisal celovit sistem varovanja kulturnozgodovinskih zbirk na novem, združenem slovenskem ozemlju. Čeprav so bile predstavljene splošne smernice, ki bi morale biti v nadaljevanju še podrobneje razdelane, se izkaže, da so se kulturnozgodovinske zbirke na Slovenskem kasneje dejansko razvijale v smeri, ki jo je v svojem poročilu načrtoval Mantuani leta 1918.

Josip Mantuani, kulturna zgodovina, spomeniško varstvo, muzeji, prva svetovna vojna

The First World War had long-term consequences for the protection of cultural heritage. Due to the war, institutions caring for various cultural-historical collections were forced to change their everyday mode of functioning, while after the war many, especially those in the newly formed states, found themselves in totally changed circumstances. At this time in Carniola one of the key figures involved in such protection in the widest sense was the director of the Provincial Museum, Josip Mantuani. As soon as the war ended he produced a report in which he described the whole system of the protection of cultural heritage in the newly unified Slovene territory. Although only general guidelines were presented, which would later need to be worked on in more detail, it is the case that cultural-historical collections in Slovene lands later developed in line with the guidelines that Mantuani sketched out in his report in 1918.

Josip Mantuani, cultural history, monument protection, museums, First World War

Vojna, ki v kolektivnem spominu še vedno nastopa kot velika vojna, je imela brez dvoma daljnosežne posledice. Najprej je v štirih letih evropsko prebivalstvo soočila z do tedaj nezamisljivimi razsežnostmi uničevanja tako človeških življenj, vojaških in civilnih, kot tudi njihovega življenjskega prostora, saj je za sabo pustila opustošene celotne pokrajine, mesta in vasi. Nepovratno je spremenila tudi življenje po svojem koncu. Po eni strani je šlo za neposredne posledice vojne, ki so se kazale v gospodarski krizi in vsesplošnem pomanjkanju, po drugi pa je bila povojna Evropa popolnoma drugačna tudi v geopolitičnem smislu. Štiri velika predvojna cesarstva so razpadla, na njihovihih nekdanjih ozemljih pa se je izoblikovala množica manjših novih držav.

Vse omenjeno je močno vplivalo tudi na muzejsko področje. Različne muzejske ustanove so bile zaradi vojnega stanja prisiljene korenito prilagoditi svoje delovanje. Prilagoditve so bile sicer v marsičem odvisne od države in tudi od posamezne ustanove, vendar pa se da kljub temu izpostaviti nekatere spremembe delovanja, ki so bile bolj ali manj skupne vsem. Precej hitro po začetku vojne so se nekateri muzeji soočili z zmanjšanjem števila osebja in javnih finančnih sredstev, zaradi česar jih je bilo precej prisiljenih zapreti svoja vrata. Čim dlje je trajala vojna, tem bolj so se pogoji dela zaostrovali – običajne naloge je zamenjalo vse bolj prevladujoče prizadevanje, da bi na tak ali drugačen način preprečili poškodovanje ali celo uničenje zgodovinskih stavb in umetniških del. Že v

prvih mesecih vojne je namreč nemško bombardiranje nekaterih mest v severni Franciji in Belgiji jasno nakazalo, da leta 1907 sprejeta haaška konvencija ne bo zagotovila njihove učinkovite zaščite v vojnem času (Blower 2009: 2–3; Horner 2016: 35–36).

Prav nasprotno, prva svetovna vojna je dokončno utrdila status tovrstnih stavb in predmetov kot kulturne dediščine, kar jim je poleg zgodovinske vrednosti, ki so jo že imeli, dalo še politično dimenzijo. Zato niso bili ogroženi zgolj v fizičnem smislu, ampak so se njihovi skrbniki neprestano soočali tudi z možnostjo njihovega sistemskega odtujevanja, ki se je prav tako odvijalo pod okriljem vojnega divjanja. Priprave in dejanske evakuacije muzejskih in zasebnih zbirk ter opreme cerkvenih stavb so zaposlovale zlasti strokovnjake na ozemljih posameznih front oz. njihovega neposrednega zaledja, kot potencialna naloga pa so seveda zaznamovale muzeje po celotni Evropi. Kot nekakšno protiutež je vojna prinesla tudi popolnoma novo muzejsko prakso – oblikovanje t. i. vojnih zbirk, ki naj bi pomagale čim bolj vizualno predstaviti vojno v vseh njenih razsežnostih tako sodobnikom kot tudi bodočim raziskovalcem (Brandt 1993: 241).

Prav politična dimenzija kulturne dediščine je pomembno krojila njeno varstvo tudi po končani vojni. Številni evropski muzeji so se morali soočiti z najrazličnejšimi zahtevami po vračanju neposredno v vojni ali celo stoletja prej »odtujenih« posameznih umetniških del ali celotnih zbirk, pri čemer je šlo bodisi za vračanje vojnega plena med dvema obstoječima državama bodisi za delitev zbirk kot posledice razpada stare in nastanka novih držav – umetniška dela in arheološke izkopanine kot simboli kulturne omikanosti in starodavnosti posameznega naroda so tudi po vojni predstavljala močno simbolične in zato dragocene »trofeje«, ki si jih je bilo treba na vsak način prilastiti. Vzporedno z reševanjem konkretnih problemov, vezanih na posamezne zbirke, je v večini držav, še posebej pa v novonastalih potekalo sprejemanje zakonodaje, ki bi v bodoče čim bolj zaščitilo kulturno dediščino (Cladders 2016: 254–257).

Prva svetovna vojna je pomembno vplivala tudi na delovanje Deželnega muzeja za Kranjsko: že nekaj dni po njenem izbruhu julija 1914 je muzej prekinil arheološka izkopavanja, hkrati pa so ga zaprli za javnost. Marca naslednjega leta je njegov direktor Josip Mantuani začel iskati lokacije za morebitno evakuacijo najbolj dragocenih predmetov iz muzejskega fonda, pripravil pa je tudi njihov seznam in zaboje, v katerih bi jih lahko prenesli na varno (Kos 2014: 35–41). Vendar pa se Mantuanijeva dejavnost v vojnem času ni osredotočala zgolj na zavarovanje muzejskega fonda. Ob odsotnosti deželnega konservatorja za Kranjsko, Franceta Steleta, je bil kot član osrednjega spomeniškega sveta centralne komisije za varstvo spomenikov dejaven tudi na področju skrbi za nepremično kulturno dediščino. Tako je po otvoritvi soške fronte že junija leta 1915 pripravil »seznam pomembnih umetnostnozgodovinskih in domovinskovarstvenih objektov« na Kranjskem, ki jih je »priporočil vojaški upravi v varstvo« (Mantuani 1915). Na željo centralne komisije je izdelal tudi popis kranjskih cerkvenih zvonov, ki bi morali biti izjema pri obvezni oddaji (Brückler, Nimeth 2001: 167). Hkrati je v muzeju omogočil zbiranje z neposrednega območja fronte evakuiranih umetniških del – večino so jih prepakirali in poslali naprej v Gradec in na Dunaj, nekaj pa jih je ostalo v Ljubljani do konca vojne (Gnirs 1919: 16).

Takoj po koncu vojne se je moral Mantuani ukvarjati z neposrednimi posledicami vojne. Poskrbel je za varovanje same muzejske stavbe: na podlagi njegovega dopisa o škodi, ki bi jo morebitni poskusi ropanja povzročili muzejskemu fondu, mu je deželni odbor odobril oboroženo

stražo (Kos 2014: 38–41). Poleg skrbi za muzejski fond se je moral ukvarjati tudi z zaplenjenim premoženjem posameznikov in družin, ki so v strahu pred političnimi spremembami pobegnili v Avstrijo in druge države, pa tudi umikajoče se vojske. Mantuani se je pri novih oblasteh zavzel za zavarovanje, popis in prenos pohištva in druge opreme ter starin iz skladišč, kjer so jih pustili njihovi lastniki. V zvezi z gradivom, ki ga ti niso zahtevali nazaj, si je v nadaljevanju prizadeval, da bi prešlo v muzejski fond. Hkrati si je prizadeval tudi za vrnitev med vojno na Kranjskem zaplenjenih zvonov, ki so ostali onkraj novih državnih meja (prav tam: 41–43).

Če se je Mantuani v času izbruha vojne ukvarjal predvsem z muzejsko galerijo slik, ki je bila prva javna umetnostnozgodovinska galerija na Kranjskem (Mahnič 2017: 188), pa se po koncu vojne in umiritvi položaja ni mogel več preprosto vrniti k prekinjenemu projektu. Konec vojne namreč ni prinesel le vključitve Kranjske v novo državo, ampak tudi združitev več pred vojno upravnih ločenih ozemelj, poseljenih s Slovenci. Posledično se je spremenil status ljubljanskega muzeja, ki se je iz nekdanje deželne prelevil v državno ustanovo. Pri tem ni šlo za preprosto administrativno spremembo. Da je šlo za kompleksen proces, nakazuje že dejstvo, da je prehod trajal kar tri leta (Kos 2011: 50; Kos 2014: 44). Eden tistih, ki so bili pripravljeni tako na upravne kot tudi konceptualne spremembe ne samo na muzejskem področju, pač pa tudi na celotnem področju varstva kulturne dediščine, je bil prav Mantuani. Še več, ne samo da je bil na spremembe pripravljen, s svojo dejavnostjo je skušal čim bolj omiliti prehod v nove razmere in je razmišljal o rešitvah problemov, ki jih je predvidel.

Kot izkušen muzejski strokovnjak je prvo polovico svoje dotedanje kariere preživel na različnih položajih v eni od dvornih ustanov na Dunaju, drugo polovico pa kot direktor deželnega muzeja v Ljubljani. To mu je omogočilo, da je razumel tako ustroj in način delovanja ustanov, zadolženih za varstvo kulturne dediščine, kot tudi njihovo odvisnost od najrazličnejših dejavnikov, še posebej politike. Zato je že novembra 1918 oblikoval *Poročilo o kulturnozgodovinskih zbirkah na slovenskem ozemlju* (Mantuani 1918).¹ Pozornost raziskovalca zgodovine varstva kulturne dediščine na Slovenskem sicer najprej pritegne dejstvo, da gre za dokument, v katerem avtor sistematično razmišlja o različnih kulturnih ustanovah in njihovih zbirkah na vseh ozemljih, kjer živijo Slovenci. Vendar pa je treba posebej izpostaviti, da se je Mantuani pisanja lotil, kot sam izrecno poudari, že takoj na začetku, ker je bilo po njegovem mnenju treba preprečiti kakršnekoli uradne poteze, ki bi ob spremembi državne ureditve lahko vplivale na njihovo delovanje (Mantuani 1918: 1). Mantuanijevo poročilo torej ni nekakšno idealistično programsko besedilo o dolgo zaželeni »združitvi«² kulturnozgodovinskih zbirk na slovenskem ozemlju, pač pa načrt vzpostavitve celovitega sistema in nadaljnjega razvoja kulturnozgodovinskih ustanov. Njegov načrt je, kot pravi sam, okviren in bi ga bilo treba po razjasnitvi novih političnih razmer podrobneje dodelati (prav tam: 1). Da pri tem ni imel toliko v mislih urejanja zunanjih odnosov z Avstrijo na eni in Italijo na drugi strani, ampak bolj notranjih medsebojnih razmerij v novi južnoslovanski kraljevini, je jasno razvidno iz zaključnega

¹ V prispevku obravnavam izvod poročila, ki se je ohranil v Mantuanijevem osebнем arhivu in ga danes hranijo v Narodni in univerzitetni knjižnici (Mantuani 1918). Na kratko sta ga v svojem prispevku o Mantuaniju omenila že Ana Lavrič in Blaže Resman (Lavrič, Resman 1994: 93). Še en izvod poročila – tega je, prav tako na kratko, obravnaval Ivan Komelj (Komelj 1984: 42) – hrani arhiv Informacijsko-dokumentacijskega centra za dediščino. Natančnejše okoliščine, veza na vprašanje, komu in kdaj je Mantuani poslal poročilo, še raziskujem.

odstavka poročila. V njem namreč izpostavi, da bi moralo vse, kar je vezano na »slovensko individualnost« in je odvisno od specifičnih potreb našega ozemlja, zaradi česar se posledično tiče prvenstveno domačega prebivalstva, ostati pri nas. Tako stališče, zaključí, ne bi smelo škodovati našim odnosom s Hrvati in Srbi (prav tam: 13).

Če so bili konec vojne in z njo povezane politične spremembe povod za nastanek poročila, pa je bil razlog zanj brez dvoma Mantuanijevo zavedanje pomena kulturnozgodovinskih zbirk. To poudari tako v uvodnem kot tudi zaključnem delu. Kulturnozgodovinske zbirke, ki jih razdeli na pet področij – domovinsko varstvo in spomeniško varstvo ter delovanje muzejev, arhivov in knjižnic –, združujejo »dokazila za domačo zgodovino in razvoj« na najrazličnejših področjih naravnega in človekovega delovanja. V tej vlogi predstavljajo trdno osnovo za uveljavljanje eksistenčnih pravic na področju, kjer živijo Slovenci (Mantuani 1918: 1). Poleg tega pa njihovo preučevanje omogoča poznavanje domače zgodovine, duševne prosvete in materialnega napredka ter posledično prispeva tudi k dvigu splošne omike Slovencev (prav tam: 13). V svojem orisu je sicer pragmatično izhajal iz prepričanja, da si je za začetek treba prizadevati, da obdržimo v neskrčenem obsegu tisto, kar že imamo, hkrati pa biti pripravljeni na nadaljnji razvoj (prav tam). Svoj okvirni načrt za vzpostavitev sistema kulturnozgodovinskih zbirk na Slovenskem je torej osnoval na obstoječih zbirkah, hkrati pa razmišljal tudi o tistih zbirkah oz. ustanovah, ki bi jih bilo treba še vzpostaviti.

Poročilo začenja s področjem domovinskega varstva, torej varstvom naravnih, kulturnih, zgodovinskih in narodopisnih značilnosti ozemelj, kjer živijo Slovenci, s tem pa seveda tudi slovenskega naroda samega. Njegov oris je sorazmerno kratek, kar je posledica dejstva, da je problematiko domovinskega varstva obširno obdelal v članku, ki ga je v znanstveni reviji *Čas* objavil štiri leta prej. V poročilu zgolj poudari, da je izvrševanje te, kakor jo imenuje, »kulturne naloge« v okviru tedanje ureditve delovanja domovinskega varstva neustrezna (Mantuani 1918: 2). Od ustanovitve leta 1914 je namreč deželna centrala za domovinsko varstvo spadala pod deželno zvezo za tujski promet na Kranjskem (Žvanut 1985: 66). Taka ureditev se Mantuaniju ni zdelala ustrezna, saj naj bi bili cilji turistične zveze popolnoma različni od tistih, vezanih na domovinsko varstvo. Po njegovem mnenju je bila glavna naloga deželne centrale poglobljati razumevanje pomena domovinskega varstva, s tem pa tudi dvig splošne omike. Za uresničevanje tega poslanstva bi morali skrbeti za to usposobljeni strokovnjaki v okviru univerzitetnih predavanj in tečajev na vseh ravneh šolanja. Poleg tega naj bi za izobraževanje najširših slojev prebivalstva skrbela tudi društva, katerih organizacijo bi morala podpreti država (Mantuani 1918: 2).

Nato se v poročilu posveti skrbi za zgodovinske spomenike. Čeprav je tudi o tem področju Mantuani pisal že v podlistku, ki ga je leta 1909 objavil v časopisu *Slovenec*, ga je vendarle obravnaval nekoliko obširneje. Za začetek pojasni, kaj pomeni termin zgodovinski spomeniki in kakšen je njihov pomen, na katerega je seveda vezana tudi potreba po zagotavljanju ustreznega varovanja. To mora biti naloga države, ki naj bi po eni strani poskrbela za ustrezne strokovnjake, po drugi strani pa bi morala zagotavljati tudi finančna sredstva, potrebna za tovrstno skrb (Mantuani 1918: 2–3). V nadaljevanju poudari, da je treba za zagotavljanje zadovoljive ravni strokovnega delovanja na področju spomeniškega varstva nujno ustanoviti pristojni državni organ – stalni spomeniški svet, v katerem naj bi bili zaposleni tako strokovnjaki znanstveniki kot tudi praktiki – in sprejeti ustrezno zakonodajo. Kot enega od nujno potrebnih zakonov izpostavi zakon, ki bi urejal

področje arheoloških izkopavanj – določal ne bi le tega, kdo je pristojen za sama izkopavanja, temveč tudi to, kam mora biti izkopano gradivo predano v hrambo (prav tam: 3). V povezavi z ureditvijo arheoloških izkopavanj Mantuani posebej izpostavi potrebo po izobraževanju varnostnih organov, še posebej orožnikov, kar naj bi zagotavljalo uspešno preprečevanje neželene prakse na tem področju (prav tam: 4). Z arheološkimi izkopavanji je tesno povezan tudi zadnji problem, ki ga obravnava, namreč pristojnost za varovanje izkopanin. Mantuani posebej poudari, da so kakršnekoli izkopanine javno dobro in morajo zato za njih skrbeti javne muzejske ustanove (prav tam: 3). V prihodnosti bo treba urediti geografske pristojnosti posameznih muzejev in s tem odpraviti strokovno neutemeljeno kopičenje njihovih zbirk (prav tam: 4).

Svoj oris delovanja na muzejskem področju Mantuani uvaja z ugotovitvijo, da kar se tiče že obstoječih ustanov, je bilo to področje, glede na druge tipe kulturnozgodovinskih zbirk, že precej razvito. Mantuani lahko tako že takoj na začetku navede 18 muzejev in zbirk na Slovenskem oz. nanj mejecih ozemljih, ki bi jih bilo po njegovem mnenju treba povezati v dobro organizirano muzejsko mrežo z nekdanjim deželnim muzejem za Kranjsko kot osrednjo muzejsko ustanovo. Finančno in lastniško bi bili lahko muzeji organizirani različno, vendar pa bi moral nad njihovim strokovnim delom in upravljanjem bdeti državni nadzorni organ, ki bi bil del že omenjenega državnega spomeniškega sveta (Mantuani 1918: 4–5). Kot poseben problem izpostavi tržaški muzej. Njegov pravni položaj je bil zaradi geografske lege v tistem času še nedorečen, zaradi česar, opozarja Mantuani, bo treba ob morebitnem neugodnem izidu mirovnih pogajanj posebno pozornost nameniti muzejskim predmetom, ki so bili v to ustanovo preneseni s slovenskih ozemelj (prav tam: 5). Nadaljuje z opisom pogojev, ki jih bo treba izpolniti, da bo lahko dotedanji deželni muzej za Kranjsko prevzel vlogo osrednje slovenske muzejske ustanove. Posebej izpostavi preureditev same muzejske stavbe in ureditev botaničnega vrta, smiselna se mu zdi tudi organizacija naravnega rezervata na Barju. Muzej bi po njegovem mnenju poleg mreže zaupnikov na terenu, ki so muzej že doslej obveščali o arheoloških, umetniških in narodopisnih najdbah, moral razviti tudi mrežo zaupnikov z naravoslovnega področja (prav tam: 6–7). Oris muzejskega področja Mantuani zaključi še z enim pomembnim problemom, namreč prodajalci starin oz. trgovci z umetninami in njihovim prodajanjem domače kulturne dediščine v tujino. Tudi za te je predvidel sprejetje zakona, ki bo določal pogoje njihovega delovanja (prav tam: 7–8).

Oris arhivskega področja Mantuani začenja z obstoječimi arhivi na Kranjskem. Najprej na kratko predstavi deželni arhiv, ki ga hrani dotedanji deželni muzej, nato pa nadaljuje s sistematično urejenim seznamom ostalih arhivov. Po njegovem mnenju lahko podobne tipe arhivov pričakujemo tudi na ostalih področjih, kjer živijo Slovenci. Tudi na tem področju predvideva vzpostavitev mreže ustanov, organiziranih poleg osrednjega arhiva. Dokončna odločitev o tem je po njegovem mnenju sicer odvisna od količine gradiva, ki se bo pokazala po natančnem popisu in ugotovitvi pripadnosti (Mantuani 1918: 8–9). Glede arhivskega gradiva, vezanega na delovanje cerkvenih ustanov na Slovenskem, meni, da bi ga bilo najbolj smiselno pustiti v ustanovah, v zvezi s katerimi je nastalo. Če pa bi se pokazala potreba po združevanju tega gradiva, predvideva ustanovitev škofijskega arhiva (prav tam: 9–10). Kot posebno pomembno nalogo, vezano na razvoj tega področja in s katero se ne sme odlašati, izpostavi pridobitev arhivskega gradiva iz Državnega, dvornega in hišnega arhiva ter drugih uradnih arhivov bivše države (prav tam: 10). Zaključí s priporočili, kako naj se

ravna z arhivskim gradivom, dokler se področje primerno ne uredi, za nadaljnji razvoj organizacije delovanja na arhivskem področju pa priporoča sklic komisije, sestavljene iz predstavnikov oblasti in arhivskih strokovnjakov (prav tam: 10–11).

Ob koncu poročila se Mantuani posveti področju knjižnic. Začne z ugotovitvijo, da je na slovenskem ozemlju več knjižnic, ki sicer še niso urejene v skladu z modernimi strokovnimi zahtevami, vendar pa bi združene v eno knjižnico dobile svoj pomen. Nato obravnava obstoječe knjižnice v Ljubljani, katerih gradivo bi lahko predstavljajo temelj za bodočo osrednjo knjižnico s Študijsko knjižnico na prvem mestu (Mantuani 1918: 11–12). Kot pomembne vidike delovanja osrednje knjižnične ustanove izpostavi organizirano, finančno vzdržno zbiralno politiko, vezano na celotno mrežo knjižnic na Slovenskem, pridobivanje znanstvene literature, vezane na slovensko ozemlje in kulturo iz različnih tujih ustanov, uvedbo dolžnostnega izvoda domače produkcije in spodbujanje izmenjave s tujimi kulturnimi ustanovami, še posebej slovanskimi, ostalimi pa po potrebi (prav tam: 12–13). Ob koncu poudari, da bi bilo treba nadzorovati obstoječe in pospeševati nastanek novih ljudskih knjižnic, v katerih bi najširše plasti prebivalstva lahko dostopale do neoporečnega lep-slovja in poljudnoznanstvenih knjig v slovenščini, pa tudi poljudnih del v hrvaščini in srbsčini, s čimer bi se lahko naučili drugih južnoslovanskih jezikov (prav tam: 13).

Čeprav Mantuani sam večkrat opozarja, da podaja zgolj splošne smernice in da bo treba v prihodnosti izdelati podroben organizacijski načrt delovanja, se v poročilu zelo jasno izriše celovit sistem skrbi za kulturnozgodovinske zbirke na prvič v eni državi združenih slovenskih ozemljih, kakor si ga je zamislil leta 1918. Njegova temeljna izhodišča so naslednja: prvič, vzpostaviti je treba mrežo ustanov na posameznih področjih. Te naj bi bile organizirane tako, da poleg osrednje, nacionalne ustanove (dotedanji Deželni muzej za Kranjsko, na novo ustanovljeni Osrednji arhiv ter dotedanja Deželna študijska knjižnica) vključujejo še več manjših, regionalnih in celo lokalnih ustanov. Drugič, vsaj najpomembnejše, torej osrednje ustanove bi se morale financirati iz javnih sredstev, saj opravljajo javno funkcijo (preučevanje kulturnega in naravnega razvoja na slovenskem ozemlju; varovanje nacionalne naravne in kulturne dediščine ter tradicije; izobraževanje in vzgoja prebivalstva). Tretjič, delo na vseh področjih bi morali prevzeti akademsko usposobljeni strokovnjaki, njihovo delovanje pa bi morala nadzorovati država preko ustreznih organov. Za področje spomeniškega varstva in muzejev je predvidel isti organ – Stalni spomeniški svet. To je logično tako s stališča, da je pri obeh področjih v ospredju skrb za spomenike (pri prvem za arhitekturne, pri drugem pa za arheološke, umetnostnozgodovinske in etnološke), kot tudi z vidika ureditve teh dveh področij v okviru dotedanje države. Četrto, Mantuani je za vsako od področij predvidel sprejem najpomembnejših zakonov, ki bi urejali njihovo delovanje in ključne vidike, vezane na varovanje posameznih kulturnozgodovinskih zbirk, med drugim njihovo odkrivanje, varovanje, prodajo in izvoz v tujino. Hkrati s tem je predvidel tudi potrebo po sistemsko urejenem vračanju zbirk, ki so ali bodo zaradi političnih sprememb ostale onkraj novih državnih meja.

Mantuanijevo poročilo ni pomembno zgolj zaradi zarisane okvira razvoja kulturnozgodovinskih zbirk na Slovenskem, ampak tudi zato, ker jasno priča o tem, da je imela Slovenija, še preden se je dodobra politično vzpostavila v okviru nove države, visoko usposobljenega strokovnjaka na področju varovanja kulturne dediščine. Mantuani je suvereno orisal trenutno stanje in predlagal načrt za nadaljnji razvoj in modernizacijo vseh pomembnih kulturnozgodovinskih področij. Pri tem

je pokazal, da pozna vsa obravnavana področja in razume njihove posebnosti. Iz poročila je očitno, da so bile njegove ideje o nadaljnjem razvoju posameznih zbirk še posebej dobro izkristalizirane na tistih področjih, ki jih danes uvrščamo na področje varstva kulturne dediščine. O tem najboljše priča dejstvo, da se je pri obravnavi teh področij Mantuani neprestano lahko skliceval na svoje predhodno delo, bodisi objavljene strokovne in poljudne članke bodisi uradne dokumente, ki jih je oblikoval v svojih različnih vlogah, zlasti seveda kot muzejski direktor in častni član spomeniškega sveta. Moderna načela spomeniškega varstva je v obliki podlistka predstavil bralcem *Slovenca* že leta 1909 (Mantuani 1909). Pet let kasneje je področje domovinskega varstva podrobno obravnaval v članku, objavljenem v znanstveni reviji *Čas* (Mantuani 1914). Članek danes velja za enega od treh temeljnih programskih besedil tega strokovnega področja pri nas (Pirkovič 2014: 20). Obe besedili je predvidel kot prilogi svojemu poročilu. Prav tako je nameraval priložiti tudi svoj osnutek zakona o arheoloških izkopavanjih iz leta 1912 ter dva svoja programa – program šolskih tečajev s področja domovinskega varstva iz leta 1915 ter program modernizacije deželnega muzeja za Kranjsko. Najverjetneje je imel v mislih program, na podlagi katerega je bil imenovan za direktorja deželnega muzeja (Mahnič 2016: 200).

Pravo vrednost Mantuanijevega načrta kaže dejanski razvoj kulturnozgodovinskih zbirk po letu 1918. Z ustanovitvijo Spomeniškega urada za Slovenijo leta 1919 so bili položeni temelji za organizirano in sistematično spomeniško varstvo, ki se je sprva osredotočalo na skrb za posamezne zgodovinske in umetnostne spomenike, kasneje pa je skrbelo za celostno varovanje spomenikov v najširšem okolju (Stele 1969), s čimer se je vključil tudi vidik, ki ga je prvotno pokrivalo domovinsko varstvo. Kot je v zborniku, ki je izšel ob dvajsetletnici nove države, zapisal Franjo Baš (1939: 318), je bil prav razvoj spomeniškega varstva po vojni največji dosežek na področju razvoja kulturnozgodovinskih zbirk. Do konca tridesetih let je bila že jasno razvidna tudi mreža muzejev, ki ni bila urejena le po upravno-geografskih merilih, temveč se je diferencirala tudi glede na posamezna strokovna področja (prav tam: 314–316). Področje, kjer je razvoj nekoliko zaostajal, je bilo arhivsko (prav tam: 317, 319). Osrednji državni arhiv je bil ustanovljen šele leta 1945, ostale arhivske ustanove še kasneje (Žontar 2011). Nekdanji deželni Študijski knjižnici so se takoj po koncu vojne odpirale dobre možnosti, da bi postala osrednja narodna in univerzitetna knjižnica, vendar se je uresničitev tega načrta zaradi slabe podpore tako oblasti kot novoustanovljene univerze zavlekla za dobrih dvajset let (Kodrič-Dačić 2003). Kljub različno hitremu razvoju na posameznih področjih so se torej kulturnozgodovinske zbirke vendarle razvijale v smeri, ki jo je v svojem poročilu začrtal Mantuani leta 1918.

Literatura

- BAŠ, Franjo, 1939: Muzeji, galerije, arhivi in spomeniško varstvo v Sloveniji 1918. Jože Lavrič, Josip Mal, France Stele (ur.): *Spominski zbornik Slovenije. Ob dvajsetletnici kraljevine Jugoslavije*. Ljubljana: Jubilej. 314–319.
- BLOWER, Jonathan, 2009: Max Dvořák and Austrian Denkmalpflege at War. *Journal of Art Historiography* 1. 1–19.
- BRANDT, Susanne, 1993: Kriegssammlungen im Ersten Weltkrieg. Denkmäler oder Laboratories d'histoire? Gerhard Hirschfeld, Gred Krumeich, Irina Renz: »Keiner fühlt sich hier mehr als Mensch...«. *Erlebnis und Wirkung des Ersten Weltkriegs*. Schriften der Bibliothek für Zeitgeschichte N. F. 1. Essen: Klartext Verlag. 241–258.
- BRÜCKLER, Theodor, NIMETH, Ulrike, 2001: *Personenlexikon zur Österreichischen Denkmalpflege*. Wien: Bundesdenkmalamt.

- CLADDERS, Lukas, 2016: 1919 und die Folgen. Europäische Museumsbeziehungen nach dem Ersten Weltkrieg. Christina Kott, Bénédicte Savoy (ur.): *Mars & Museum. Europäische Museen im Ersten Weltkrieg*. Köln: Weimar, Wien: Böhlau. 253–264.
- GNIRS, Anton, 1919: Die Denkmalpflege an der österreichischen Isonzofront in der Zeit des italienischen Feldzuges 1915–1918. Paul Clemen (ur.): *Kunstschutz im Kriege II*. Leipzig: E. A. Seemann. 11–22.
- HORNER, John, 2016: Von Museen im Weltkrieg zu Weltkriegsmuseum. Christina Kott (ur.), Bénédicte Savoy: *Mars & Museum. Europäische Museen im Ersten Weltkrieg*. Köln, Weimar, Wien: Böhlau. 33–52.
- KODRIČ-DAČIČ, Eva, 2003: Razvoj narodne in univerzitetne knjižnice v letih 1918–1938. *Knjižnica* 47/1–2. 85–107.
- KOMELJ, Ivan, 1984: Varstvo etnoloških spomenikov v luči razvoja spomeniškovarstvene zakonodaje in ideologije varstva. *Varstvo spomenikov. Revija za teorijo in prakso spomeniškega varstva* 26. 39–46.
- KOS, Mateja, 2011: Deželni muzej in status muzejev v Celju, Mariboru in na Ptuj. *Argo. Časopis slovenskih muzejev* 54/2. 50–52.
- KOS, Mateja, 2014: Deželni muzej in prva svetovna vojna. *Argo. Časopis slovenskih muzejev* 57/1. 34–47.
- LAVRIČ, Ana, RESMAN, Blaž, 1994: Josip Mantuani – starosta slovenskih umetnostnih zgodovinarjev. Edo Škulj (ur.): *Mantuanijev zbornik. Simpozij ob 60. letnici smrti*. Ljubljana: Družina, Cerkevni glasbenik. 87–99.
- MAHNIČ, Katja, 2016: Josip Mantuani in moderni muzej. Prispevek k razumevanju Mantuanijeveih prizadevanj za reorganizacijo Deželnega muzeja za Kranjsko. *Zbornik za umetnostno zgodovino* 52. 199–220.
- MAHNIČ, Katja, 2017: Razstava zbirke slik v Deželnem muzeju za Kranjsko 1914. Poskus rekonstrukcije razstavne strategije in njenega pomena. *Zbornik za umetnostno zgodovino* 53. 167–189.
- MANTUANI, Josip, 1909: O modernih načelih ohraniti zgodovinske spomenike. *Slovenec. Političen list za slovenski narod* 37/281 (9. 12. 1909). 1–2.
- MANTUANI, Josip, 1909: O modernih načelih ohraniti zgodovinske spomenike. *Slovenec. Političen list za slovenski narod* 37/282 (10. 12. 1909). 1–2.
- MANTUANI, Josip, 1909: O modernih načelih ohraniti zgodovinske spomenike. *Slovenec. Političen list za slovenski narod* 37/283 (11. 12. 1909). 1–4.
- MANTUANI, Josip, 1909: O modernih načelih ohraniti zgodovinske spomenike. *Slovenec. Političen list za slovenski narod* 37/284 (13. 12. 1909). 1–2.
- MANTUANI, Josip, 1909: O modernih načelih ohraniti zgodovinske spomenike. *Slovenec. Političen list za slovenski narod* 37/285 (14. 12. 1909). 1.
- MANTUANI, Josip, 1914: Domovinsko varstvo. *Čas. Znanstvena revija »Leonove družbe«* 8/2. 73–101.
- PIRKOVIČ, Jelka, 2014: Sto let v dobro dediščine – izhodišča, pot in sadovi. Nataša Gorenc (ur.): *Sto let v dobro dediščine*. Ljubljana: Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije. 20–35.
- STELE, France, 1969: Spomeniško varstvo v Sloveniji do leta 1941. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 5 (40). Bašev zbornik. 535–539.
- ŽONTAR, Jože, 2011: Korenine arhivske službe v Sloveniji. *Arhivi* 34/2. 393–405.
- ŽVANUT, Maja, 1985: Delovanje deželne centrale za domovinsko varstvo za Kranjsko med I. svetovno vojno – priprave za vojni muzej. *Kronika. Časopis za slovensko krajevno zgodovino* 33/1. 64–67.

Viri

- MANTUANI, Josip, 1915: *Seznamek umetnostno-zgodovinskih in domovinsko-varstveno važnih objektov v Kronovini Kranjski, ki se priporoče vojaški upravi v varstvo*, V Lj., 2.–23. junija, 1915. Arhiv Narodnega muzeja Slovenije, akt št. 265/1915 (23. 6. 1915).
- MANTUANI, Josip, 1918: *Poročilo o kulturnozgodovinskih zbirkah na slovenskem ozemlju in kar je ž njimi v zvezi*. V Ljubljani, meseca novembra, 1918. Narodna in univerzitetna knjižnica, Glasbena zbirka, inv. št. 41/47, mapa 1 (november 1918).

Izbirna tečaja

Jakop

Jež

Parada mladih

Potisk

Jerome!

Zajc

Brus

Nataša Jakop

Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša, ZRC SAZU, Ljubljana

DOI: 10.4312/SSJLK.54.101-111

Leto 1918 kot vir novih stalnih besednih zvez: od *prve svetovne vojne* do *španske gripe*

V prispevku s korpusno analizo iz gradiva sodobne slovenščine izluščimo primere stalnih besednih zvez, na nastanek katerih so vplivali dogodki iz leta 1918, in ob izbranih primerih raziskujemo sledi stoletne jezikovne rabe vse do virov nastanka. Na primerih zvez *prva svetovna vojna* in *španska gripa* ugotavljamo, ali so nastanek in potek posameznega zgodovinskega dogodka ter nastanek in raba stalne besedne zveze sočasni. Raziskava pokaže, da so odmevni zgodovinski dogodki pomemben vir za nastanek novih stalnih besednih zvez, katerih raba ni nujno sočasna s potekom posameznega zgodovinskega dogodka.

leto 1918, stalne besedne zveze, frazeologija v širšem smislu, prva svetovna vojna, španska gripa

Using corpus-based analysis of contemporary Slovene, examples are found of multi-word expressions, the appearance of which was influenced by the events of 1918, and in selected cases we trace the century of language use back to its source. The cases of *prva svetovna vojna* (First World War) and *španska gripa* (Spanish flu) are examined to ascertain if the historical event and the use of the expression connected with it were simultaneous or not. The research shows that important historical events are an important source of new multi-word expressions whose use is not necessarily contemporaneous with the unfolding of the event itself.

1918, multi-word expressions, phraseology, First World war, Spanish flu

1 Leto 1918 in *prva svetovna vojna*

Po besedah Vasilija Melika je bilo leto 1918 »eno najusodnejših v slovenski zgodovini, po svojem pomenu primerljivo s pokristjanjevanjem Karantancev okrog leta 750, s Trubarjevo odločitvijo za samostojen slovenski jezik in narod leta 1550, ali z začetkom boja očeta Marka Pohlina in drugih preroditeljev za enakopravnost slovenske kulture v evropski skupnosti narodov leta 1768« (Melik 1988: 525). Razumljivo, da nas ta letnica raziskovalno vznemirja še danes, sto let kasneje.

Odsev pomembnih in prelomnih zgodovinskih dogodkov v jezikovni rabi lahko opazujemo v različnih jezikovnih virih: slovarjih, besedilnih korpusih, na spletu.¹ Eden ključnih zgodovinskih dogodkov v letu 1918 je bil konec prve svetovne vojne.

Kapitulacija Nemčije.

Berolin, 11. novembra. (K. u.) (Uradno.) Veliki glavni stan, 11. novembra: Z apadno bojišče: Pri odbijanju ameriških napadov vzhodno od Moze so se v uspešnih protisunkih posebno odlikovali braniborški rezervni pehotni polk št. 207 pod svojim poveljnikom podpolkovnikom Hennigsom, od delki 192. saške pehotne divizije pod vodstvom podpolkovnika von Zeschaua ter oddelki pešpolka št. 183. Ker je pogodba za premirje podpisana, so se danes opoldne na vseh frontnih delih ustavile sovražnosti.

Slika 1: Novica o koncu prve svetovne vojne v *Slovenskem narodu*, 12. 11. 1918

¹ S tega vidika je zanimiva rubrika v publicističnih besedilih z naslovom Na današnji dan. Kot zanimivost navajamo podatek, da ima zveza *na današnji dan* v Gigafidi več kot 10.000 konkordanc, od tega jih kar 9.000 nastopa v časopisnih besedilih. Rubrika s to vsebino je aktivna tudi v spletnih besedilih, tako v slovenščini kot v mnogih drugih jezikih.

Konec prve svetovne vojne seveda ne pomeni tudi konca rabe stalne besedne zveze² *prva svetovna vojna*. Izraz *prva svetovna vojna* je v *Slovarju slovenskega knjižnega jezika* (v nadaljevanju SSKJ) posredno označen kot stalna besedna zveza (v iztočnici *prvi* za poševnico), njegova vsebina pa je v slovar prek ponazarjalnih zgledov zajeta skorajda enciklopedično. Prim. zgleda v iztočnicah *štirinajst* in *osemnajst* (prim. SSKJ, Fran.si):

prva svetovna vojna se je začela leta štirinajst

prva svetovna vojna se je končala osemnajstega leta

V besedilnem korpusu Gigafida se zveza *prva svetovna vojna* pojavi v več kot 16.300 konkordancah, kar priča o njeni splošno razširjeni rabi v sodobni slovenščini. Širši kontekst pregledanih konkordanc razkrije rabo te zveze zlasti v funkciji posredovanja bolj ali manj splošno znanih zgodovinskih dejstev, npr.

Narodna vlada v Ljubljani je po koncu **prve svetovne vojne** in po nastanku Države Slovencev, Hrvatov in Srbov 30. decembra 1918 izdala uredbo, s katero je uvedla osemurni delovnik v tovarniških podjetjih, čez dobrih štirinajst dni pa jo je razširila tudi na železnice na slovenskem ozemlju. (*Dnevnik*, 2008)

Čas **prve svetovne vojne**, od leta 1914 do 1918, je pisatelj Ivan Cankar označil za »leta strahote«. (*Delo*, 2007)

S spletno poizvedbo (tudi v strokovnih besedilih) naletimo ob izrazu *prva svetovna vojna* še na rabo ekspresivno zaznamovanega sopomenskega izraza *vélika vojna*, ki ga slovarski viri doslej še niso zabeležili, npr.

Vélika vojna je v slovensko tedanjost vstopila z nepredvidenimi in nepredvidljivimi koraki, v spominu pa zapustila neizmerljiv pečat. Spomin se je napajal z neposredno bojno izkušnjo, s poezijo in književnimi in likovnimi deli. Na krvni davek, ki so ga vojni plačale slovenske dežele, pa opominjajo predvsem spomeniki, postavljeni v spomin na padle slovenske vojake, ki so se v avstro-ogrskih vojaških uniformah borili na okopih **1. svetovne vojne**. (<http://www.arzenal.si/sobe/zbirke/spomeniki>)

Rabo zveze *vélika vojna* je mogoče potrditi tudi v Gigafidi, npr.

Chesterton je napisal 50 zgodb očeta Browna: prvi dve zbirki vsebujeta po 12 zgodb, preostale tri po osem (četrti še eno okvirno zgodbo). Posebej je izšla še zgodba Vaški. Najbolj originalne in sveže so zgodbe v prvi zbirki, v *Nedolžnosti*, ki je v knjižni obliki izšla v nedolžnem letu 1911, se pravi, še pred prvo **veliko vojno**. (*Knjiga te poberi! in druge skrivnostne zgodbe o očetu Brownu*, 1995)

Leta 1914, ko se je prva svetovna vojna začela, se v publicističnih besedilih še ni poimenovala z besedno zvezo *prva svetovna vojna*, temveč le z zvezo (*sedanja*) *svetovna vojna* oz. *svetovna vojska*.³ Prim.:

2 O stalni besedni zvezi v tem prispevku govorimo, če je večbesedna zveza ustaljena v jezikovni rabi in leksikalizirana. Govorec jo ima shranjeno v svojem mentalnem leksikonu kot jezikovno enoto.

3 O razmerju med izrazoma *vojna* in *vojska* prim. slovarsko pojasnilo v Glonarjevem *Slovarju slovenskega jezika*: »v starejšem jeziku se 'vojska' in 'vojna' ne razločujeta strogo« (Glonar 1936: 430, iztočnica *vojska*).

Naš poraz v sedanji **svetovni vojski** bi pomenjal neizrečeno okrepitev angleškega kramarskega imperializma, obenem pa končno uničenje vseh nenemških narodov, ki jih šteje naš sivi vladar pod svojo krono. (*Slovenec*, 8. 9. 2014)

Pridevnik *prvi* se je zvezi *svetovna vojna* pridružil kasneje, sprva priložnostno v prostih besednih zvezah, kasneje (po letu 1940) v funkciji razločevalne prvine glede na drugo svetovno vojno:

Vsaka vojna je grozna, a ta **prva svetovna vojna** – Bog daj, da bi bila zadnja – je prav nepopisno strašna in usodepolna. (*Glas naroda*, 5. 3. 1915)

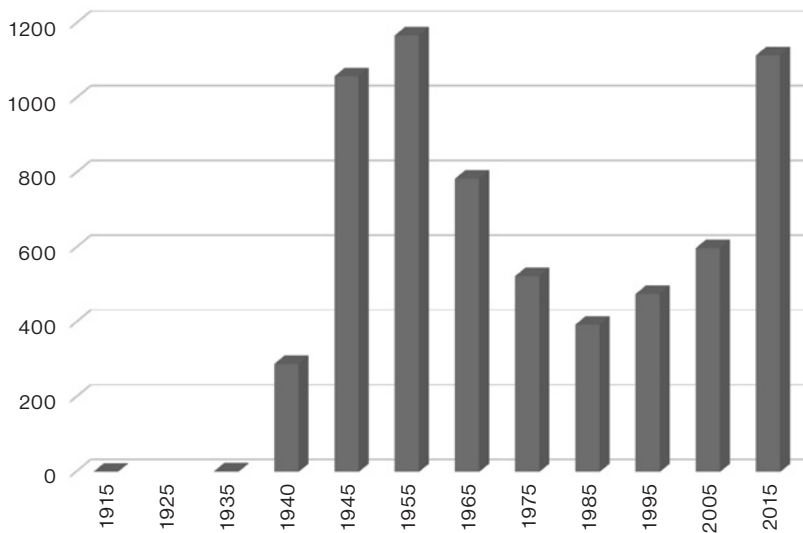
Sedanja vojna bo za ves svet večjega pomena kakor je bila tridesetletna vojna v sedemnajstem stoletju in francoska revolucija v osemnajstem stoletju, ker je ta vojna **prva svetovna vojna** in prva ljudska vojna. (*Naprej*, 19. 7. 1917)

Kdaj se je zveza ustalila in leksikalizirala, je težko natančno določiti, je pa iz gradiva, dostopnega prek Digitalne knjižnice Slovenije, razvidno, da se je proces ustaljevanja začel kasneje, saj je raba zveze *prva svetovna vojna* v slovenskih besedilih bistveno narasla šele po letu 1940 (prim. Graf 1).

Svetovna vojna.

Z južnega bojišča ni vesti. — Bitka v ruski Poljski še traja. — Položaj na zapadnem bojišču je neizpremenjen.

Slika 2: Novica, povezana z dogajanjem v prvi svetovni vojni v *Slovenskem narodu*, 20. 11. 1914

Graf 1: Raba zveze *prva svetovna vojna* v imenovalniški obliki v gradivu Digitalne knjižnice Slovenije

Revija *History* (2018: 12) v rubriki Zgodovinarji odgovarjajo piše o tem, da je besedna zveza *prva svetovna vojna* (First World War) prvič javno dokumentirana v naslovu spominov, ki jih je leta 1920 objavil britanski oficir Charles à Court. Revija še navaja, da se je izraz v splošni rabi v angleščini razširil, potem ko ga je časnik *Time Magazin* zapisal v članku 12. junija 1939.

Tudi v Glonarjevem *Slovarju slovenskega jezika* iz leta 1936 je registrirana le zveza *svetovna vojna* (iztočnica *vojna*). Nekoliko več razpršenega gradiva rabe stalne besedne zveze spremljamo šele po letu 1940. Ob izbruhu druge svetovne vojne v novinarskem diskurzu sprva še niso izrazno ločevali prve od druge svetovne vojne, časopisi so pisali kar o *vojni* oz. *svetovni vojni* oziroma so obdobje prve svetovne vojne distinktivno opisovali s pridevniki *zadnji*, *prejšnji* ipd.:

Potek usodepolne nedelje, dne 3. septembra, ko je izbruhnila **svetovna vojna**, je bil naslednji [...]. (*Slovenec*, 3. 9. 1939)

Dodajajo tudi to mišljenje, da hočejo potop te ladje sedaj izkoristiti v to, da bi dvignili Zedinjene države severne Amerike, kakor se je to zgodilo v zadnji **svetovni vojni** ob priliki torpediranja »Lusitanie« po neki nemški podmornici. (*Slovenec*, 5. 9. 1939)

Kot je razvidno iz Grafa 1, je porast rabe stalne besedne zveze opazen šele po letu 1940, ko je bila druga svetovna vojna že v polnem teku:

Ko je leta 1914 izbruhnila **prva svetovna vojna**, je Grčija izjavila, da bo ostala izven vojne, nevtralna. (*Slovenec*, 16. 11. 1941)

Po zaključku **prve svetovne vojne** je misel socialne solidarnosti na pohodu po vsem svetu. (*Slovenski narod*, 23. 4. 1945)

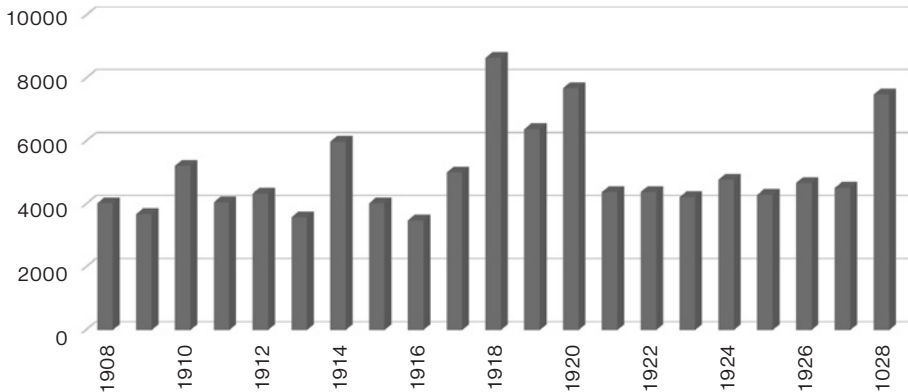
Analiza različnih gradivskih virov pokaže, da nastanek in raba stalne besedne zveze *prva svetovna vojna* nista sočasna z dogodkom (1914–1918). Zveza se je ustalila in leksikalizirala kasneje, po koncu prve in začetku druge svetovne vojne. V sodobni slovenščini sta zvezi *prva svetovna vojna* in *druga svetovna vojna* ustaljeni, gradivsko razpršeni v različnih vrstah besedil in nevtralno zaznamovani, tj. brez ekspresivnih konotativnih pomenskih sestavin poimenujeta dva časovno opredeljena zgodovinska dogodka. Do pomenskih prenosov zveze *prva svetovna vojna* doslej ni prišlo, ustaljeni frazeološki model⁴ (KATERA svetovna vojna) pa je tvoren, saj je v jeziku mogoče spremljati tudi rabo zveze *tretja svetovna vojna*, ki ne referira na noben zgodovinski dogodek, temveč je v funkciji napovedi, grožnje morebitne naslednje svetovne vojne. Raba te zveze je drugačna, ni vezana na zgodovinska dejstva in se rabi v stavkih s prihodnjikom oziroma pogojnikom, npr.

Ko je pred leti Baba Vanga izrekla trditev, da se bo **tretja svetovna vojna** začela leta 2010, je to zaskrbelo številne ljudi, saj je bilo veliko njenih napovedi resničnih. (*24ur.com*, 2010)

⁴ Mišljena je seveda frazeologija v širšem smislu, ki zajame vse stalne besedne zveze, ne le ožje frazeološke.

2 Leto 2018 v korpusu Gigafida

V korpusu Gigafida z besedili, ki so izšla med letoma 1990 in 2011, ima število 1918 8.648 konkordanc, kar je v primerjavi s frekvenco pojavitev števil 1908–1928, ki zajamejo tudi dvajset-letno časovno obdobje okrog leta 1918, skupno največ (prim. Graf 2).⁵

Graf 2: Frekvenca rabe števil 1908–1928 v korpusu Gigafida

Pregled enot besednih skic za lemo 1918, npr. *umreti, začeti, roditi, postati, nastati, ustanoviti, končati, razglasiti, prevzeti, objaviti, imenovati, razpasti, izbruhniti, odstopiti, razorožiti, usmrtiti*, omogoča že skoraj enciklopedično rekonstruirati posamezne odmevnejše dogodke, ki so se zgodili leta 1918,⁶ poleg konca prve svetovne vojne (glej primere v prejšnjem poglavju) npr. še:

a) propad Avstro-Ogrske:

Ob **propadu Avstro-Ogrske** je 1. novembra **1918** z odločno vojaško akcijo prevzel vojaško oblast v Mariboru, ki je bil tedaj najpomembnejše mesto slovenske Štajerske. (*Vojna zgodovina*, 1998)

b) izbruh in širjenje pandemije gripe:

Najtežja je bila **pandemija gripe** leta **1918**. Potek influence je bil zelo težak in z visoko smrtnostjo, saj je povzročila okoli 20 milijonov ljudskih žrtev. (*Dolenjski list*, 1998)

c) ustanovitev in razglasitev Države Slovencev, Hrvatov in Srbov, kasneje Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev in še drugih novih samostojnih držav:

Država Slovencev, Hrvatov in Srbov kot samostojna državna skupnost je bila ustanovljena 29. oktobra **1918** in je obstajala mesec dni, do 1. decembra **1918**, ko se je združila s Kraljevino Srbijo v **Kraljevino**

⁵ Seveda niso vse konkordance povezane z leti 1908–1928; vsaj 20 konkordanc s številom 1918 se npr. nanaša na zvezo *poslati sms na 1918*. Za primerjavo navajamo še podatek, da ima število 1945, ki vključuje tudi leto konca druge svetovne vojne, trikrat več konkordanc od števila 1918.

⁶ S tega vidika bi lahko bil besedilni korpus tudi zanimivo dopolnilno šolsko gradivo pri pouku zgodovine.

Srbov, Hrvatov in Slovencev. Množica ljudi na Kongresnem trgu v Ljubljani je 29. oktobra **1918** pozdravila konec vojne in novoustanovljeno državo. (*Slovenske novice*, 2008)

č) smrt znanih osebnosti, med njimi slovenskega pisatelja Ivana Cankarja, slovenskega jezikoslovca Stanislava Škrabca, avstrijskega slikarja Gustava Klimta, francoskega skladatelja Clauda Achilla Debussyja, francoskega pesnika Guillaumea Apollinaireja, atentatorja avstrijskega prestolonaslednika Gavrila Principa, nemškega matematika Georga Ferdinanda Cantorja, vojaškega pilota Manfreda von Richthofna; usmrtilitev ruskega carja Nikolaja II. in njegove družine:

Princip je umrl 28. aprila **1918** ob pol sedmih zjutraj. Še isti dan so ga pokopali, vendar do konca vojne nihče ni vedel, kje je njegov grob. (*Radar*, 2004)

d) rojstvo znanih osebnosti, med njimi švedskega režiserja Ingmarja Bergmana, francoske pevke Edith Piaf, ruskega pisatelja Aleksandra Solženicina, romunskega diktatorja Nikolaja Ceaușescuja, južnoafriškega politika Nelsona Mandele:

V Južni Afriki se je leta **1918** rodil **Nelson Mandela**, politik, pravnik in borec za pravice temnopoltih. (siol.net, 2010)

Raziskava vsakega od teh dogodkov bi z vidika vpliva na nastanek in rabo novih stalnih besednih zvez utegnili biti zanimiva. Npr. zveza *teorija množic* v povezavi z njenim utemeljiteljem, nemškim matematikom Georgom Cantorjem, ki je leta 1918 umrl; z imenom Edith Piaf so v sodobni slovenščini povezani večbesedni ekspresivni izrazi v funkciji nadomestnega poimenovanja, npr. *pariški slavček*, *pariški vrabček*, *mali vrabček*, ki seveda niso nastali leta 1918, ob rojstvu šanso-njerke, temveč kasneje:

Samosvoja in presunljiva glasbena biografija je namenjena vsem tistim, ki želite izvedeti, od kod izvira bolečina, skrita v glasu edinstvene **Edith Piaf**. To, da Marion Cotillard v vlogi slavnega **pariškega slavčka** ni prejela berlinskega medveda, pa meji že na škandal. (*Premiera*, 2007)

Ugotavljanje povezanosti zgodovinskega dogodka z nastankom in rabo leksike je s korpusnim gradivom oprijemljivejše. Iz besedilnega okolja leme 1918 je s korpusno analizo mogoče pridobiti tudi fond bolj ali manj prozornih stalnih besednih zvez, vendar pa šele sekundarna analiza pokaže njihovo (ne)povezanost z dogodki iz leta 1918, npr.

a) *brest-litovski sporazum*, *brest-litovski mir*.

Spomladi leta **1918** se je z **brest-litovskim sporazumom** končala prva svetovna vojna tudi za Rusijo in dva milijona vojnih ujetnikov na ruskih tleh je bilo osvobojenih. (*Radar*, 2004)

Zveza se nanaša na zgodovinski dogodek, ko je Rusija v kraju Brest-Litovsk 3. 3. 1918 podpisala dogovor s centralnimi silami in s tem izstopila iz prve svetovne vojne, vendar se je v tistem času to pogosto opisovalo drugače, z zvezo *mir z Rusijo*. V knjižni slovenščini je normiran pridevnik *brest-litovski* (SP 2001), za katerega pa je v jezikovni rabi le malo potrditev. V Gigafidi se pojavlja tudi zapis pridevnika brez vezaja: *brestlitovski*. Šibka ustaljenost zveze se kaže v variantnosti samostalniške sestavine: *mir*, *sporazum*, *pogodba*.

b) *boj za severno mejo, borci za severno mejo*:

»Ob geslu Severovzhodna Slovenija v boju za svobodo bo zaznamovan spomin na tri zmagovite osvobodilne vojne, v katerih smo se za svoj obstoj v tem stoletju bojevali Slovenci. To so **boj za severno mejo** leta **1918**, narodnoosvobodilni boj proti okupatorju 1941–1945 in boj za slovensko državo leta 1991,« je povedal predsednik mariborskih borcev [...]. (Večer, 1999)

Rojstvo besedne zveze so sprožili dogodki leta 1918, ko so se ob razpadu Avstro-Ogrske določale meje nove državne tvorbe. To potrjuje tudi slovarski sestavek v SSKJ (iztočnici: *meja*, *severen*), ki stalno besedno zvezo *borci za severno mejo* označuje s terminološkim kvalifikatorjem »zgodovinsko«, v pomenskem opisu pa se s časovno opredelitvijo eksplicitno navezuje na dogodka iz leta 1918:

zgod. borci za severno mejo *udeleženci bojev za priključitev slovenske Koroške in Štajerske k Jugoslaviji od 1918 do 1919*

Danes ta stalna besedna zveza živi tudi kot sestavina lastnega imena: *OŠ borcev za severno mejo Maribor*.

c) *rdeči teror*:

Ne glede na število žrtev **rdečega terorja** jeseni **1918** – in že povzetek usmrtilcev, o katerih so poročali časopisi, nam pove, da jih ni moglo biti manj kot 10 000 do 15 000 – je ta teror dokončno utrdil prakso boljševikov, da so se odzivali na vsako obliko resničnega ali navideznega odpora v okviru državljanske vojne, ki je bila po Lacisovih besedah neusmiljeno podrejena »svojim zakonom«. (Večer, 1999)

Pregled gradiva v starejših virih pokaže, da je bila zveza *rdeči teror*, ki označuje politično dogajanje po razpadu carske Rusije in se navezuje na množične poboje v ruski državljanski vojni 1917–1922, leta 1918 v slovenščini že ustaljena, prim. zapis v *Slovincu* (Slika 3) ter potrditve v drugih besedilih izpred 100 let, npr. v časopisu *Naprej*, 19. 9. 1918: *komisar za rdeči teror*, ali npr. v *Slovenskem narodu*:

Nasilstva v Rusiji.
Moskva, 7. septembra. (K. u.) Rdeči teror traja dalje. Skoraj v vseh mestih zapirajo člane desničarske socialne revolucionarne stranke in bivše častnike kot talnike. Veliko ljudi so ustrelili, med njimi škofa Makarija. Trdi se, da so zaprli patriarha, a potrjeno to poročilo oficijelno še ni.

Slika 3: Raba zveze *rdeči teror* v *Slovincu*, 9. 9. 1918

Moskva, 20. julija. (Koresp. urad.) Bivši car je bil dne 16. julija glasom sodbe uralskega sovjeta v Jekaterinburgu ustreljen. »Vedeta« poroča o umoru takole : »Vsled volje revolucionarnega ljudstva je krvavi car srečno v Jekaterinburgu umrl. Živel **rdeči teror**!«

Zveza *rdeči teror* je poleg zveze *beli teror* zabeležena v SSKJ in implicitno navedena kot stalna besedna zveza (za poševnico v iztočnici *teror*), ni pa v slovarju pomensko opisana. V sodobnih besedilnih virih opazimo razširitev pomena te zveze na druge, ne le sovjetske dogodke v letu 1918, ki so povezani s komunističnimi poboji:

Rdeči teror v Sloveniji je zagrešil mučenja, ki jih Evropa že 500 let ne pozna. (Mladina, 1994)

In ko je v Bengaliji in Indiji zaradi »**rdečega terorja**« spet prekipelo ogorčenje, so se oglasili Chomsky in drugi podpisniki pisma »našim prijateljem v Bengaliji«. (*Dnevnik*, 2007)

č) *dan pravosodja*:

Slovensko pravosodje četrti november praznuje kot **dan pravosodja** v spomin na četrti november **1918**, ko bila objavljena in je začela veljati uredba o ureditvi in delovanju pravosodja takratnega ministra za pravosodje Vladimirja Ravniharja. (iol.net, 2010)

Zveza *dan pravosodja*, kot kaže tudi zgornji zgled, ima svoj izvor v konkretnem dogodku dne 4. 11. 1918. Zveza je v sodobni slovenščini ustaljena, ni pa vključena v slovar.⁷

d) *kvantna teorija*:

Kvantna teorija je do leta 1918 dosegla takšne uspehe, da je Max Planck dobil zanjo Nobelovo nagrado. (*Dnevnik*, 1999)

Za rabo tega uсталjenega izraza imamo v slovenskih besedilih potrditev že leta 1917 v *Ljubljanskem zvonu*, tudi v povezavi z utemeljiteljem teorije:

Leta 1900. je Planck, profesor teoretične fizike v Berlinu, preiskaval matematične razmere pri toplotnem žarenju in našel, da učinek ne rase enakomerno, ampak v skokih, v sunkih. To strogo eksperimentalno najdeno dejstvo je imenoval Planck »**kvantno teorijo**« in izjavil, da se gotove spremembe v naravi ne vrše neprestano in enakomerno, ampak sunkoma, skokoma, eksplozivno, v kvantih (quantum), v gotovih celih količinah.

Stalna besedna zveza je bila sprejeta in opisana tudi v SSKJ (iztočnica *kvanten*).

e) *debela berta*:

Na današnji dan leta 1918 so Nemci začeli s topom **Debela Berta** (oziroma **Dolgi Maks**) obstreljevati Pariz. (Internetno besedilo, 2010)

Korpusni zgled bi lahko bil zavajajoč v smislu, da se je zveza *debela Berta* rodila leta 1918. Zgodovina nas pouči, da je bila havbica s poljudnim ekspresivnim (šaljivim) poimenovanjem *debela berta* (v nemščini *dicke Bertha*) izdelana v podjetju Krupp tik pred prvo svetovno vojno. Potrditve o rabi imamo že v virih iz leta 1914, ko se je ob slovenskem uporabljal tudi še nemški izraz *dicke Bertha*:

Vojaki, katerim humor tudi v vojski ni pošel, imenujejo nemške 42 cm havbice »**debela Berta**«, našim 30,5 cm pa pravijo »črna Micka« (*Svetovna vojska* 1/4, 1914)

Mi smo ponosni na delovanje našega topništva, posebno **debele Berte**. (*Slovenec*, 28. 11. 2014)

Zveza *debela berta* je v slovenščini leksikalizirana in pomensko opisana v SSKJ (v iztočnici *berta*), pri čemer njena razlaga »težek nemški top iz prve svetovne vojne« izraža tudi čas nastanka te zveze.⁸

⁷ V SSKJ so vključeni le nekateri mednarodni in splošno znani prazniki, npr. *dan zmage*, *dan žena*, *dan samostojnosti in enotnosti*, *Prešernov dan*.

⁸ Morda je tudi s pomočjo te slovarske razlage Gjurin (1974: 75) lahko ocenil, da je izraz *debela berta* iz prve svetovne vojne.

Visoko povezanost z letom 1918 pa v korpusnem gradivu izkazuje tudi zveza *španska gripa*.

3 Leto 1918 in španska gripa

T. i. španska gripa je bila najbolj uničujoča epidemija gripe v zgodovini človeštva, zaradi katere je v enem letu umrlo najmanj 25 milijonov ljudi. Izbruhnila je marca 1918 v vojaškem oporišču Fort Riley v ameriški zvezni državi Kansas. Okuženi ameriški vojaki so jo aprila prinesli v zahodno Evropo, kjer se je najprej razširila po Franciji, nato pa po vseh drugih evropskih državah. Prvi so o smrtonosni epidemiji virusne bolezni, za katero je zbolel tudi španski kralj Alfonz XIII., poročali španski časopisi, ki so bili zaradi politične nevtralnosti Španije v prvi svetovni vojni manj cenzurirani (Kalčič 2002).

Pandemija gripe je potekala od pomladi 1918 do pomladi 1919 v treh valovih, od katerih je bil drugi, jesenski val, najbolj smrtonosen. Zaradi vojnih razmer so zbolevali in umirali zlasti mlajši ljudje, stari med 20 in 40 let. Smrt je nastopila hitro, pogosto že v dveh dneh od nastopa simptomov. Mnogi oboleli so imeli po telesu značilne temne madeže in pomodrelo kožo. Med znanimi žrtvami španske gripe sta bila tudi francoski pesnik Guillaume Apollinaire in avstrijski slikar Gustav Klimt, nekateri viri pa navajajo, da naj bi bila pljučnica kot posledica španske gripe usodna tudi za slovenskega pisatelja Ivana Cankarja (https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_1918_flu_pandemic_cases), kar je malo verjetno, saj je Cankar že dlje časa pred smrtjo bolehal (prim. zapis v *Delavcu*, 14. 12. 1918: »umrl je po trajnejši mučni bolezni, ki navadno obiskuje proletarske rodovine«; o daljši bolezni poroča tudi *Domovina*).

V časopisih in drugih tiskanih publikacijah, ki so v letih 1918–1919 poročali o epidemiji gripe na Slovenskem – npr. *Bogoljub*, *Cerkveni glasbenik*, *Delavec*, *Dolenjske novine*, *Domoljub*, *Domovina*, *Edinost*, *Gorska straža*, *Jugoslavija*, *Naprej*, *Novine*, *Slovenec*, *Slovenski narod*, *Straža*, *Učiteljski tovariš*, *Štajerc*, *Clevelandska Amerika*, *Glas naroda*, *Prosveta* – so za to bolezen praviloma uporabljali besedno zvezo *španska bolezen*.

Besedna zveza *španska bolezen* je zapisana in pomensko opisana tudi v SSKJ (v iztočnici *španski*). Ta zveza je bila v jezikovni rabi daljše obdobje, še sredi 20. stoletja (vir: Listkovna kartoteka Inštituta za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU).

Publicistika izkazuje, da so sicer redkeje, a vendar tudi že leta 1918, uporabljali besedno zvezo *španska gripa*, npr. v *Prosveti*, *Slovincu*, *Straži*, *Večernem listu*, *Clevelandski Ameriki*. Za prvi dokumentirani zapis zveze *španska gripa*, do katerega smo se lahko dokopali v časopisih, objavljenih v Digitalni knjižnici Slovenije, lahko štejemo novico v *Prosveti*, dne 12. 7. 2018:

Kajzer ima **špansko gripo**:

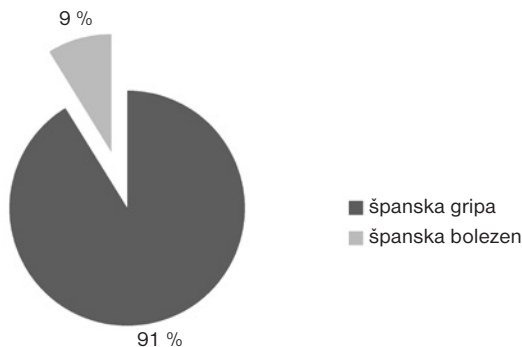
Iz Švice javljajo, da je tudi nemškega kajzerja dosegla influenza oziroma neke vrste »**španska gripa**«, ki razsaja v nemški armadi.

Epidemična influenza se širi.

Dunaj, 2. julija. Takozvana španska bolezen se je na Dunaju že razširila skoraj na vse mestne okraje. V par dneh je obolelo že nad 1000 oseb. Bolezen se pojavlja v težji obliki, kar je pač pripisovati neugodnemu vremenu in slabi prehrani. Slučaji španske bolezni so se tudi že pojavili v Budimpešti, v Gradcu, v Monakovem, v Berlinu in drugih mestih.

Slika 4: Novica o širjenju španske gripe v časopisu *Naprej*, 3. 7. 1918

Besedna zveza *španska gripa* v slovarjih slovenščine še ni zapisana, čeprav je v sto letih od prvih primerov rabe postala splošno razširjena in prevladujoča. Razmerje v rabi med izrazoma *španska bolezen* in *španska gripa* je v Gigafidi več kot desetkrat pogostejše v prid slednji (prim. Graf 3).

Graf 3: Razmerje med rabo izrazov *španska gripa* in *španska bolezen* v sodobni slovenščini

Izraz *španska gripa* se je kot poimenovanje za to pandemijo ustalil tako v slovenščini kot tudi v mnogih drugih jezikih, npr. v hrvaščini *španjolska gripa*, srbsčini *Шпански грип*, češčini *španělská chřipka*, ruščini *Испанский грипп*, poljščini *hiszpanska grypa*, angleščini *spanish flu*, španščini *gripe espanyola*, francoščini *grippe espagnole*, italijanščini *influenza spagnola*, nemščini *die Spanische Grippe*. Med poimenovanji za špansko gripo je v slovenščini mogoče najti še druge izraze, npr. *španska gospa*, *francoska gripa*, tudi narečno poimenovanje *febra španjola*, vendar v korpusu Gigafida ni potrditev, ki bi dokazovale tudi njihovo ustaljenost.⁹

»**Febra španjola**«, kot so Primorci imenovali gripo, je hudo prizadela tudi slovensko družbo, kljub temu pa je o njej le malo zapisov in drugih spominov, še največ je časopisnih poročil. (<http://www.delo.si/prosti-cas/zanimivosti/od-nekod-je-prisla-jih-pokosila-50-milijonov-in-odsla.html>)

Čeprav je bolezen izzvenela že pred skoraj sto leti, je izraz še vedno živ v sodobni jezikovni rabi in se pogosto uporablja v funkciji svarila pred epidemijo novih oblik gripe in drugih nalezljivih virusnih bolezni, zato domnevamo, da stalna besedna zveza *španska gripa* še ne bo kar tako utonila v jezikovno pozabo, npr.

Nihče ne more izključiti možnosti, da bo velika epidemije **španske gripe** nekoč spet pokazala zobe.

Poznavanje virusov pomeni poznati razliko med življenjem in smrtjo: vedno je mogoče, da kakšna nova **španska gripa** nenapovedano izbruhne s posledicami, ki so lahko še pogubnejše od tistih, ki jih je prinesla epidemija, ki je v letih 1919 in 1920 pomorila 20 milijonov ljudi.

⁹ Tudi v drugih jezikih obstaja več bolj ali manj ekspresivnih sopomenskih izrazov za špansko gripo, npr. v angleščini *three-day fever*, *purple death*, *spanish lady*, v nemščini *flandrische Fieber*, *Blitzkatarrh*.

Zaključek

Odmevnejši zgodovinski dogodki so pomemben vir za nastanek novih stalnih besednih zvez, ki lahko nastanejo sočasno z dogodkom (npr. *španska gripa*, *debela berta*, *svetovna vojna/vojska*) ali kasneje (*prva svetovna vojna*, *dan pravosodja*); v tem primeru njihov proces ustaljevanja krepi kontinuirana raba v daljšem časovnem obdobju, zlasti v publicističnih besedilih. Jezikovna raba stalnih besednih zvez v daljšem časovnem obdobju lahko povzroči nastanek frazeoloških variant in sinonimov (*španska bolezen* – *španska gripa*; *prva svetovna vojna* – *véliká vojna*), razširitev osnovnega pomena (*rdeči teror*) in preimenovanje (*mir z Rusijo* – *brest-litovski mir*).

Viri in literatura

Digitalna knjižnica Slovenije: <https://www.dlib.si/>

Fran, Slovarji Inštituta za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU: <http://fran.si/>

Gigafida, Elektronska zbirka slovenskih besedil: <http://www.gigafida.net>

GJURIN, Velemir, 1974: Interesne govorice: sleng, žargon, argo. *Slavistična revija* 22/1. 65–81.

GLONAR, Joža, 1936: *Slovar slovenskega jezika*. Ljubljana: Umetniška propaganda.

History, 2018/74. Maribor: Večer.

KALČIČ, Nina, 2002: Španska gripa. *Zdravstveno varstvo: Slovenian journal of public health* 41/7–8. 257–262.

MELIK, Vasilij, 1988: Leto 1918 v slovenski zgodovini. *Zgodovinski časopis* 42/4. 525–532.

Andraž Jež

Filozofska fakulteta, Ljubljana

DOI: 10.4312/SSJLK.54.112-121

Katera stoletnica? Vojna, mir in slovenska književnost leta 1918

Besedilo prinaša vnovičen pogled na vrsto prepletenih in vzajemno učinkujočih zgodovinskih dogodkov izpred stoletja, ki so med drugim odločilno vplivali na transformacije v slovenskem literarnem pisanju. Za ilustracijo obdobja se besedilo izdatneje naslanja na odlomke iz esejev Ivana Cankarja. Njegova življenjska pot namreč kronološko sovпада z zgodovinskim obdobjem od zametkov gospodarskega in političnega zaostrovanja, ki je vodilo k prvi svetovni vojni, do konca velike morije pred natanko sto leti. Prav procesi, ki so pripeljali h koncu vojne, so Cankarjevo pred- in medvojno edinstveno angažirano kritično držo potrdili in omogočili, da se je v letih neposredno po Cankarjevi smrti razmahnila pri novih generacijah, v novih družbenih razmerah in literarnih kontekstih.

prva svetovna vojna, imperializem, monopolni kapitalizem, oktobrska revolucija, slovenska književnost, Ivan Cankar

The paper offers a new look at a number of connected historical events from a century ago, which among other things had a decisive influence on the transformation of literary writing in Slovene. In illustrating this period, the paper leans heavily on extracts from essays by Ivan Cankar. His life coincides with the historical period beginning with the first signs of the economic and political conflicts that led to the First World War, to the end of that war exactly a hundred years ago. Cankar's unique pre-war and wartime engaged critical stance confirmed the processes that led to the end of the war and helped facilitate, in the years immediately following his death, the flourishing of a similar stance among new generations, in new social conditions and literary contexts.

First World War, imperialism, monopoly capitalism, October Revolution, Slovene literature, Ivan Cankar

Ne v areni literature, v areni življenja sem stal!

Ivan Cankar, *Krpanova kobila* (1907)

V teh letih Slovenija različno intenzivno obeležuje kar nekaj stoletnic, ki so med seboj vsaj posredno povezane; če nič drugega, že zaradi svoje skorajšnje sočasnosti. Leta 1914 je izbruhnila imperialistična vojna dotlej neslutelih razsežnosti. Novembra 1917 je Vladimir Iljič Lenin prevzel oblast v Rusiji. Naslednje leto, novembra 1918, je bilo vojne konec. Le mesec zatem je umrl Ivan Cankar, leta 1919 pa je bila v Ljubljani ustanovljena Univerza Kraljestva Srbov, Hrvatov in Slovencev.¹ Za pričujoči prispevek je temeljno, da so se v obdobju pred stotimi leti stare slovenske politične in z njimi literarne dileme povsem umaknile novim.

Naj začnem z literarnimi transformacijami in jih nato povežem s političnimi. Slovensko književnost so pred stotimi leti obogatile nove smeri, med katerimi so se nekatere v širšem evropskem prostoru pojavile že pred vojno; za to zadostuje primer ekspresionizma v vseh njegovih oblikah pa tudi zgodovinskih avantgard. Nekoliko pozneje se je uveljavil tudi nov tip realizma, ki se je v slovenskem prostoru lažje skliceval na kritični Cankarjev opus kot na liberalno (romantično)realistično

¹ Ustanovitev univerze bom v omenjenem članku odpravil najhitreje: bila je posledica razpada Avstro-Ogrske in nastanka večnacionalne monarhije Jugoslavije, kar sta spremembi, ki ju je prinesel razplet velike vojne.

tradicijo poznega 19. stoletja. (Konec koncev pa so k pospešeni literarni dejavnosti prispevala tudi vojna leta, kot je že sočasno ugotavljal Cankar in kot kažeta izčrpana pesniška zbornika Janeza Povšeta in Marjete Žebovec.)

Imperij in monopol: svetovna vojna in vzroki zanjo

Da pa pri mišljenju tedanjega časa ne bi ostali pri površni sinhroniji, se je treba spomniti, da je bolj kot njihova skorajšnja sočasnost pomembno njihovo sosledje. Tekmovanje med evropskimi imperialističnimi velesilami se ni začelo s streljanjem v Sarajevu junija 1914, temveč je takrat le dokončno eskaliralo. Naj za začetek spomnim, da je kljub doslednemu javnemu zagovarjanju miru pri glavnini evropskih vlad (Hobsbawm 2012: 370–371) Avstro-Ogrska Bosno in Hercegovino anektirala oktobra 1908, okupirala pa že trideset let prej; zaradi prerazporejanja sil, ki je v zadnji tretjini 19. stoletja očitno načelo predhodno relativno stabilnost razmerij, je bila takoj za okupacijo, leta 1879, podpisana dvozveza med prihodnjima zaveznicama v svetovni vojni, Nemčijo in Avstro-Ogrsko, cesarstvom, ki ga je Ivan Cankar v govoru Slovenci in Jugoslovani leta 1913 imenoval za »eksponent nemškega imperializma«² (Cankar 1976: 232). Konec koncev je tudi t. i. trojna antanta med Veliko Britanijo, Rusijo in Francijo nastala že leta 1907. Da pa bi razumeli, zakaj je bilo stabilno razmerje evropskih sil v zadnji tretjini 19. stoletja tako načeto, da so se velesile prvič v mirnodobni zgodovini razcepile v nasprotujoča si bloka, je treba v razpravo seveda pritegniti tudi nič manj pomembne ekonomske dejavnike. Ne nazadnje je ob številnih stranskih vzrokih šele njihovo stopnjevanje v novem stoletju trenje med blokoma velesil prevesilo v vojno (Hobsbawm 2012: 381).

Skoki vsesplošno ekonomsko liberalizacijo Evrope od 50. let 19. stoletja (v Avstriji od Bachovega absolutizma) se je kapital tudi v absolutnih monarhijah vse bolj transnacionaliziral. Tako so desetletja intenzivnejše industrializacije večjih srednjeevropskih mest v svetovnem merilu že sovpadla z vzponom korporacij ter prevlado finančnega kapitala nad industrijskim in bančnim v svetovnih kapitalističnih centrih. Finančni kapital je v svoji ekspanziji prek državnih meja države kapitalističnega centra vse bolj prepletel z državami (pol)periferije v rastoče odvisnostno razmerje in stopnjeval sistemsko neenakost med njimi. Kot piše Eric Hobsbawm, na katerega dognanja se deloma opiram pri temle pregledu, intenzivnejša koncentracija kapitala posameznih korporacij ni računala na kakršnokoli regulacijo onkraj »omejitve njihovih zmožnosti širjenja«, kar je postalo posebno nevarno s »tiho enačbo brezmejne ekonomske rasti in politične moči, ki se je nezavedno uveljavila« v devetdesetih letih: prav to pa je omajalo ravnotežje dotedanjih političnih razmerij v Evropi (Hobsbawm 2012: 388).

Še pred koncem 19. stoletja si je finančni kapital podvrigel državne oblasti; velesile pa so tako – kot tolikokrat pozneje – postale agenture velekapitala. Vlade, ki niso odgovorne svojim državljanom, temveč kapitalu (zlasti v pogojih, ko je edino merilo družbenega razvoja profit, tj. v kapitalističnih), pa nimajo pretiranih težav, ko je treba svoje državljane (na katere se sicer tako rade in po vsej verjetnosti dejansko brez slabih namenov sklicujejo) spraviti ob vse in jih v zadnji instanci (iz)vreči na bojišča.

2 Med istim govorom je Cankar dostavil: »Pustimo Avstrijo v njenem lastnem dreku.« Z zavzemanjem za federativno jugoslovansko republiko (»Mi, kar nas je, mi vsi smo te misli, da je naš edini cilj, da dosežemo jugoslovansko republiko.«) si je nakopal zapor, socialističnemu društvu Vzajemnost, ki je govor organiziralo, pa razpust (Schwartz 1936: 2).

Prvo svetovno vojno je – tako kot še mnoge prihodnje vojne, vključno z dandanašnjimi – skratka sprožil razvoj nove, monopolne faze kapitalizma. Relativna konjunktura za rastoč, a še vedno manjši del prebivalstva imperialističnih velesil se je napajala v izsesavanju vse bolj pavperiziranega proletariata ter preostalega sveta. In če se letos spominjamo Ivana Cankarja, naj očrtam, kako se je »zmagovati« razvoj monopolnega kapitalizma poznal v samih začetkih njegovega življenjepisa.

Osupljivi revščini, v kakršno se je Cankar rodil, sta v grobem botrovali dve gospodarski krizi v začetku sedemdesetih let 19. stoletja. Agrarna kriza (ki sta jo liberalni in klerikalni tisk povsem obšla) je sprožila množično obubožanje in izseljevanje kmetov. Tej se je tudi na Vrhniki, ki je dotlej slonela na obrtništvu, pridružila kriza obrti, povezanih s cestnim prometom, potem ko so zgradili železniški tir Brno–Trst. Preostali kmetje so oderuhom za potrebe železnice prodajali svoje gozdne površine, kar je v naslednjih letih prispevalo k trgovski in lesnoindustrijski akumulaciji v rokah tanke plasti kapitalistov. Vrhniko je dodatno udarila kriza krojaštva, ker se je na trgu pojavilo konfekcijsko blago. V letih 1870–1890 je polovica od 250 malih obrtnikov propadla in odpovedala obrt. Po rubežih je Cankarjeva družina ostala brez hiše. Povsem potrti oče, ki so ga prej poznali kot izredno vestnega obrtnika, je odšel s trebuhom za kruhom, materi pa je preostalo sedem otrok (Petre 1977: 284, 1947: 73–98).

Ob usodnih vidovdanskih strelah, ko je imel Cankar 38 let, sta bila torej oba vojna tabora v grobem že izoblikovana, ljudstva večjega dela sveta pa sestradena, obubožana in podvržena dejavnemu hujskaštvu. Napadalnim monarhičnim centralnim silam so se – kakor vse pogosteje lahko spet beremo – zoperstavile liberalne države antante v povezavi z Rusijo. Pa je bila antanta, ki je reagirala na agresijo centralnih sil in ki so se ji leta 1917 pridružile ZDA, res zaščitnica svetovnega miru? In širše, je treba liberalizem res ločiti od imperialističnih agresij? Že prav bežen pogled na zibelke »liberalne demokracije« (ki je *contradictio in terminis*) pokaže, da gre za *natanko* tiste države, ki so v zadnjih dveh stoletjih kolonialno obvladovale ves svet in so velesile postale prek trgovine s sužnji (Losurdo 2014). Ko torej presojamo njihov parlamentarizem, ne moremo mimo očitnega paradoksa: da ga je permanentno omogočal kolonialni odvod, tj. področja, kamor so rastoče zmagovalke kapitalističnega tekmovanja lahko – dobesečno – izvažale svoja najočitnejša razredna trenja.³

Slednje je postalo posebno pomembno prav v času monopolnega kapitalizma, saj je bilo nezadovoljnih posameznikov, družin in celih skupnosti tudi v Evropi proti koncu 19. stoletja vse več. Kapitalistične države okrog leta 1900 so se z njimi spopadale različno, v bloka pa so se povezovale predvsem države s podobnim statusom kolonialnega zatiranja: v grobem so trojno zvezo sestavljale monarhične države z malo čezmorskimi kolonijami⁴ (Nemčija, Avstro-Ogrska, do vojne

3 Ta področja so bila seveda gromozanska; ob tem ne gre pozabiti, da sta bili konec tridesetih let v Afriki le dve nekolonizirani državi, tj. le dve državi, ki ju ni izsesavala kaka država (v glavnem) parlamentarnega kapitalizma: Egipt in Liberija. Velikanski Kongo, denimo, je bil še po letu 1900 privatna kolonija belgijskega monarha Leopolda II., brez dvoma najbolj krvavega afriškega državnika v zgodovini; ocenjujejo, da je bil v nekaj desetletjih odgovoren za smrt milijonov prebivalcev Konga, znan pa je bil tudi po sekanju okončin.

4 Prav v tistih državah, ki razrednih trenj niso mogla izvažati v kolonije, se je za dušenje razrednega boja ob nadaljnjem zaostrovanju kapitalističnega tekmovanja med velesilami pojavil fašizem.

Italija), države antante pa so imele kolonialni monopol⁵ (razen kajpak carske Rusije, ki je bila v obeh pomenih najšibkejši člen antante, zato ni čudno, da jo je vojna najprej odnesla). Skratka, na eni strani »centralne sile«, na drugi strani sile svetovnega kapitalističnega centra.

Domnevno civilizirano držo zahodnih velesil lahko ponazorimo kar s Cankarjevim manj znanim besedilom *Blage duše*. To govori o brezpredmetnosti londonskega »mirovnega kongresa«, ki ga Cankar zapiše v narekovajih. Besedilo iz leta 1908 precej nazorno ilustrira, kam bo domnevni pacifizem angleških imperialistov krenil v nekaj letih – anticipira pa tudi socialno osvoboditev, ki bi družbo edinole rešila kapitalističnega militarizma:

Kakor leto za letom brez nehanja, tako se je zbralo tudi letos veliko število dobrih in blagih ljudi, da bi na prijetnem kraju, ob prijetnem času in v prijetni družbi tarnali o zlobi tega sveta, posebno pa še o protičlovečanstvu militarizma. Letos so se zbrali v Londonu. Tam kosijo, večerjajo in tarnajo. [...] Minister pa je nazadnje le minister. Zborujoči literatje, sentimentalni politiki itd. (tudi žensk je veliko vmes) pozabijo celo na svoje mehkoblagočno prepričanje, če jih minister postrani pogleda. In tako so letos v Londonu kar nakratko sklenili, da je oboroževanje potrebno – zaradi ljubega miru, namreč angleški premier Asquith je tako rekel; torej bo že res, so si mislile blage duše in so sklenile v božjem imenu, kakor je bilo treba. Ter so večerjali dalje in so bili še nadalje navdušeni za mir, slogo in človečanstvo.

Stvar bi bila nadvse smešna in velikega veselja vredna, če bi tako grobo ne odkrivala vse gnilobe in nespameti naše kapitalistiške družbe. Kakor rečeno: resnica je, da so tisti kongresovci zelo blage duše. Globlja in večja resnica pa je, da se v svoji blagosti in nevednosti igrajo s stvarjo, ki ni njih stvar, temveč stvar vstajajočega novega človeštva. Kdor bere protokole teh čudnih kongresov, ne bo našel niti besede, ki razodeva pravo razumevanje vzrokov militarizma. Ni čudno: udeležniki teh kongresov so člani in pristaši obstoječe družbe, so vsi brez izjeme ljudje, ki so s temelji te družbe popolnoma zadovoljni in ki bi čisto gotovo ne banketirali več, če bi vedeli, da se gre za celo stavbo in ne samo za stolp.

Ne zdi se nam potrebno, da bi želeli uspeha tem blagim dušam. Najbrž bi njim tudi ne bilo prav, če bi jim ga želeli. Kajti v tistem momentu, ko bo izpolnjena želja teh dobrih in pobožnih Steadov, Suttnerjev itd. – v tistem momentu ti Steadi, Suttnerji itd. ne bodo več antimilitaristi! Šele, kadar se zgrudi ta protičlovečanska kapitalistična družba, se zgrudi ž njo tudi protičlovečanski militarizem!⁶ (Cankar 1976: 75–76)

V prvi svetovni vojni torej vsekakor ne moremo govoriti o dveh taborih, od katerih bi eden drugemu prinesel baklo razsvetljenja in pacifizma. Toliko manj zato, ker je bila tudi vojna politika obeh taborov nadvse podobna. Nobena stran vojne ni nameravala predati, saj so bile investicije (s tem pa potencialni dobički in izgube) v igri velekapitala prevelike. »Vojna, ki bo končala vse vojne,« kakor so jo tedaj imenovali militantni propagandisti, se sama torej kar ni kanila končati in se morda tudi ne bi, če dogodki leta 1917, na katere ni nihče računal, velesilam ne bi popolnoma prekrizali načrtov.

5 Še več od tega: trojna antanta se je razvila iz angleško-francoske kolonialno motivirane »srčne zveze« iz leta 1904, s katero so se Angleži in Francozi pogodili glede svojih kolonialnih apetitov v Egiptu in Maroku – ki pa je pospešeno zanimal tudi nemške imperialiste (Hobsbawm 2012: 388, 391).

6 Zdi se, da je Cankar tovrstne imperialistične kongrese za mir presojal precej podobno kot 80 let pozneje Hobsbawm (2012: 371): »V devetdesetih letih 19. stoletja je bila zaskrbljenost glede vojne dovolj velika, da je ustvarila svetovne (vsesplošne) kongrese [...] Nobelove nagrade (1897) in prvo od haaških mirovnih konferenc (1899), [...] prvo od mnogih srečanj, med katerimi so vlade razglasile svojo neomajno[,] a teoretično zavezanost idealu miru.«

Revolucija: konec svetovne vojne in razcvet slovenske literature

Ruski imperij je kljub nekaj začetnim uspehom na bojišču sredi vojne, ko ga je vse bolj držala v šahu Nemčija, popustil pod težo nezadovoljstva državljanov. Marca 1917 so protesti v Petrogradu odnesli carja Nikolaja II. Začasna meščanska vlada Aleksandra Kerenskega je hotela v imenu kapitala vojno nadaljevati, nemiri v Rusiji pa so se zato stopnjevali. Aprila se je vrnil pod carjem pregnani vodja boljševikov Lenin ter zahteval brezpogojni konec vojne in zemljiško reformo. Sledila je oktobrska revolucija, v kateri je Lenin z množično podporo ruskega ljudstva prevzel oblast in ki je Rusijo izvzela iz vojne, v več ozirih pa odločilno prispevala k njenemu koncu. Velesile so se ustrašile nove države, ki kot prva v novejši zgodovini ni hotela biti še ena agentura velekapitala: boji so se izmenjevali z mirovnimi pogajanjmi, naporu velesil pa so se v enem letu preusmerili v enega samega, resda velikanskega sovražnika: Zvezo sovjetskih socialističnih republik.

Zdaj se velja vrniti k literarnim in političnim transformacijam v slovenskem kulturnem prostoru, o katerih sem govoril že na začetku. Ugotoviti je treba, da so dogodki pred stotimi leti krepko premešali karte ne le v slovenski literaturi, temveč prvenstveno v politiki. Predhodna delitev med dvema meščanskima opcijama, klerikalno in liberalno, ki jo je načel že pojav socialdemokracije, se je leta 1918 dokončno umaknila veliko temeljitejši delitvi med strankama kapitalističnega meščanstva in novimi socialističnimi alternativami. Na volitvah leta 1920 so bile stranke skoraj izenačene (27 odstotkov : 25 odstotkov : 22 odstotkov glasov), nova politična senzibilnost pa se je sčasoma pokazala tudi v cepljenju meščanskih taborov: tako sta kriza in razcep najprej zaznamovala liberalni *Ljubljanski zvon* (1932), nato pa še katoliški *Dom in svet* (1937) (Pogačnik, Zadavec 1973: 401–402).

Po postoktobrski socialistični intervenciji so se nekoč nespravljeni liberalci in klerikalci izkazali za precej primerljivi (konservativni) opciji, kar najslikoviteje kaže primer ljubljanskega župana in velikega slovenskega pisatelja Ivana Tavčarja. Radikalni liberalec, ki je nekoč z užitkom smešil slovenske katolike, je po vojni večkrat besnel čez revolucijo in socialistično mladino, ki »se je rodila v posedujočem razredu«, zato naj bi se ne smela ogrevati »za komunistične ideale«. Ni torej čudno, da se je v strahu, da »se razlasti posedujoči razred«, Tavčar še bolj odkrito kot poprej zavzel za razredno izkoriščanje in proglasil egoizem za temeljni motor napredka (Zadavec 1968: 17–18). Morda je treba v tem duhu brati tudi njegovo idealizacijo gruntarstva (v nesporni klasiki *Cvetje v jeseni*), ki ga je nasprotno pod kritičen drobnogled že leta 1894 vzel Janko Kersnik v *Očetovem grehu* (Slodnjak 1968: 255). (Podatek je toliko zanimivejši, ker je liberalec Kersnik v nasprotju z »radikalnim« Tavčarjem pripadal kompromisni struji t. i. elastikarjev.) V praksi se je navidezna zaskrbljenost liberalnih nacionalistov nad »silno nevarno« boljševiško miselnostjo vsekakor nagibala k *dejansko* silno nevarni razredni represiji. Tavčarjevi idejni dediči kot Vladimir Levstik in Engelbert Gangl so tako leta 1924 objokovali v Trbovljah padle fašistične orjunaše (Zadavec 1968: 17).

Do silovitih družbenih premikov, ki so sklenili prvo svetovno vojno, pa niso bile ravnodušne niti slogovne literarne transformacije. Ekspresionizem, ki se je sicer nazorsko členil na več vej, je bil očitno zaznamovan z idejo novega, bolj »človečanskega« človeka ne le v svoji socialistični različici, temveč tudi v katoliški. Pisci *Križa na gori* so pred socialno revolucijo svarili na (za današnje vatle) razmeroma presenetljiv način: menili so, da slovenski narod lahko doseže to, kar je v Sovjetski zvezi ustvarila oktobrska revolucija, z etično-religiozno prenovo (23). Pa tu niso bili osamljeni; celo

Stanko Majcen, poznejši antikomunist in med naslednjo vojno pomočnik prezidenta Leona Rupnika, se je leta 1920 pridušal:

Ne, dokler se snuje bodočnost in kuje novi red v tvornicah in kašemah, stoji umetnik pri delavcu. Njegov temperament, njegova naprej hiteča slutnost sta tam, kjer se pripravljata pogibelj kapitalizma in porod socialne družbe. Ko pa je ta cilj dosežen, se umetnik ne ustavi. (Zadravec 1968: 20)

Še toliko očitneje pa je nova politična situacija vplivala na inherentno politične zgodovinske avantgarde; za slovenski primer je značilno, da so bili vplivi nove sovjetske avantgarde znatno močnejši od npr. reakcionarnega italijanskega futurizma (med drugim zato, ker je v imperialistični igri velesil tretjina slovenskega ozemlja pripadla Italiji, ki se je v nekaj letih fašizirala), pred- in medvojni dadaizem pa so ti kraji tako zamudili. Tudi njegov nasledek, francoski nadrealizem, ki v marsičem dolguje oktobrskim dogodkom in njihovemu nadaljnjemu razvoju, v Sloveniji ni imel pravega odmeva (to pa ne velja za Srbijo s poznejšim partizanskim poveljnikom Kočo Popovićem in številnimi drugimi od zgodnjih trideset let politično angažiranimi nadrealisti). Tudi pojav novega kritičnega realizma, ki se je med slovenskimi pisci zlasti razmahnil v tridesetih letih, je sprožil povojni mednarodni kulturno-politični razvoj, in to še zdaleč ne zgolj v smislu nekakšnega dekreta, ki bi ga evropski umetniki ubogljivo povzeli. Težnje k realistični umetnosti so se med socialističnimi avantgardisti pojavljale že sredi 20. let, ko je Kosovel začel snovati roman *Kraševci*. Radikalizacija socialistov (skupaj z nekaj levimi liberalci) na eni strani ter pospešen, a neenoten katoliški angažma sta v liberalnem taboru kot reakcijo spodbodla larpurlartizem zgodnjega Josipa Vidmarja.

Če torej pogledamo na teh nekaj trajnejših političnih in literarnih transformacij, postane jasno, da so bile med seboj (pogosto tudi v smislu antagonizma) povezane. Kar je še pomembneje, izkaže se, da velikanske razširitve političnih in literarnih perspektiv ne gre pripisati neposredno veliki vojni, temveč prej dogodku, ki pomeni začetek njenega konca.

Kultura selektivnega spominjanja: današnja slepota za leto 1918 ...

In vendar je stoletnica imperialistične vojne, te svetovne klavnice, v Sloveniji in širše že štiri leta predmet številnih proslav, stoletnica oktobrske revolucije, ki je krvavo meščansko politiko ustavila, pa je bila celo v samorazumljenih levosredinskih medijih odpisana razmeroma plašno in vselej s (po nepotrebnem) pokroviteljskim vprašanjem: Kje se je vendar zalomilo?

To je seveda spin: naj spomnim, da je boljševik v letih 1917 in 1918 pomenil nič manj kot pripadnika *edine* državne formacije na svetu, ki je dejavno nasprotovala vojni. Vojni meščanskih velesil, ki je zahtevala dvajset milijonov (20.000.000) življenj.⁷ Oktobrska revolucija je bila nasprotno v prvi fazi izbojevana praktično brez strela – brutalnosti so se namreč začele šele z »ukrepanjem« sil kapitala, ki so v naslednjih letih neusmiljeno napadale mlado sovjetsko oblast. Tako je v državljanski vojni na strani bele garde v Rusijo vdrlo kar 14 vojsk meščanskih držav⁸ (Mandel 1985: 64), ki so se še malo prej vehementno iztrebljale med seboj.

⁷ Od tega samo v bitki pri Verdunu leta 1916 krepko čez milijon.

⁸ Med njimi so intervenirale ZDA pod predsednikom Woodrowom Wilsonom. Znani zagovornik »pravice do samoodločbe« je v svojem mandatu med drugim koloniziral Nikaragvo, Haiti in Dominikansko republiko ter napadel Mehiko (Lendman, Asongu 2007: 52), proslavljal pa se je tudi z rasizmom do Afroameričanov (Stone, Kuznick 2012: 28).

Ali torej ne bi bilo veliko primerneje, če bi se s cinično distanco, značilno za našo presojo oktobrske revolucije, lotili kar prve svetovne vojne? Kako da se ob spominjanju nihče javno ne vpraša: Zakaj točno se je zgodila prva svetovna vojna in kako se ji izogniti v prihodnje? Kako da se nihče ne vpraša: Zakaj se je prva svetovna vojna sploh končala in kako nam zavest o tem lahko pomaga v današnjem času? Predvsem pa: Zakaj se vojne brutalnosti po sto letih še vedno dogajajo?

Brez teh vprašanj je vsako obeleževanje prve svetovne vojne popolnoma odveč, če ne celo škodljivo: slavljenje različnih generalov (in milijoni mrtvih izhajajo prav iz opusov teh generalov) v različnih državah krepi iluzije izpred stoletja, da so se posamezni narodi v tej vojni borili za »pravo stvar« ali vsaj zase (tj. za svoj narod), ki se ob nekoliko bolj kritičnem uvidu v zgodovino izkažejo za precej nevarne. Po drugi strani že sama zastavitev tretjega vprašanja, tj. zakaj se vojne brutalnosti še naprej dogajajo, odgovarja na prejšnji vprašanji in hkrati pojasnjuje, zakaj ne znamo pravilno soditi o oktobrski revoluciji. Namreč: živimo v času, v marsičem (in tudi v kulturnem pogledu) podobnem tistemu, ki je prvo svetovno vojno zanetil – in ne tistemu, ki je nastopil z njenim koncem leta 1918. Naš čas je skratka podoben času, ki je eskaliral v vojno brez precedensa in v katerega je oktobrska revolucija intervenirala kot antiteza. Po letu 1918 se v kapitalistični Evropi v smislu izkoriščanja ni spremenilo veliko – obstajala pa je že nazorska in politična alternativa, ki se je v naslednjih desetletjih odločilno zoperstavljala imperialnim apetitom kapitala. Izgon te politične alternative v zadnji četrtini 20. stoletja je prispeval k posurovelosti družbe, vse bolj izvotljeni javnosti in prevladi agresivnega hujskaštva, ki ga lahko opazujemo v svetovnem merilu. Zlasti za čas po restavraciji 1989–1991 tako lahko žal spet zapišem komaj spremenjene vrstice, s katerimi sem zgoraj opisal procese, ki so vodili k prvi svetovni vojni:

Še pred koncem 20. stoletja si je finančni kapital vnovič podvrgel državne oblasti; velesile pa so tako – kot tolikokrat prej – postale agenture velekapitala. Vlade, ki niso odgovorne svojim državljanom, temveč kapitalu (zlasti v pogojih, ko je edino merilo družbenega razvoja profit, tj. v kapitalističnih), pa nimajo pretiranih težav, ko je treba svoje državljane (na katere se sicer tako rade in po vsej verjetnosti dejansko brez slabih namenov sklicujejo) spraviti ob vse in jih v zadnji instanci (iz)vreči na bojišča.

... in Cankarjev uvid v leto 2018: pisatelj in razredni boj

Zato zvenijo zaskrbljene vrstice Ivana Cankarja iz govora Slovensko ljudstvo in slovenska kultura (1907) o usodi delavcev in kulture v kapitalizmu spet tako srhljivo aktualno, gotovo bolj aktualno kot pred nekaj desetletji.

Kultura je šla, kakor ne more biti drugače, v svojem razvoju vzporedno s političnim in socialnim razvojem. V političnem in državnem življenju se je uveljavila moč meščanstva, v socialnem življenju je zavladal kapitalizem neomejeno. In vsa kultura, kolikor se pojavlja v svojih zunanjih znamenjih, je postala meščanska in kapitalistična ali bolje rečeno, je stopila v službo meščanstva in kapitalizma. Velika masa ljudstva je bila s svojim delom producent kulture, ne pa njen konsument ... Kitajski kuliji kopljejo v Transwaalu diamante, nosijo pa jih dame v New Yorku; delavke v Belgiji izdelujejo dragocene in umetne čipke, nosijo pa jih demimondke v Parizu ... [...]

Kakor si je osvojila moderna kapitalistična družba ljudske roké in ljudsko delo, zato ker se je polastila produktivnih sredstev, tako in natanko tako si je usužnjila tudi umne delavce. Pisatelj, umetnik, znanstvenik je prav tak hlapec in suženj meščanske družbe, kakor tvorniški, železniški, rudniški delavec. Duševno blagostanje, duševna kultura se ne dá misliti brez materialnega blagostanja, brez materialne kulture. Kdor si je osvojil sredstva za proizvajanje materialne kulture, tisti si je osvojil že tudi hkrati duševno kulturo ter si jo je najel za dekle in hišno ... Kakor služi naporno telesno delo milijonov in milijonov le neznatni manjšini v blagor in udobnost, tako služi duševno delo prav tisti neznatni manjšini v veselje in razvedrilo ... [...]

Kako so životali naši pesniki in umetniki od Prešerna pa do najnovejših časov, vam je znano. Beda pa je zmerom večja. Zakaj teh dandanašnji tako nepotrebnih kulturnih delavcev je zmerom več, odjemalcev pa ni, ker je podjetje bankrotno ... Časih sem že pisal o usodi in življenju umetnikov, ampak ljudje so mi komaj napol verjeli in so mislili, da pripovedujem romantične bajke. Toda niti besedica ni pretirana, niti besedica ni izmišljena – resnica sama je tako kruta in grda, da jo je težko opisati in da ni potreba zraven prav nobene fantazije.

Morda vam je znana zgodovina ljubljanske cukrarne. (Življenje tam, Kette in Murn.)⁹ (Cankar 1976: 173–174, 179)

Vojne grozote so Cankarja le še potrdile v njegovih stališčih, obenem pa njegovemu političnemu sporočilu dale novega zagona. Ta se ne pozna le v njegovih govorih delavcem leta 1918 (kjer se nekatere njegove misli o narodu in poti v socializem osupljivo pokrivajo z Leninovimi, na kar je opozoril že France Klopčič (1977: 127–128)),¹⁰ temveč tudi v polemiki, ki jo je Cankar pred stoletimi leti z reformistom Antonom Kristanom vodil v socialističnem glasilu *Naprej* (in ki je Izidor Cankar med obema vojnama zaradi političnih razlogov ni hotel uvrstiti v njegove zbrane spise):

Nisem zatajil temelja stranke, razrednega boja. Nikakor nisem pozabil, da je delavstvo tista skala, na katero bomo gradili Slovenci svoj boljši dom. [...] Nihče mi ne more očitati, da sem žalil slovenski proletariat, ker sem mu bil prisodil najvišje in najčastnejše mesto v tem odločilnem boju za osvobodjenje naroda

9 Osupljivo podobno je leta 1926 v predavanju *Umetnost in proletarec* razmišljal Srečko Kosovel, kar jasno kaže, da so kljub vsem omenjenim spremembam leta 1918 kapitalistična razmerja izkoriščanja ostala popolnoma enaka – le da jim je zaradi sprememb leta 1917 kritiko sistematično izstavljalo znatno več avtorjev. Naj citiram Kosovela: »Kapitalisti, bogataši in buržoazija [...] ne podpirajo umetnosti iz kakšnih človeških idealnih nagibov, recimo, iz tega nagiba, da bi umetnik lahko njene podpore živel svobodno in ustvarjal umetnine resnici in svojemu prepričanju na ljubo. Njihov cilj je drugačen; kakor so se polastili proizvodnih sredstev materialne kulture, recimo, tvornic, bank, borz, veleposestev, tako si hočejo osvojiti kapitalisti tudi proizvodna sredstva duševne kulture, umetnike, znanstvenike, iznajditelje, pisatelje itd. To se pravi zaslužniti si hočejo ne samo ročne delavce, marveč tudi intelektualce.

Umetnik in znanstvenik sta v sodobni družbi brezpravna, izpostavljena trpljenju, stradanju in umiranju. In ker je vsakemu resničnemu umetniku svobodno izpovedovanje svojih spoznanj najvišja dolžnost, zato je tudi vsak resnični umetnik postavljen pred alternativo: služiti ali resnici ali buržoaziji.« (Kosovel 1977: 21–22)

10 »Vsi narodi bodo prišli k socializmu, to je neizogibno, toda prišli ne bodo povsem enako, vsak bo vnašal svojevrstnost v to ali ono obliko demokracije, v to ali ono raznoterost diktature proletariata, v ta ali oni tempo socialističnih preobrazb raznih strani družbenega življenja.« (Vladimir Iljič Lenin, *Karikatura marksizma in imperialistični ekonomizem*, 1916, objavljeno 1924)

»To se pravi: temeljna načela socializma in zadnji cilji njegovi so last vseh narodov; toda pota, ki vodijo do teh ciljev, si more začrtati le vsak narod zase, po svoji osebnosti, po svojih domačih gospodarskih, političnih in kulturnih razmerah.« (Ivan Cankar, *Očiščenje in pomlajenje*, 1918)

izpod tujih jarmov. Nič nisem prikrival, da je stvar jugoslovanske države za nas Slovence in posebno za slovenski proletariat *krušna* stvar, da se v tistem hipu, ko se otresemo političnega jerobstva tujcev, odrešimo tudi gospostva tujega kapitala. (Cankar 1976: 147–148)

Ni naključje, da ima svet, ki nekritično, nekrotično in politično imobilizirano obeležuje vojno, ki je človeštvo stala 20 milijonov življenj, zadrego s praznovanjem stoletnice oktobrske revolucije. Ta svet pač vse težje razume velikanski rez, ki ga je revolucija za več desetletij prinesla izkoriščanim posameznikom in ljudstvom sveta – naj spomnim, da se je v prav istih desetletjih močno revolucionirala tudi literatura, neredko v opoziciji, največkrat pa v sodelovanju z revolucionarnimi tokovi. Tako so tudi puhlice, s katerimi dandanes – desetletja po skoraj sočasnem zatonu političnih in literarnih revolucij – demonizirajo socializem,¹¹ precej primerljive tistim, s katerimi je oblast strašila v Cankarjevih časih in le nekoliko pozneje v nacifašističnih sistemih. Cankar je o teh puhlicah – in o težavah, s katerimi se celo intelektualci sooča pri premagovanju antisocialistične propagande – obširno pisal v svojem besedilu *Kako sem postal socialist* (1913), iz katerega navajam odlomka:

Povedal sem že, da se mi je tedaj komaj sanjalo o socialni demokraciji. Poznal sem jo iz pisanja meščanskih dnevnikov, torej prav nič drugače, kakor jo večina takoimenovane »intelligence« še dandanašnji pozna in sodi. Verjeti sem moral, da socialna demokracija na debelo in vsaki dan posebej izdaja »narod« – katerikoli »narod«, ali pa kar vse skupaj; da zapeljuje ubogega delavca v brezdomovinstvo in brezverstvo ter ga moralno kvari; da mu obeta paradiž na zemlji, o katerem sama vé, da je nedosegljiv; da se voditelji socialne demokracije pasejo in redé ob delavskih žuljih; in kolikor je vse še takih molitvic, ki jih molijo kakor vsakdanji očenaš [...].

Tako sem prav nakratko in le v poglavitnih črtah narisal pot, ki jo napravi »šolan« človek do socialne demokracije. Mislim namreč, da se tudi drugim ni godilo veliko drugače nego meni. Preplezati mu je treba trudoma devetkrat devet plotov, ki mu jih stavijo stare, priučene in posvečene fraze, dokler mu trpkost življenja, stud do »narodne«, »napredne« in »krščanske« politike ter naposled znanstveno spoznanje ne pokažejo tistih ciljev, ki so vredni njegovega razuma in njegovega srca. Tako politično prepričanje in tako svetovno naziranje, ki si ga je priboril človek sam, mu je nadvse dragoceno in mu ga ne more vzeti nobena sila na svetu. (Cankar 1976: 120–121)

Edino, kar je divjanje imperialističnih sil v spregi s kapitalom začasno zmotilo in razvoj svetovne politike usmerilo drugam, je bila torej prav oktobrska revolucija. Država, ki je v njej nastala in se je naši mediji ne spominjajo radi, je svet potegnila iz druge svetovne vojne, ki jo je prav tako zakuhalo tekmovalstvo v imperialistični igri velesil in velekapitala. Država, ki je v revoluciji nastala, je s svojim zgledom opogumila dekolonizacijo velikega dela tretjega sveta, v številnih primerih pa k njej tudi objektivno pripomogla; ne pozabimo: dekolonizacija se je začela po omenjenih stoletnicah in zagon izgubila skupaj z duhom oktobrske revolucije. Zaton te države v letih 1989–1991 hkrati odpira obdobje, ko je kapitalizem odložil vse tesnejšo masko pohlevnosti in humanosti ter se vrnil k enako odkriti brutalni eksploataciji, kot je svet zaznamovala do prve svetovne vojne, večji del

¹¹ In vse preostale dejavnike, ki bi mogli od spodaj ogroziti stopnjevanje nasilje kapitala – od migrantov do sindikalistov, od »lenega javnega sektorja« do »izrojenih« umetniških »parazitov«; od zadnje učiteljske stavke ekstremistični spletni komentatorji čisto resno prevprašujejo celo koristnost obveznega šolstva.

sveta pa vse do leta 1945. V trenutku, ko pišem te vrstice, na svetu poteka 63 vojnih spopadov. Državne oblasti, ki bi imela moč ali, razen peščice izjem, vsaj željo, da bi se zoperstavila kapitalu in njegovi agresiji, ni.

Pisanje nas seveda iz takega sveta ne bo izvleklo, a brez ozaveščenih piscev, ki bodo izkoriščevalskemu in agresivnemu sistemu kot pred dobrimi stotimi leti Ivan Cankar in le malo pozneje številni drugi brezkompromisno nastavljali ogledalo, je rešitev še nepopolna dlje.

Viri in literatura

- CANKAR, Ivan, 1976: Politični članki in satire, Govori in predavanja. *Zbrano delo* 25. Ljubljana: DZS.
- HOBSBAWM, Eric, 2012: *Čas imperija: 1875–1914*. Prevedla Zdenka Erbežnik in Tomaž Jurca. Ljubljana: Sophia.
- KLOPČIČ, France, 1977: Iz kamna kruh. Janko Liška idr. (ur.): *V areni življenja: Ob stoletnici rojstva Ivana Cankarja*. Ljubljana: Komunist. 122–128.
- KOSOVEL, Srečko, 1977: Članki, eseji, ocene, Pisma, Dnevnik. *Zbrano delo* 3 (prva knjiga). Ljubljana: DZS.
- LENDMAN, Stephen, ASONGU, J. J., 2007: *The Iraq Quagmire: The Price of Imperial Arrogance*. Lawrenceville: Greenview Publishing.
- LOSURDO, Domenico, 2014: *Liberalism: A Counter-History*. London, New York: Verso.
- MANDEL, William, 1985: *Soviet But Not Russian: The »Other« Peoples of the Soviet Union*. Palo Alto: University of Alberta Press and Ramparts.
- PETRE, Fran, 1947: *Rod in mladost Ivana Cankarja*. Ljubljana: SKZ.
- PETRE, Fran, 1977: Cankarjev izziv družbi. Janko Liška idr. (ur.): *V areni življenja: Ob stoletnici rojstva Ivana Cankarja*. Ljubljana: Komunist. 283–289.
- POGAČNIK, Jože, ZADRAVEC, France, 1973: *Zgodovina slovenskega slovstva*. Maribor: Obzorja.
- STONE, Oliver, KUZNICK, Peter, 2012: *The Untold History of the United States*. New York: Gallery Books.
- SCHWARTZ, Teodor, 1936: Razpust Vzajemnosti. *Slovenija* 5/18–19. 2.
- ZADRAVEC, France, 1968: *Oktobrska revolucija in slovenska literatura*. Murska Sobota: Pomurska založba.

Martina Potisk

Ruše

DOI: 10.4312/SSJLK.54.122-126

»Iz naroda za narod.« Leto 1918 v luči (po)vojnih razglednic Maksima Gasparija

Prispevek namenja osrednjo pozornost (po)vojnim razglednicam slovenskega slikarja Maksima Gasparija, ki izidejo leta 1918, zajemajo vojno in/ali narodno-prebudno tematiko ter uokvirjajo dogajanje tedanjega časa (zamiranje prve svetovne vojne, slovensko deklaracijsko gibanje). Tem merilom ustrezajo predstavljene razglednice iz serij *Vojska v slikah* in *Deklaracijske razglednice*, ki se hkrati skladajo z Gasparijevim ustvarjalnim vodilom »Iz naroda za narod«. Gaspari jih je opremljal ne samo z izvirnimi umetniškimi ilustracijami, temveč tudi s krajšimi besedili v slovenskem jeziku, s čimer jim je ukrojil poteze emblema.

Maksim Gaspari, vojne razglednice, deklaracijske razglednice, narodna propaganda, primerjalna analiza

The paper focuses on the wartime and post-war picture postcards of Slovene painter Maksim Gaspari that were published in 1918 and which feature themes of war or national awakening, framing the events of the time (the end of the war, the Slovene declaration movement). They comprise the series *Vojska v slikah* (The Army in Pictures) and *Deklaracijske razglednice* (Declaration Postcards), both of which are in line with Gaspari's creative guideline »Iz naroda za narod« (From the nation for the nation). Gaspari not only equipped them with original artistic illustrations, but also with short texts in Slovene, with which he created the features of an emblem.

Maksim Gaspari, war postcards, declaration postcards, national propaganda, comparative analysis

1 Leto 1918 kot svojevrsten mejnik v življenju Maksima Gasparija

Leto 1918 je zagotovo v znamenju tedaj preminulega Ivana Cankarja in njegovega izjemnega pisateljskega opusa, vendar so omenjenega leta tudi drugi posamezniki pripomogli k razvoju slovenskega družbeno-kulturnega prostora. Eden takih je bil slovenski slikar Maksim Gaspari (1883–1980), sicer avtor najrazličnejših likovnih mojstevin, od oljnih slik z večinoma ljudsko motiviko do knjižnih ilustracij, reklamnih letakov, koledarjev in – ne nazadnje – razglednic.

Leto 1918 je zaznamovalo tako življenjsko pot kot tudi ustvarjanje Maksima Gasparija. Ta je namreč tega leta resno razmišljal, da bi se preselil na Koroško, in – kar je še posebej omembe vredno – istega leta je izšlo njegovih pet prej spornih ter osem novih razglednic, na kakršnih najdemo izvirne, ročno osnovane in namensko ustvarjene motive. Seveda je tudi zanje značilen jasen in nostalgичen »gasparijanski« slog (prim. Marinšek 2007: 220).

Kot omenja Švajncer (1985: 48–49, 1987: 59–60), predvsem vojne in prebudne razglednice Maksima Gasparija zmeraj bolj tonejo v pozabo, čeprav si za nasprotno prizadevajo številni zbiratelji in poznavalci. V nadaljevanju podrobneje predstavljamo tovrstne Gasparijeve najbolj izstopajoče razglednice, pri čemer osrednjo pozornost namenjamo tistim, ki izidejo leta 1918, razkrivajo duha tedanjega časa in imajo narodnopovezovalni značaj. Glede na njihovo formalno, kontekstualno in ikonografsko izgradnjo nas bo zanimalo, v čem so omenjene razglednice primerljive in v čem se razlikujejo. Ni nepomembno, da jih je Gaspari opremljal s krajšimi besedili v slovenskem jeziku, kar se je sicer dobro skladalo z njegovim ustvarjalnim načelom, ki mu vsekakor kaže nameniti nekaj besed.

2 »Iz naroda za narod«

Leta 1903 je Gaspari skupaj s svojimi slikarskimi prijatelji na Dunaju ustanovil umetniško društvo Vesna. Njegovi člani so težili k temu, da bi se slovenska umetnost dokončno osvobodila tujih (predvsem nemških) spon in vplivanj (Bogataj 2000: 9). Bili so trdno prepričani, da morajo ustvarjati čim bolj pristno (»domačo«) slovensko umetnost, po možnosti takšno, ki bo naslavljala in poveljevala slovenski narod. S tem je do izraza prihajalo njihovo ustvarjalno (programsko) vodilo »Iz naroda za narod«, na osnovi katerega so člani društva Vesna skušali svoja umetniška dela ukrojiti predvsem po meri preprostega slovenskega človeka.

3 Zakaj ravno razglednice?

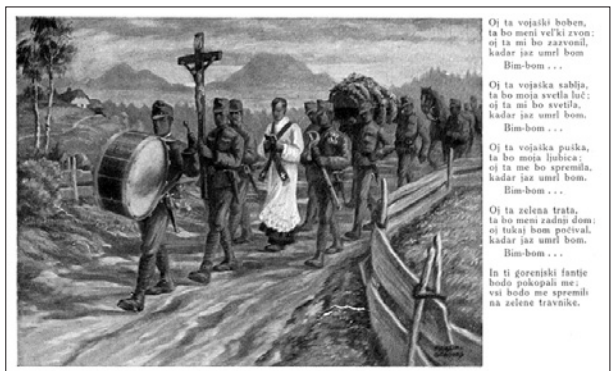
Leto 1918 označuje konec štiriletnega obdobja prve svetovne vojne, v katerem so se zlasti večja umetniška dela nezadovoljivo prodajala. Gaspari in somišljeniki (predvsem Hinko Smrekar, Anton Koželj in Ivan Vavpotič) so se zato oprijeli ilustriranja tedaj izjemno priljubljenih razglednic. Te so bile, kot navaja Švajncer (1985: 42), razmeroma poceni, zaradi česar so postale prava »modna muha«; slovenske žene so jih pošiljale možem na fronto, premožnejši sloji so jih množično zbirali.

Gaspari si je še posebej prizadeval, da bi imele njegove razglednice suveren slovenski značaj, na kar kažejo tudi njegove razglednice z vojno/vojaško (*Vojska v slikah*) in prebudno tematiko (*Deklaracijske razglednice*), izdane leta 1918.

3.1 Leto 1918 in *Vojska v slikah*

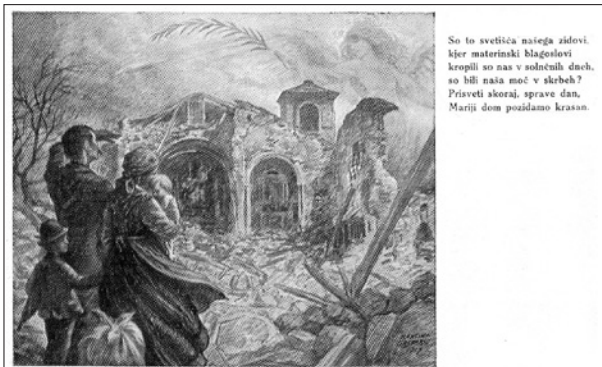
Leta 1918 je izšla zadnja skupina razglednic iz serije *Vojska v slikah* (1914–1918), ki je bila namenjena slovenskim vojakom na frontah in njihovim družinam v zaledju; vojakom naj bi prinašala zadoščenje in tolažbo, nesrečnim družinam pa upanje na snidenje z vojskujočimi se možmi. V tej skupini najdemo pet problematičnih (za tedanjo oblast preveč »propagandnih«) razglednic Maksima Gasparija, ki so imele nekoliko izrazitejši protivojni naboj, zato so lahko izšle šele, ko je bil konec vojne že skoraj na obzorju.

Ena tedaj najbolj zloglasnih Gasparijevih razglednic prikazuje vojaški pogrebni sprevod in je opremljena z verzii slovenske vojaške ljudske pesmi *Oj, ta vojaški boben* (Slika 1). Opaziti je, da se večbarvna ilustracija vsebinsko najmočnejše sklada z zadnjo kitico omenjene pesmi, ki jo sicer zaznamuje emocionalna (melanholična) intonacija: »In ti gorenjski fantje / bodo pokopali me; / vsi bodo me spremili / na zelene travnike.« Najbrž se je pričujoča razglednica med prepovedanimi znašla ravno zato, ker je v ospredje postavljala tragični prizor.

Slika1: Maksim Gaspari: *Oj, ta vojaški boben*, 1918, razglednica (vir: Vojaški muzej Slovenske vojske, <http://www.vojaskimuzej.si/razstava/razstava.aspx?item=1&page=7>)

Na naslednji vznemirjajoči razglednici je upodobljena mlada družina, ki nemočno stoji pred porušeno stavbo (Slika 2). Prikazana naj bi bila znamenita Marijina cerkev na Sveti gori nad Solkanom (Bogataj 2000: 37). Gaspari je razglednico opremil z buditeljskimi verzi, ki v kombinaciji z ilustracijo kličejo k ponovni gradnji svetišča: »So to svetišča našega zidovi [...] Prisveti skoraj, sprave dan, / Mariji dom pozidamo krasan.«

So to svetišča našega zidovi.
kjer materinski blagoslovi
kropili so nas v solčnih dneh,
so bili naša moč v skrbeh?
Prisveti skoraj, sprave dan,
Mariji dom pozidamo krasan.

Gasparijeve razglednice iz serije *Vojska v slikah* (izdane leta 1918) očitno obeležujejo tematskeje plasti vojaškega življenja; na eni strani najdemo inscenacijo pogreba, na drugi strani podobe razdejanj in presunjenih odraslih z otroki.

Slika 2: Maksim Gaspari: *So to svetišča našega zidovi*, 1918, razglednica (vir: Knjižnica Mirana Jarca Novo mesto, http://cobiss.izum.si/mediacobiss/wcobib/0016743479_001.JPG)

3.2 Leto 1918 in Deklaracijske razglednice

Leta 1918 izidejo tudi *Deklaracijske razglednice* Maksima Gasparija; serijo sestavlja osem razglednic, ki izrekajo jasno podporo Majniški deklaraciji, tj. političnemu programu iz leta 1917, s katerim so južnoslovanski poslanci na seji avstrijskega državnega zbora zagovarjali združenje slovenskih, hrvaških in srbskih dežel v okviru habsburške monarhije. Leta 1918 so se na ljudskih shodih zbirali podpisi za izvajanje omenjenega programa, k čemur so t. i. deklaracijske razglednice še posebej dejavno pripomogle.

Na razglednici, označeni s številko 143 (Slika 3), je upodobljeno dekle, ki brenka na lutnjo in s pesmijo časti starodavne slovanske junake, kralja Matjaža, kralja Sama in kraljeviča Marka, katerih portreti so izobešeni na mogočnem drevesu za njo. Gaspari je razglednico opremil z verzi, ki jih je poslovenil Luka Jeran in imajo zanosen domovinski naboj: »Kjer izvira bistra Sava, / teče Soča, Krka, Drava, / tam je dedov zemlja krasna, / dom junakov, dom je moj.«

Nekatere razglednice iz omenjene serije so nagovarjale zlasti slovensko žensko prebivalstvo; razglednica, označena s številko 144 (Slika 4), pomenljivo prikazuje, kako Srbkinja, Slovenka in Hrvatica (prepoznamo jih po narodnih nošah) z vencem krasijo podobo dr. Janeza Evangelista Kreka, pomembnega zagovornika Majniške deklaracije. Gaspari je razglednico opremil s Ciceronovo domoljubno mislijo »Človek ni rojen sebi – ampak domovini!«, ki je natisnjena pod ilustracijo.

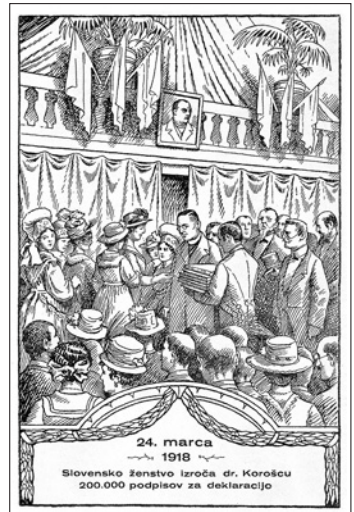
Še posebej zanimiva je razglednica, označena s številko 141 (Slika 5), ki dokumentira slavno-sadni trenutek z dne 24. marca 1918, ko so predstavnice slovenskih žena izročile svoje podpise v podporo Majniški deklaraciji njenemu pobudniku, dr. Antonu Korošcu. Kot lahko vidimo, deklaracijske razglednice pozorno obeležujejo tedanje družbenopolitično dogajanje, pri čemer izkazujejo močnejšo propagandno težnjo kot *Vojska v slikah*.

Slika 3: Maksim Gaspari:
Deklaracijska razglednica (št. 143)
(vir: Repozitorij Univerzitetne knjižnice
Maribor, <https://dr.ukm.um.si/izpis.php?id=33506&lang=slv>)

Slika 4: Maksim Gaspari:
Deklaracijska razglednica (št. 144)
(vir: Knjižnica Mirana Jarca Novo mesto, http://cobiss.izum.si/mediacobiss/wcobib/0009657655_002.JPG)

Slika 5: Maksim Gaspari:
Deklaracijska razglednica (št. 141)
(vir: Repozitorij Univerzitetne knjižnice
Maribor, <https://dr.ukm.um.si/izpis.php?id=33505&lang=slv>)

4 Od Gasparijevih razglednic k emblemu in nazaj

Gasparijeve (po)vojne razglednice so že bile predmet novejših razpravljanj (prim. Švajncer 1987: 59–60), vendar doslej še ni bilo izrecneje omenjeno, da imajo nekatere izmed njih svojo formalno izgradnjo podobno tako imenovanim emblemom. Z izrazom emblem tukaj mislimo na (med)umetniško likovno-literarno obliko, ki je bila razširjena zlasti v baroku in jo običajno sestavlja jo grafična podoba (*pictura*), vanjo usvojen napis (*inscriptio*) in »spremni« (razlagalni) podnapis (*subscriptio*) (Juvan 2000: 124; Daly 1998: 7).

V prispevku predstavljene razglednice niso emblemi v pravem pomenu besede. Še najmočnejše spominjajo na eno preprostejših variacij emblema, ki jo izgrajujeta zgolj podoba in napis (prim. Daly 1998: 29). A ko jih natančneje primerjamo med seboj, opazimo, da so njihovi sestavni elementi vendarle trije: a) ilustracija oz. podoba, b) krajše besedilo (v verzih ali prozi), ki zaradi svojega specifičnega položaja učinkuje kot podnapis, medtem ko c) funkcijo napisa opravljajo naslovi posameznih serij oziroma skupin razglednic (npr. *Vojska v slikah*, *Deklaracijske razglednice*), ki so natisnjeni na njihovih zadnjih straneh. Kaže torej, da imajo pričujoče razglednice s formacijo emblema več skupnega, kot se sprva nakazuje, kar bi bilo zanimivo v prihodnje podrobneje popisati.

5 Sklepna misel

Četudi kritiki Gaspariju očitajo marsikaj, še zlasti obrtniško naravnost (prim. Marinšek 2007: 206), lahko razmišljanje sklenemo z mislijo, da imajo njegove (po)vojne razglednice, izdane leta 1918, v celoti polnomočen značaj. Zaradi skladnega dvoravninskega (likovno-literarnega) angažmaja namreč delujejo kot edinstveni medmedijski dokumenti (»poročevalci«) iz obdobja, ko se je slovenski narod namenil, da začne koreniteje razmišljati o lastni prihodnosti.

Literatura

- BOGATAJ, Janez, 2000: *Maksim Gaspari. Bogastvo razglednic*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- DALY, Peter. M., 1998: *Literature in the Light of the Emblem*. University of Toronto Press.
- JUVAN, Marko, 2000: *Vezi besedila*. Ljubljana: Literarno-umetniško društvo Literatura.
- MARINŠEK, Marjan, 2007: *Slovenska pravljica Maksima Gasparija, 2. knjiga*. Koper: Ognjišče.
- ŠVAJNCER, Janez J., 1985: Slovenske vojne razglednice v prvi svetovni vojni. *Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino* 33/1. 41–49.
- ŠVAJNCER, Janez J., 1987: Deklaracijske razglednice. *Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino* 35/1–2. 59–65.

Sara Jeromel

Celje

DOI: 10.4312/SSJLK.54.127-129

Motivika cankarjanske matere v novih medijih

Prispevek se ukvarja s pojavljanjem lika cankarjanske matere v novih medijih. Najprej so predstavljene klasične interpretacije lika cankarjanske matere, nato pa smo s pomočjo korpusa Janes preverili, ali se o cankarjanski materi na spletu sploh piše, v kakšnih kontekstih in kako. Zadetke v korpusu smo najprej analizirali kvantitativno glede na metapodatke, ki so v tem korpusu dodani vsakemu zadetku (tip besedila, spol avtorja, sentiment in jezikovna standardnost), nato pa še vsebinsko. Analiza je pokazala, da je cankarjanska mati še vedno aktualna tema, vendar pa so danes interpretacije tega lika drugačne kot v preteklosti.

Ivan Cankar, cankarjanska mati, korpusna analiza, novi mediji, spletna slovenščina

The paper looks at the appearance of the character of the Cankaresque mother in the new media. First, the classic interpretations of the character are presented; then, with the help of the corpus Janes, it is established whether the Cankaresque mother is written about online, in what contexts and how. Corpus hits are analysed first quantitatively with regard to the metadata generated (text type, gender of author, sentiment, and language standard), and then in terms of content. The analysis shows that the Cankaresque mother is still a topical theme, but that today's interpretations of the character are different from those in the past.

Ivan Cankar, Cankaresque mother, corpus analysis, new media, online Slovene

1 Uvod

Lik matere v delih Ivana Cankarja je eden najpomembnejših in najbolj znanih likov v slovenski literaturi in kulturi, zato nas zanima, ali se motivika cankarjanske matere pojavlja tudi v novih medijih in v kakšnih kontekstih. Pojavljanje motiva cankarjanske matere v novih medijih smo preverili v korpusu Janes, nato pa smo zadetke analizirali kvantitativno in kvalitativno. Predvsem nas je zanimalo, v kakšnih kontekstih se ta motiv pojavlja danes.

2 Mati v delih Ivana Cankarja

V delih Ivana Cankarja igra ženska osrednjo vlogo, najpogosteje pa je njena vloga povezana z vlogo matere. V Cankarjevih delih dobi ženska osrednji pomen v njegovem zrelem obdobju, ko se Cankar od poezije obrne k prozi in dramatiki (Kos 1983: 238). Motiv ženske oziroma matere ostane pomemben tudi v njegovem poznem obdobju, ko Cankar piše predvsem avtobiografske zgodbe, kjer prav tako prevladuje materinska tematika (Bernik 2006: 457).

Analiza različnih primerov Cankarjevega pisanja iz njegovih različnih obdobj kaže, da se mati v njegovih delih sčasoma razvije v idealiziran lik z visoko moralno vrednostjo (Korošak 1960: 8). Mati postane neke vrste svetnica mučenica, ki ne trpi samo za svojo družino, ampak predstavlja tudi roditeljico naroda in pravzaprav trpi za celoten narod (Jensterle Doležal 2003: 112). Pomembno je tudi, da mati v Cankarjevih delih predstavlja avtonomno osebo, ne le stranski lik, ampak osebo, ki išče lastne subjektivnosti (prav tam: 117).

3 Cankarjanska mati v novih medijih

Za izvajanje analize motivike cankarjanske matere v novih medijih smo uporabili korpus Janes, ki vsebuje tvite, zapiske s forumov, komentarje na novice, bloge ter uporabniške in pogovorne strani na Wikipediji (Fišer, Erjavec, Ljubešič 2015: 22). Čeprav korpus ne zajema vseh najbolj popularnih družbenih omrežij, pa vseeno vsebuje dovolj velik nabor različnih spletnih besedil, da je njegova raba primerna za raziskovanje spletne slovenščine.

Za iskanje smo uporabili besedi *cankarjanski* in *Cankarjev* v kombinaciji z besedo *mati*. Skupaj smo dobili 144 zadetkov, med katerimi je bilo treba izločiti zadetke, ki so sicer vsebovali obe ključni besedi, a se niso navezovali na raziskovalno tematiko. Po tej analizi je ostalo 140 zadetkov. Zadetke smo nato najprej analizirali kvantitativno, s pomočjo metapodatkov, ki so v korpusu Janes pripisani vsakemu zadetku, nato pa smo podrobneje analizirali še vsebino zadetkov, da bi ugotovili, v kakšnih kontekstih se o cankarjanski materi na spletu piše danes.

Pri kvantitativni analizi smo se osredotočili na štiri različne tipe metapodatkov, ki so prisotni v Janesu, in sicer na vrsto besedila, del katerega je iskana kombinacija besed, na spol pisca besedila, na sentiment in na jezikovno standardnost. V vseh štirih kategorijah je jasno izstopala ena od možnih oznak. Pri vrsti besedila je bilo 115 zadetkov del blogov, od tega je bilo 78 zadetkov del objav na blogih, 37 zadetkov pa del komentarjev na blogih. Po številu zadetkov je temu sledilo 22 tvitov in samo 3 objave na forumih, ostale vrste besedil, ki so zajete na Janesu, se niso pojavile.

Zelo opazno je tudi prevladovanje moških avtorjev, saj je kar 116 od teh zadetkov napisal moški avtor, 20 je bilo avtoric, pri treh pa je bil spol nedoločen. Zanimivi so tudi rezultati, povezani s sentimentom, saj je bil kar 121 zadetkom pripisan sentiment negativno, 14 jih je imelo pripisan sentiment nevtralen, le 6 zadetkov pa pozitivno.

V korpusu Janes vsakemu besedilu dodajo tudi oznako o jezikovni standardnosti, oznake segajo od L1, kar pomeni povsem standardno besedilo, do L3, kar pomeni zelo nestandardno besedilo (Fišer, Erjavec, Ljubešič 2015: 24). V tej kategoriji izstopa dejstvo, da je, čeprav gre za spletna besedila, ki jih lahko ustvarja vsak posameznik, le en zadetek označen z L3, 60 jih je označenih z L2 in 79 z L1.

Iz danih podatkov bi lahko sklepali, da posamezniki na spletu, predvsem pa na blogih, poskušajo uporabljati standardni jezik, da spletne vsebine v veliki meri ustvarjajo moški avtorji in da največ vsebin nastaja ravno na blogih, kjer lahko posamezniki v daljši obliki pišejo o določenih temah ali izražajo svoje mnenje.

3.1 Vsebinska analiza

Kvantitativni analizi je sledila analiza vsebine posameznih zadetkov, da bi videli, kako o cankarjanski materi na spletu pišejo danes. Ta analiza je pokazala, da se lik cankarjanske matere danes še vedno razume kot lik trpeče ženske, a je ta lik dobil zelo močan negativen prizvok.

O cankarjanski materi na spletu pišejo kot o ženski, ki se je sama odločila, da bo sama za vse, kjer odsotnost moža oziroma očeta ni njena težava, ampak skoraj njena odločitev, saj ženska ni sposobna najti ali obdržati moža. Tako o cankarjanski materi pišejo kot o ženski, ki se smili sama sebi in trpi, po drugi strani pa je tudi oblastna in manipulativna. Pri vzgoji se ne ukvarja s hčerkami, ampak s sinovi, ki pa jih ni zares sposobna vzgojiti v samostojne, prave moške. Tako v mnogih

primerih o stereotipni cankarjanski materi pišejo kot o vzroku za nesamostojne moške na eni strani ali vase zagledane moške na drugi strani, kar lahko vidimo v spodnjem primeru.

V paradigmi cankarjanske matere gre za dvojno negativnost te nacionalne pasti: na eni strani so neodgovorni in sebični razvajeni sinovi, na drugi strani pa so (še hujši) patološki narcisi – to sta dva negativna nacionalna/patološka proizvoda slovenske cankarjanske matere. (Korpus spletne slovenščine Janes)

Idejo o cankarjanski materi nekateri pisci povezujejo tudi s feminizmom, ki v teh primerih dobi negativen prizvok. Tako feministka postane samo sodobna verzija cankarjanske matere, ki je emancipirana in samostojna in se ne želi zanašati na moškega, kar v teh interpretacijah pomeni, da otroke vzgaja sama in ne dovolj dobro.

V nekaj primerih se cankarjanska mati pojavi tudi kot neke vrste žaljivka, saj pisci ženskam očitajo, da morajo biti pazljive, drugače bodo postale cankarjanske matere, ki ne znajo ustreči moškim – v takih primerih cankarjanska mati sploh ni več povezana z idejo materinstva, ampak predstavlja tudi specifičen tip partnerskega odnosa, kjer se ženska ni pripravljena podrediti moškemu, ampak ostaja samostojna.

4 Zaključek

V prispevku smo želeli ugotoviti, ali se o cankarjanski materi danes še vedno piše ter kje in kako se o njej piše na spletu. Analiza je pokazala, da se o cankarjanski materi največ piše na blogih in v tvitih, na drugih spletnih mestih, zajetih v korpusu Janes, pa ne. Predvsem pa je analiza pokazala, da se je spremenila interpretacija tega lika. Če je cankarjanska mati nekoč pomenila primer trpeče matere, ki se žrtvuje za svojo družino in za svoj narod ter nosi trpljenje celega naroda, je analiza primerov spletnih objav pokazala, da je cankarjanska mati danes negativen lik. Njeno trpljenje ni več posledica okoliščin, ampak se o njem piše, kot da je za takšen položaj kriva sama, poleg tega pa se negativno piše o njeni sposobnosti vzgajanja otrok, predvsem sinov, ki jim s tem, ko jim ustreže, prej škoduje kot koristi.

Viri in literatura

- BERNIK, France, 2006: *Ivan Cankar*. Maribor: Študentska založba Litera.
- FIŠER, Darja, ERJAVEC, Tomaž, LJUBEŠIČ, Nikola, 2015: Razvoj korpusa slovenskih spletnih uporabniških vsebin Janes. Darja Fišer (ur.): *Slovenščina na spletu in v novih medijih: zbornik konference*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete. 20–26.
- JENSTERLE DOLEŽAL, Alenka, 2003: Mitologizacija ženske v Cankarjevi prozi. Gregor Kocijan, Miran Hladnik (ur.): *Slovenski roman. Obdobja 21*. Ljubljana: Center za slovenščino kot drugi/tuji jezik pri Oddelku za slovenistiko Filozofske fakultete.
- Korpus spletne slovenščine Janes: https://www.clarin.si/noske/run.cgi/first_form?corpname=janes;align=
- KOS, Janko, 1983: *Pregled slovenskega slovstva*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- KOROŠAK, Vida, 1960: *Mati v delih Ivana Cankarja*. Diplomsko delo. Ljubljana: Filozofska fakulteta.

Ivana Zajc

Logatec

DOI: 10.4312/SSJLK.54.130-133

Književnost pri esejskem delu mature iz materinščine v Sloveniji, Italiji, Avstriji, na Hrvaškem in Madžarskem

V prispevku prikažemo izsledke primerjalne analize esejskih oz. pisnih delov mature pri materinščini v Sloveniji in njenih sosednjih državah: Avstriji, Italiji, Hrvaški in Madžarski. Poleg maturitetnega eseja lahko (v Avstriji in Italiji) oz. morajo (na Madžarskem) dijaki pisati tudi druge besedilne vrste (npr. pismo, časopisni članek). Čeprav je razvita literarna zmožnost temeljni cilj pouka književnosti na gimnaziji, primerljiva dela maturitetnega izpita iz materinščine v Italiji in Avstriji z možnostjo izbire med različnimi nalogami omogočata, da se dijaki popolnoma izognejo vsakršni literarni temi, zato izpit ne preverja dijakove literarne zmožnosti. Matura ima povraten vpliv na pouk, zato lahko odsotnost književnih vsebin vpliva na njihov zmanjšani pomen v šolski praksi. Pri primerljivem hrvaškem, madžarskem in slovenskem delu maturitetnega izpita iz materinščine je literarna tema obvezna.

esej, matura, literarna zmožnost, sistemska didaktika književnosti, kultivirani bralec

The paper presents the results of a comparative analysis of *matura* essays or writing in the mother tongue in Slovenia and neighbouring countries: Austria, Croatia, Hungary and Italy. In addition to the *matura* essay, students can (in Austria and Italy) or have to (in Hungary) write other kinds of texts (e.g. a letter, a newspaper article). Although developed literary skills are a basic goal of teaching literature in secondary school, the comparative part of the *matura* examination in the mother tongue in Italy and Austria, by offering a choice of different assignments, mean that students can completely avoid any literary theme, and so the examination does not check the students literary skills. Since the *matura* has a washback effect on what is taught, the absence of literary content can contribute to its diminished importance in school practice. In the comparative part of the Croatia, Hungarian and Slovene part of the *matura* exam in the mother tongue, a literary theme is compulsory.

essay, *matura*, literary skills, systemic didactics of literature, cultivated reader

1 Uvod

Matura ima v gimnaziji pomembno vlogo, saj preverja znanje dijakov, s svojimi zahtevami povratno vpliva na sam književni pouk in je selektivni mehanizem za vpis na študij. V prispevku prikažemo izsledke primerjalne analize esejskih delov¹ mature pri materinščini iz Slovenije in njenih sosednjih držav.² S tem odgovorimo na vprašanje: Ali se v esejskem delu mature v teh državah literarna zmožnost preverja enotno? Razvita literarna zmožnost je namreč temeljni cilj pouka književnosti na gimnaziji (Krakar Vogel 2004: 72; Žbogar 2010: 425) in je sestavina sporazumevalne zmožnosti. V prispevku raziščemo prisotnost literarnih tem v obravnavanih modelih maturitetnega eseja. Z vprašanjem, ali se literarna zmožnost oz. njeni posamezni elementi v določenem modelu esejskega dela mature razvijajo učinkovito, se v tem prispevku ne ukvarjamo; to bo treba preveriti v nadaljnjih raziskavah.

1 Z izrazom esejski del mature se nanašam na del mature, pri katerem dijaki po danih navodilih samostojno pišejo besedilo, ki ima praviloma elemente eseja, npr. avtorjev osebni razpravljalni pristop (Poniž 1994; Matajc 2009). Z vprašanjem smiselnosti poimenovanja tega besedila kot eseja se na tem mestu ne ukvarjam. Nekateri izmed obravnavanih modelov mature dijakom omogočajo tudi npr. pisanje pisma, časopisnega članka.

2 Analizirali smo izpite med letoma 2014–2017.

2 Razvoj literarne zmožnosti kot temeljni cilj pouka književnosti na gimnaziji

Sodobni gimnazijski pouk književnosti pri materinščini v Sloveniji določa sistemska literarnodidaktična paradigma s prvinami recepcijske. Ta temeljni cilj pouka književnosti, komunikacijo učenca z literaturo, razume kot spoznavanje in vrednotenje literarnega sistema, tj. besedil ter kontekstnih dejavnikov (Krakar Vogel, Blažič 2012: 12). Za kakovostno komunikacijo z leposlovjem mora učenec razviti določeno znanje in sposobnosti ter oblikovati stališča (Krakar Vogel 2004: 40). Maturitetni esej, ki se z literarno temo ne ukvarja, ne more razvijati zmožnosti kakovostne komunikacije s književnostjo.

3 Primerjalna analiza maturitetnih esejev v Italiji, Avstriji, na Hrvaškem, Madžarskem in v Sloveniji

3.1 Literarna tema kot ena od možnih izbir

Maturitetni esej pri materinščini v Italiji predvideva, da dijak napiše samostojno besedilo, pri čemer izbira med štirimi različnimi nalogami. Med njimi t. i. analiza besedila (naloge tipa A) temelji na literarnem delu³ in predvideva poznavanje literarnozgodovinskih ter literarnoteoretičnih dejstev. Pri nalogi tipa B dijaki oblikujejo kratek esej ali časopisni članek na eno od štirih podanih tem, prva je vedno umetniško-literarna. Povezava med odlomki in likovnimi deli je v tej nalogi navadno tematska, navodila so zastavljena skopo.⁴ Drugi trije izbirni sklopi v tej nalogi so socialno-ekonomski, zgodovinsko-politični in tehnično-znanstveni sklop (*Regolamento degli esami*). Maturitetni esej torej dijakom omogoča, da se zaradi možnosti izbire teme eseja književnim vsebinam popolnoma izognejo, saj lahko pišejo npr. le o ekonomski temi, pri posameznih sklopih pa lahko izberejo tudi druge besedilne vrste.

Tudi avstrijski dijaki lahko izbirajo med različnimi predlaganimi temami, ki so povezane s posameznimi izhodiščnimi besedili. Pri vključenih literarnih temah ni poudarka na literarnovednih dimenzijah, temveč na njihovi tematiki. Pišejo dve besedili, pri čemer upoštevajo predvidene besedilne vrste (npr. povzetek, pismo). Centralizacija maturitetnega izpita v šolskem letu 2014/2015 je sicer uvedla pravilo, da mora ena od ponujenih tem na pisnem izpitu obravnavati literarno temo, vendar izbirnost omogoča, da se ji dijaki pri maturi izognejo. Če se pri pisni maturi ne ukvarjajo z literarno temo, ne morejo učinkovito razvijati literarne zmožnosti, temveč le funkcionalno zmožnost tvorjenja besedil.

3.2 Obvezna literarna tema

Maturitetni esej pri materinščini na Hrvaškem se izvaja na dveh zahtevnostnih ravneh. Pisni prispevek dijaki oblikujejo na podlagi priloženih (odlomkov) literarnih del. Pri esejskem delu mature se ne morejo izogniti literarni temi, vprašanja od njih terjajo primerjavo med besedili in njihovo literarnozgodovinsko umestitev ter poznavanje njihovih avtorjev, pa tudi povezavo z drugimi, podobnimi književnimi deli. Očitno je torej, da si maturitetni izpit prizadeva preverjati literarno zmožnost dijakov, saj se ukvarjajo s književnimi besedili.

³ V letu 2016 je ta vključila odlomek iz dela Umberta Eca *O literaturi*.

⁴ Velevalo namreč, naj dijak v pisni izdelek vključi *poljubno* znanje ter izkušnje.

Madžarska matura je edina med obravnavanimi, ki poleg nalog za samostojno pisanje besedila na literarno temo vključuje naloge za analizo več književnih besedil, navadno pesemskih. Izpit vsebuje dve oz. tri⁵ obvezne pisne naloge: prva predvideva analizo podanih literarnih del (večinoma z vidika pomena in forme), druga opredelitev do nekega literarnega oz. kulturnega pojava (npr. spletnih besedil, prevodne literature, avtobiografij), tretja pisanje uradnega pisma, sporočila za javnost itn. Pri madžarski maturi je pisanje sestavka na literarno temo nujno. Pri slovenskem eseju na maturi lahko dijaki izbirajo med razpravljalnim in interpretativnim esejem, vendar se z izbirnostjo prav tako kot pri madžarski maturi ne morejo niti izogniti literarni temi niti za pisanje izbrati druge besedilne vrste. Pri esejskem delu mature je torej predvideno preverjanje literarne zmožnosti. Ali se ta razvija učinkovito,⁶ je tema za nadaljnje raziskave, ki bodo pripomogle k morebitni prenovi slovenskega modela mature, o kateri razpravlja stroka (prim. Krakar Vogel 2016; Blažič 2016; Šimenc 2016; Saksida 2016). Strinjam se s Saksido (2016), da se je treba pri tem ozreti tudi po modelih tega izpita v tujini. Smotrno je iskati primere dobre prakse, pa tudi utemeljiti, katerih teženj tujih modelov mature ne gre posnemati.

4 Sklep

Ugotavljamo, da se v esejskem delu mature pri materinščini v obravnavanih državah literarna zmožnost ne preverja enotno. Poleg maturitetnega eseja dijaki lahko (v Avstriji in Italiji) oz. morajo (na Madžarskem) pisati tudi druge besedilne vrste (npr. pismo, časopisni članek). Z možnostjo izbire med različnimi nalogami se lahko dijaki v Italiji in Avstriji popolnoma izognejo literarnim temam. Obravnavani avstrijski del mature najpogosteje preverja le zmožnost pisanja o poljubni temi, ne pa literarne zmožnosti in znotraj te književnega znanja, vrednotenja in poznavanja književnosti ter kulturne dediščine. Matura ima povraten vpliv na pouk, zato lahko odsotnost književnih vsebin vpliva na njihov zmanjšani pomen v šolski praksi. Na gimnazijski ravni se večina dijakov še zadnjič ukvarja z literarnimi deli v okviru neke vzgojno-izobraževalne institucije, zato je ključno, da mu ta posreduje zmožnost samostojnega ukvarjanja s književnimi besedili v nadaljnjem življenju.

Viri in literatura

- BLAŽIČ, Milena Mileva, 2016: Šolska vertikala in matura. *Posvet o slovenščini na splošni maturi v organizaciji Zveze društev Slavistično društvo Slovenije*. <https://sites.google.com/site/slavisticnodrustvo/matura/saksida>
- KRAKAR VOGEL, Boža, 2004: *Poglavja iz didaktike književnosti*. Ljubljana: DZS.
- KRAKAR VOGEL, Boža, 2016: Književnost na splošni maturi – začetki, stanje, perspektive. *Posvet o slovenščini na splošni maturi v organizaciji Zveze društev Slavistično društvo Slovenije*. <https://sites.google.com/site/slavisticnodrustvo/matura/saksida>
- KRAKAR VOGEL, Boža, BLAŽIČ, Milena Mileva, 2012: *Sistemska didaktika književnosti v teoriji in praksi*. Ljubljana: Pedagoški inštitut.
- MATAJC, Vanesa, 2009: Eseg na maturi. *Primerjalna književnost* 32/2. 278–280.
- PONIŽ, Denis, 1994: *Šolski esej*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.
- Regolamento degli esami di Stato conclusivi dei corsi di studio di istruzione secondaria superiore*. Educazione & scuola. <http://www.edscuola.it/archivio/norme/decreti/dprmat.html>

⁵ V obeh maturitetnih izpitnih rokih leta 2017 sta bila vključena le prva dva eseja.

⁶ Če je literarna tema vključena v izpit, to ne pomeni nujno, da učinkovito preverja literarno zmožnost.

- SAKSIDA, Igor, 2016: Slovenščina je prepomembna, da bi se izvajala le na eni maturitetni ravni – dve ravni mednarodne mature iz slovenščine. *Posvet o slovenščini na splošni maturi v organizaciji Zveze društev Slavistično društvo Slovenije*. <https://sites.google.com/site/slavisticnodrustvo/matura/saksida>
- ŠIMENC, Brane, 2016: Ocenjevanje – sistem, uspehi, problemi. *Posvet o slovenščini na splošni maturi v organizaciji Zveze društev Slavistično društvo Slovenije*. <https://sites.google.com/site/slavisticnodrustvo/matura/simenc>
- ŽBOGAR, Alenka, 2010: Ljubezen v sodobni slovenski kratki pripovedni prozi in srednješolski pouk književnosti. Alojzija Zupan Sosič (ur.): *Sodobna slovenska književnost (1980–2010). Obdobja*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete 29. 425–431.
- ŽBOGAR, Alenka, 2014: Literarno branje in mladostniki. Alenka Žbogar (ur.): *Recepcija slovenske književnosti. Obdobja* 33. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete. 551–557.

Mateja Brus

Filozofska fakulteta, Ljubljana

DOI: 10.4312/SSJLK.54.134-139

Slovensko-italijanski kontrastivni vidiki jezikovne podobe oglasnih besedil

Prispevek se osredotoča na predstavitev izbranih jezikovnih elementov, ki jih lahko zasledimo v oglasnih besedilih. Pozornost je usmerjena na jezikovno ter slikovno podobo oglasnih besedil, ki se je skozi stoletja ter različne družbene ureditve korenito spreminjala. Opazujemo lahko prehod od prvih tiskanih oglasnih besedil preko besedil, ki so zaznamovala obdobje po prvi svetovni vojni, pa vse do današnje jezikovne in slikovne raznolikosti elementov, katerih namen je prepričevanje naslovnika. Cilj prispevka je ugotoviti, kakšne so razlike in podobnosti v uporabi besedišča in skladnje v slovenskih ter italijanskih oglasnih besedilih, ter predstaviti njihove načine nagovarjanja naslovnika.

oglas, jezikovna sredstva, verbalne in neverbalne prvine komunikacije, pošiljatelj, naslovnik

The article presents selected linguistic elements that can be found in advertisements. Over centuries, advertisements have evolved linguistically and visually, in parallel with social changes. This can be observed by comparing the first printed advertisements to those produced after the First World War and to contemporary ones, which are characterised by a rich variety of linguistic and visual features, whose main purpose is to convince the addressee of the quality of what is being advertised. The article determines the similarities and differences in the use of vocabulary and syntax in Slovene and Italian advertisements, and to presents how they address the intended recipient.

advertisement, linguistic tools, verbal and non-verbal elements of communication, sender, addressee

»La pubblicità è vecchia come il mondo.

Infatti, come tutti sanno, cominciò il serpente a decantare a Eva le virtù della sua frutta.«

(Cesare Marchi)¹

1 Uvod

Kot nam že uvodni citat nakaže, je oglaševanje tako staro, kot je star naš svet. Oglaševanje je v toku časa prešlo različne faze, danes pa je pomembna predvsem oblika oglasnih besedil, ki zajema tako vizualno podobo (nejezikovne elemente) kot jezikovne elemente, ki so glavno sredstvo prepričevanja in argumentiranja.

2 Oglas in oglaševanje

Raziskave na področju jezika oglaševanja so razmeroma nove; tudi zato je še do nedavnega prihajalo do razhajanj pri uporabi strokovnih terminov. Korošec (2005: 16) navaja, da je v šestdesetih letih prejšnjega stoletja prišlo do spremembe, saj so začeli zavračati strokovna izraza *reklama*, *reklamirati*, na njuno mesto sta stopila izraza *oglas*² in glagol *oglaševati*,³ iz katerega je izpeljan

1 Oglaševanje je staro toliko kot svet. Že kača v raju je namreč začela slaviti vrline svojega sadeža Evi. (Prevod Mateja Brus)

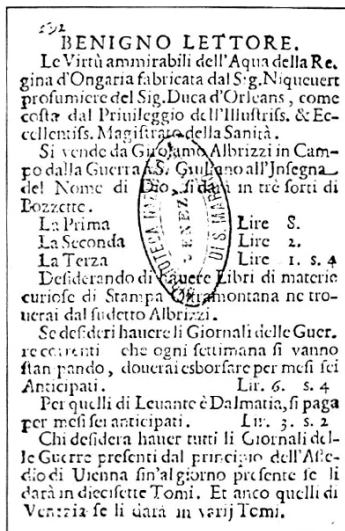
2 SSKJ (2000): »Objava, obvestilo, z reklamnim, propagandnim namenom, navadno v tisku.«

3 SSKJ (2000): »Objavljati (male) oglase.«

glagolnik *oglaševanje*.⁴ Slednji se nanaša na dejavnost oglaševanja, katere glavni namen je, da pošiljatelj – kot je razvidno tudi iz pomensko sorodnega latinskega glagola *advertere* ('usmeriti pozornost k nečemu') – usmeri naslovnikovo pozornost na oglaševani izdelek. Vse omenjene elemente zasledimo v Koroščevi (2005: 16) definiciji oglasa: »Oglas je od oglaševalca naročeno in snovalcu (*copywriterju*) plačano jezikovno ali nejezikovno sporočilo oz. njuna kombinacija, ki informira o oglaševalnem predmetu, storitvi ipd. [...]« ter uporablja prvine perlokucijske moči. Oglasno sporočilo tako vsebuje jezikovne (pisno besedilo ali govor) in nejezikovne (oblika črk, slikovno gradivo, postavitve oglasa itn.) prvine, na katere se osredotoča pričujoči prispevek.

3 Jezikovna podoba oglasnih besedil skozi čas

3.1 Začetki oglaševanja

Slika 1: Prvi italijanski oglas (1691)

Slika 2: Prvi slovenski oglas (1794)

Prvi tiskani italijanski oglas (Slika 1) naj bi bil izdan leta 1691, objavljen je bil v almanahu *Protopiornale Veneto Perpetuo*. Oglaševal je parfumsko vodo, imenovano po ogrski kraljici.⁵ Oglas je vseboval samo bistvene informacije, in sicer ime proizvajalca, prodajalca ter oglaševanega izdelka, poleg katerega je bila zapisana tudi cena.

4. Glagolnik je terminologiziran, njegova razlaga je podana v TERMIS-u (*Terminološka podatkovna zbirka odnosov z javnostmi*, 2014), ki ga opredeli kot: »Plačana posredovana oblika komuniciranja znanega vira, načrtovana, da prepriča prejemnika za neko dejanje takoj ali v prihodnosti.«
5. Tekst oglasa se je glasil: »Virtù ammirabili dell'Aqua della Regina d'Ongaria, fabbricata dal Sig. Niquaquet, profumiere del Sig. Duca d'Orleans [...]. Si vende da Girolamo Albrizzi in Campo della Guerra [...]« (Falabrino 2001: 28; Čudovite lastnosti Parfumske vode ogrske kraljice, ki jo proizvaja gospod Niquaquet, izdelovalec parfumov pri vojvodi Orleanskem [...]). Prodaja jo Girolamo Albrizzi na trgu Campo della Guerra [...]; prevod Mateja Brus).

Prvo slovensko besedilo, ki je kazalo prvine oglaševanja (Slika 2), se imenuje *Oglasni list*, izšel je več kot sto let po prvem italijanskem oglasu, 1. novembra 1794. Besedilo je bilo zapisano v dveh jezikih, nemščini in slovenščini, kot avtor pa se je podpisal eden izmed ljubljanskih založnikov Willh.[elm] Heinr.[ich] Korn. Kasnejša ugibanja in izsledki so pripeljali do spoznanja, da je avtor slovenskega besedila najverjetneje Valentin Vodnik, saj je bilo slovensko besedilo polno imenitnih stilnih prvin, kakršne je ta uporabljal v svojih delih.

V obeh besedilih (tako italijanskem kot tudi slovenskem) se prvič pojavi nagovor naslovnikov, v ta namen je uporabljena samostalniška besedna zveza, sestavljena iz samostalnika, ki neposredno poimenuje naslovnika, ter pridevnika, ki ga označuje: »lubeznivi Kranjci«; »Benigno lettore«. V slovenskem besedilu lahko zasledimo prvi slovenski oglaševalski performativ: »[...] vam jest za naprej obljubim [...]« (Korošec 2005: 17), medtem ko je ta element v italijanskem besedilu odsoten. Obe besedili sta brez vsakršne slikovne podobe, poudarjena pa je oblika črk v nagovoru, ki je osrednji element teh besedil.

3.2 Oglasna besedila leta 1918

Oglesi, ki so nastali takoj po prvi svetovni vojni, so bili raznovrstni, veliko jih je bilo povezanih s temo vojne, drugi pa so začeli oglaševati izdelke, ki naj bi pomagali pri skrbi za telo in zdravje. V raziskavi, na kateri temelji pričujoči prispevek, so bili pregledani časopisi, ki so izhajali v tistem obdobju, izbrana sta bila dva naključna oglasa, eden v slovenskem, drugi pa v italijanskem jeziku.

Slovenski oglas⁶ (Slika 3) je naslovnika nagovarjal k sklenitvi vojnega posojila. V besedilo je naslovnik vključen preko nagovora, pošiljatelj uporabi velelnik ter drugoosebni edninski morfem, kar je za tisti čas, pa tudi za danes, dokaj nenavadno.⁷ Slika se z besedilom povezuje preko prislova načina *tako*. Čustveno vpletenost posameznika dosega z uporabo svojilnih zaimkov, npr. *tvoje*. Uporabljeni so pridevniki v obliki presežnikov (*najboljša*, *najbolj varna*), ki poudarjajo vrednost posojila.

Slika 3: Slovenec – Političen list za slovenski narod, 7. junij 1918

FATE l'ammirazione di vostro marito, dei figli vostri, delle vostre amiche.
Rendetevi attraente, abbiate buona cera. Le Pillole Pink danno sempre buona cera: se manca la bellezza esse danno la bellezza della salute.
Le Pillole Pink procurano sangue ricco e puro, ed è il sangue ricco e puro che dà il colorito alle guance, le labbra rosse e gli occhi brillanti.
Le Pillole Pink ridanno l'appetito, facilitano le digestioni e procurano alle donne quella regolarità delle funzioni senza la quale non c'è buona salute.

PILLOLE PINK.

Slika 4: Corriere della sera, 7. junij 1918

⁶ Objavljen je bil v časopisu *Slovenec*, 7. 6. 1918.

⁷ »Podpiši VIII. vojno posojilo.« Že v tistem času se je namreč uporabljala 2. oseba množine, torej kot izraz spoštovanja do naslovnika.

Italijanski oglas (Slika 4) je bil izdan istega dne,⁸ oglaševal je tablete za boljši videz kože ter ohranjanje zdravja ženske. Zanimiv je predvsem zato, ker naslovnica ne nagovarja z 2. osebo ednine (tikanjem), temveč z 2. osebo množine.⁹ Takrat se je ta oblika uporabljala kot vljudnostna forma za vikanje (v tistem času sta se v pisnem jeziku uporabljali obe obliki, *Lei* in *Voì*). Uporabljen je velelnik, s katerim naslovnice poziva k skrbi za lepoto in zdravje, zapisan je poudarjeno in povečano. Tudi v tem besedilu lahko zasledimo svojilne zaimke, s katerimi poskuša tvorec besedila čustveno vplivati na naslovnika, npr. *vostro* ('vaš').

4 Kontrastivni vidiki jezikovne podobe današnjih oglasnih besedil

V nadaljevanju bodo predstavljeni izsledki analize oglasnih besedil, ki je bila izvedena v okviru magistrske naloge. Ugotovljeno je bilo, da skoraj vsi današnji oglasi temeljijo na (prikitem) čustvenem pregovarjanju naslovnika, saj ne vsebujejo argumenta, s katerim bi podpirali trditve, največkrat izražene v nagovoru.¹⁰ Besedil z razumskim utemeljevanjem je manj, temeljijo na kratki, enostavni skladnji ali implicitnih odvisnikih (italijanska besedila), s katerimi skušajo predstaviti samo bistvene informacije o izdelku.¹¹

In menopausa,
infondi alla pelle nuova giovinezza.

**INNOVAZIONE
COMPLESSO SOSTITUTIVO**

**NEOVADIOL
[COMPLESSO SOSTITUTIVO]**

In menopausa, nessuna paura per la giovinezza della tua pelle. Per la prima volta da Vichy una gamma con un complesso specifico di attivi per contrastare gli effetti cutanei della menopausa.

La pelle è più sana, i voluti sono ridotti, il colorito è più roseo.

Chiedi al tuo farmacista. Scopri tutte le strategie di bellezza in menopausa da Vichy.

CREMA NOTTE RIGENERANTE
Effetto antirughe

CREMA GIORNO RIGENERANTE
naturi, idratante e confort

CON ACQUA TERMALE MINERALIZZANTE DI VICHY	FORMULATO DAI LABORATORI VICHY
NATA DA VICHY (SAINT-GERMAIN) RICCA IN MINERALI PER UNA PELLE PIÙ FORTE	POLLERIZINCO TESTATO SULLA PELLE SENSIBILE TESTATO SOTTO CONTROLLO DERMATOLOGICO

Slika 5: *Amica*, januar-februar 1917

Napolnite svojo kožo v menopavzi
z mladostnostjo.

**INNOVAZIONE
NADOMESTNA KOSMETICA**

**NEOVADIOL
NADOMESTNI
KOMPLEKS**

V menopausa, **ri-parce** la tua giovinezza dalla tua pelle. Per la prima volta da Vichy un complesso specifico di attivi per contrastare gli effetti cutanei della menopausa.

La tua pelle è più sana, i voluti sono ridotti, il colorito è più roseo.

Chiedi al tuo farmacista. Scopri tutte le strategie di bellezza in menopausa da Vichy.

CREMA NOTTE RIGENERANTE
Effetto antirughe

CREMA GIORNO RIGENERANTE
naturi, idratante e confort

2 MINERALIZZANDO TERMALINO VICHY	FORMULATO DAI LABORATORI VICHY
RICCA IN MINERALI TESTATO SULLA PELLE SENSIBILE TESTATO SOTTO CONTROLLO DERMATOLOGICO	POLLERIZINCO TESTATO SULLA PELLE SENSIBILE TESTATO SOTTO CONTROLLO DERMATOLOGICO

Slika 6: *Zdravje*, februar 1917

⁸ *Corriere della sera*, 7. 6. 1918.

⁹ »Fate l'ammirazione di vostro marito [...]« (*Corriere della sera*, str. 3)

¹⁰ »Napolnite svojo kožo v menopavzi z mladostnostjo.« (Brus 2017: 71) Pošiljatelj ne oblikuje argumenta, s katerim bi utemeljil, zakaj mora imeti ženska mladosten videz kože tudi v menopavzi.

¹¹ »Protegge, rinforza, cicatrizza.« (Prav tam: 116) V tem primeru je uporabljeno brezvezje, pošiljatelj z zanosom razlaga pozitivne lastnosti izdelka.

V naslovih oglasnih besedil se v obeh jezikih uporabljajo kratki samostalniški stavki, v katerih zasledimo ime izdelka ali njegove lastnosti. Pojavljajo se tudi eliptični stavki z izpuščenim glagolom *biti* (ita.: *essere*), drugi del stavka je povedkovo določilo s samostalniško besedno zvezo (Sliki 5 in 6),¹² ki predstavlja določeno lastnost izdelka.

Potencialni kupec je v besedilo največkrat vključen preko nagovora, pošiljatelj v tem primeru uporabi velelni naklon, s katerim ga (posredno) poziva k nakupu.¹³ V italijanskih besedilih se pošiljatelj naslovniku čustveno bolj približa ter z njim vzpostavlja prijateljski odnos, saj so v vseh analiziranih besedilih uporabljeni izključno drugoosebni edninski morfemi,¹⁴ medtem ko v slovenskih besedilih prevladujejo drugoosebni množinski morfemi¹⁵ (samo v dveh analiziranih besedilih se je pojavila 2. oseba ednine).¹⁶ Podobno velja tudi za uporabo svojilnih zaimkov, s katerimi besedilo dosega večjo čustveno vpletenost posameznika. V italijanskih besedilih se tako pojavljajo svojilni zaimki za 2. osebo ednine, medtem ko se v slovenskih uporablja 2. oseba množine ter povratni svojilni zaimek *svoj*,¹⁷ ko je naslovnik neposredno nagovorjen.

Izdelek je navadno predstavljen v kratkih, enostavnih povedih ali v nominalnih stavkih, glavni cilj je namreč predstavitev bistvenih informacij. V italijanskih besedilih se za predstavitev izdelka v večji meri uporabljajo implicitne oblike,¹⁸ medtem ko v slovenskih besedilih prevladuje eksplicitna skladnja s kratkimi, enostavnimi povedmi.¹⁹ Namen oziroma funkcija izdelka je pogosto prikazana s predlogi *per/za*. Tem predlogom navadno sledi izglagolski samostalnik.²⁰

V analiziranih besedilih je mogoče opaziti večje število tujk ali prevzetih besed, saj gre za mednarodna besedila, ki izvirajo iz različnih jezikovnih kultur. V slovenskih besedilih tako zasledimo predvsem prevzete besede iz angleškega jezika, te pa so bolj ali manj sposojenke, saj se pišejo in izgovarjajo po pravilih slovenskega knjižnega jezika, npr. *reli* (angl. *rally*). Tudi italijanska besedila imajo kar nekaj prevzetih besed, največ iz angleščine, nekaj je tudi kalkov iz drugih jezikov, predvsem francoščine. Te besede so zapisane tako, kot se pišejo v tujem jeziku, npr. *rallye* (prevzeto prek francoščine). Prevzete besede se uporabljajo, četudi obstaja italijanska ustreznica uporabljeni tuji besedi. Tak je npr. izraz *grip*, za katerega obstaja italijanska ustreznica *aderenza*; v slovenskem besedilu se na tem mestu uporabi izraz *oprijem*. V tem kontekstu je treba omeniti tudi vnos tujejezičnih sloganov (predvsem v angleškem in nemškem jeziku), ki navadno stojijo ob robu besedila in predstavljajo podjetje. Slogan je zaščitni znak proizvajalca, zato se prenaša v nespremenjeni, tujejezični obliki.

12 »Neovadiol nadomestni kompleks« (Brus 2017: 71); »Neovadiol [complesso sostitutivo]« (prav tam: 74)

13 Uporabljam izraz posredno, saj pošiljatelj največkrat ne uporablja glagolov, ki sodijo direktno v pomensko polje glagola *kupiti*, npr.: »Odprite vrata v svet gurmanskih užitkov.« (Brus 2017: 92)

14 »Rinfrescati con GROHE Blue Home.« (Prav tam: 95)

15 »Spoznajte GROHE Blue.« (Prav tam: 92)

16 »TENA LADY. OSTANI SVOJA.« (Prav tam: 79)

17 »Provamel / Ljubite svojo prihodnost.« (Prav tam: 137)

18 »Per la prima volta da Vichy una gamma con un complesso specifico di attivi per contrastare gli effetti cutanei della menopausa.« (Brus 2017: 74)

19 »Nova izredno sveža nočna formula blaži znamenja menopavze na koži preko noči.« (Prav tam: 72)

20 »[...] per perdite urinarie.« (Prav tam: 84)

5 Sklep

V prispevku smo skušali pokazati nekatere izmed vidikov oglaševanja. Na podlagi analize 31 besedil (16 slovenskih ter 15 italijanskih) smo ugotovili, da se največje razlike kažejo v predstavitvi informacij, saj je v italijanskih besedilih veliko implicitne, v slovenskih pa predvsem eksplicitne skladnje. Drugi pomemben vidik je tudi uporaba vikanja v slovenskih ter uporaba tikanja v italijanskih besedilih, s katerim se pošiljatelj naslovniku bolj čustveno približa. Pri izbiri tikanja oziroma vikanja je pomemben predvsem kulturni vidik jezikovno-kulturnega okolja, v katerem se oglas pojavi, obenem pa to okolje vpliva tudi na izbiro slikovnega gradiva (italijanska oglasna besedila so bila slikovno bolj pestra, medtem ko so slovenska besedila največkrat vsebovala zgolj slike izdelka).

Literatura in viri

- BALDINI, Massimo, 2003: *Il linguaggio della pubblicità. Le fantaparoie*. Roma: Armando.
- BRUS, Mateja, 2017: *Kontrastivna analiza oglasnih besedil v slovenskem in italijanskem jeziku – jezikovna sredstva z namenom prepričevanja naslovnika*. Magistrsko delo. Ljubljana: Filozofska fakulteta.
- CAPOZZI, Maria Rosa, 2008: *La comunicazione pubblicitaria: aspetti linguistici, sociali e culturali*. Milano: FrancoAngeli.
- CODELUPPI, Vanni, 1997: *La pubblicità: guida alla lettura dei messaggi*. Milano: FrancoAngeli.
- Corriere della sera*, 7. junij 1918, str. 3.
- FALABRINO, Gian Luigi, 2001: *Effimera & bella: storia della pubblicità italiana: Venezia 1691 – Roma 2001*. Milano: Silvana.
- HUDEJ, Sonja, 2001: Argumentacijski procesi in prepričevalna sredstva. *Slavistična revija* 49/3. 205–222.
- KOROŠEC, Tomo, 2005: *Jezik in stil oglaševanja*. Ljubljana: Založba FDV.
- Slovenec – Političen list za slovenski narod*. št. 128, 7. junij 1918, str. 3.

Predstavitev avtoric in avtorjev

Mateja Brus je profesorica slovenistike ter italijanščine. Leta 2017 je magistrirala z delom *Kontrastivna analiza oglasnih besedil v slovenskem in italijanskem jeziku – jezikovna sredstva z namenom prepričevanja naslovnika*. Po končanem študiju se je zaposlila kot mlada raziskovalka na Oddelku za romanske jezike in književnosti Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, kjer izvaja vaje kot asistentka za italijanski jezik. V okviru raziskovalnih projektov se ukvarja predvsem s slovensko-italijansko kontrastivno analizo, besediloslovjem, besedilno slovnico ter pragmatiko. V doktorski disertaciji se bo osredotočala na besedilne povezovalce in njihovo vlogo v izbranih italijanskih ter slovenskih besedilih.

Mateja.Brus@ff.uni-lj.si

Dr. Nataša Jakop je od leta 1999 zaposlena kot raziskovalka na Inštitutu za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU, kjer sodeluje pri pripravi novega *Slovarja slovenskega knjižnega jezika* in pri posodobitvi slovenskih pravopisnih pravil v okviru Pravopisne komisije pri ZRC SAZU in SAZU. Raziskovalno se ukvarja z leksikologijo in leksikografijo, frazeologijo in normativistiko. Je avtorica monografije *Pragmatična frazeologija* (2006), soavtorica monografij *Sodobni pravopisni priročnik med normo in predpisom* (2011, 2012) in *Pravopisna stikanja: Razprave o pravopisnih vprašanjih* (2012) ter sourednica monografij *Frazeološka simfonija: Sodobni pogledi na frazeologijo* (2013) in *Prostor in čas v frazeologiji* (2016).

natasa.jakop@zrc-sazu.si

Sara Jeromel je diplomirala iz medjezikovnega posredovanja (smer slovenščina-angleščina-francoščina) na Oddelku za prevajalstvo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani. Svojo študijsko pot nadaljuje z magistrskim študijem sociologije kulture na Filozofski fakulteti. Na področju jezikoslovja jo zanima raziskovanje vpliva novih medijev, predvsem družbenih omrežij, na spremembe v jeziku. Na področju sociologije jo zanima raziskovanje medijskih reprezentacij marginalnih družbenih skupin, predvsem na področju filma, in raziskovanje neenakosti med spoloma in stereotipov, povezanih s spolom, ter njihovega vpliva na vsakdanje življenje posameznikov.

sarajeromel@gmail.com

Dr. Andraž Jež (1985) je zaposlen kot asistent za področje slovenske književnosti na Oddelku za slovenistiko na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani in kot asistent z doktoratom na Inštitutu za slovensko literaturo in literarne vede ZRC SAZU. Leta 2016 je izdal knjigo *Stanko Vraz in nacionalizem: Od narobe Katona do narobe Prešerna*, objavljal pa je mdr. v publikacijah *Primerjalna književnost*, *Obdobja*, *Slavica Tergestina* in *TheMa: Theatre, Music, Arts* ter v leksikonih kot *Encyclopedia of Romantic Nationalism in Europe* (ur. Joep Leerssen) in *Novi Slovenski biografski*

leksikon. Zlasti se posveča socialno-, politično- in gospodarskozgodovinskemu preučevanju književnosti od 18. stoletja do današnjih dni.

andraz.jez@ff.uni-lj.si

Dr. Katarina Keber se ukvarja s področjem socialne zgodovine medicine, v okviru katerega se posveča zdravstveno-socialnim razmeram v 19. in na začetku 20. stoletja v slovenskih deželah. Preučuje tako pojav epidemij kot tudi razvoj javnega zdravstvenega sistema ter s tem v zvezi socialno politiko takratne družbe. Magistrirala je na Central European University v Budimpešti in doktorirala na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani s temo o epidemijah kolere in njihovem vplivu na razvoj javnega zdravstvenega sistema v 19. stoletju na Kranjskem (2006). Je avtorica knjige *Čas kolere: Epidemije kolere na Kranjskem v 19. stoletju* (2007) in soavtorica knjige »*Patriae ac humanitati*«: *Zdravstvena organizacija v zaledju soške fronte* (2011). Trenutno se ukvarja s preučevanjem španske gripe v slovenskem prostoru. Je višja znanstvena sodelavka na ZRC SAZU, Zgodovinskem inštitutu Milka Kosa.

katarina.keber@zrc-sazu.si

Dr. Erika Kržišnik je upokojena redna profesorica na katedri za slovenski knjižni jezik in stilistiko Oddelka za slovenistiko na Filozofski fakulteti v Ljubljani. Osrednje področje njenega jezikoslovnega dela je frazeologija, posebej slovenska frazeologija. Ker so frazeološke enote pogosto tako imenovane bivše metafore, torej konvencionalizirana metaforična sredstva, jo je pot nujno peljala tudi v to smer – pri tem je odkrila obsežno literaturo o razumevanju metafore v kognitivnem jezikoslovju. Kot gostujoča profesorica je predavala na Univerzi v Celovcu (zim. sem. 1996/1997 in v pol. sem. 2002/2003), na Filozofski fakulteti Univerze v Zagrebu (pol. sem. 2001/2002) in v okviru programa Socrates/Erasmus na katedri za slovansko filologijo univerze v Würzburgu (Bayerische Julius Maximilians Universität, Philosophie I) ter na Karlovi univerzi v Pragi in univerzi La Sapienza v Rimu.

krzisnik.erika@ff.uni-lj.si

Dr. Katja Mahnič je docentka za občo umetnostno zgodovino na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani, kjer poučuje Uvod v občo umetnostno zgodovino ter Muzeologijo in Izbrana poglavja iz muzeologije. Od začetka leta 2004 do konca leta 2017 je bila vključena v raziskovalni program *Predmet kot reprezentanca: okus, ugled, moč (raziskave materialne kulture na Slovenskem)*, ki je potekal v sodelovanju Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani in Narodnega muzeja Slovenije in se je osredotočal na raziskave materialne kulture na Slovenskem. Njena raziskovalna področja so interpretacija materialne kulture, zgodovina spomeniškega varstva, še posebej zgodnji razvoj muzejev na Slovenskem in muzejske razstave.

katja.mahnic@ff.uni-lj.si; katja.mahnic@guest.arnes.si

Mag. Amir Muratović je filmski režiser in arhitekt. Podpisuje skoraj 80 dokumentarnih filmov za Televizijo Slovenija, kjer je tudi zaposlen. Kot scenarist in režiser je ustvaril nekaj filmov o sodobnikih Ivana Cankarja: Izidorju Cankarju (*Ljubljansko jutro, benečanski večer*), Franu Saleškemu

Finžgarju (*F. S. Finžgar: Zapuščina strica Jurja*), Matiji Jami (*Kólo – Pesem za Matijo Jamo*), Angeli Piskernik (*Kuharska knjiga dr. Angele Piskernik*), Maksu Fabianiju in Jožetu Plečniku (*Fabiani : Plečnik*). V zadnjem obdobju sta bila odmevna filma *Leteti!* in *Bila so Titova mesta*. Z eksperimentalnimi filmi, kot so magistrski film *Portreta z ozadjem*, *Utrinki iz snemajna*, *Impresija velemesta* in najnovejši *Prisluhni Londonu* raziskuje preplet dokumentarnega in animiranega. Od leta 2007 pripravlja *Zapeljevanje pogleda*, serijo o sodobni slovenski umetnosti. Je avtor filmske monografije *Slatka strast periferije / Enciklopedija Ivce Matića*.

amir.muratovic@guest.arnes.si

Dr. Darja Pavlič je bila zaposlena na Pedagoški fakulteti, kasneje na Filozofski fakulteti v Mariboru od leta 2000 do leta 2017, nazadnje kot izredna profesorica za primerjalno književnost. Od 1. 10. 2017 je docentka za slovensko književnost na Oddelku za slovenistiko Filozofske fakultete v Ljubljani, kjer predava sodobno slovensko poezijo in kratko prozo. V letih 2003–2015 je bila glavna in odgovorna urednica znanstvene revije *Primerjalna književnost*, od leta 2016 je članica njenega uredništva. Njeno glavno raziskovalno področje je moderna lirika. Leta 2003 je v zbirki Zora izšla njena monografija z naslovom *Funkcije podoba v poeziji K. Koviča, D. Zajca in G. Strniše*. Znanstvene razprave je objavila v revijah *Primerjalna književnost*, *Slavistična revija*, *Slovene Studies*, *Forum for World Literature Studies*, *Studia Historica Slovenica*, *Literatura* in v monografskih publikacijah različnih urednikov.

darja.pavlic@ff.uni-lj.si

Dr. Mateja Pezdirc Bartol je izredna profesorica za slovensko književnost na Oddelku za slovenistiko Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani. Objavila je številne razprave v domačih in tujih znanstvenih revijah, je avtorica znanstvenih monografij *Najdeni pomeni: empirične raziskave recepcije literarnega dela* (2010) in *Navzkrižja svetov: študije o slovenski dramatiki* (2016) ter urednica treh zbornikov in (so)avtorica učbenikov in priročnikov za pouk književnosti. Bila je gostujoča profesorica na Filozofski fakulteti v Zagrebu, vabljen predavateljica pa je imela še na številnih tujih univerzah. Njena raziskovalna težišča so: slovenska dramatika in gledališče, teorija drame, mladinska književnost, vloga sprejemnika v literarni in gledališki komunikaciji, medmedijski pristopi k literaturi, primerjalni in medkulturni stiki. Bila je članica Predmetne komisije za slovenščino za nacionalno preverjanje znanja ter predsednica žirije za Grumovo nagrado.

mateja.pezdirc-bartol@guest.arnes.si

Martina Potisk je doktorandka slovenistike na Filozofski fakulteti Univerze v Mariboru. Leta 2011 je na tej fakulteti diplomirala s temo *Medbesedilnost v romanih Draga Jančarja*. Je avtorica več interdisciplinarnih študij s področij sodobne slovenske književnosti in humanistike. Do zdaj se je udeležila dveh študentskih znanstvenih srečanj, tj. v Ljubljani (2013) in Mariboru (2014), ter 34. simpozija Obdobja (2015). Trenutno je v postopku ocenjevanja njena disertacija *Medkulturnost v sodobnem slovenskem romanu po letu 1991*. Od leta 2012 deluje kot literarna kritičarka (*Mentor, Dialogi, Literatura, Sodobnost*, 3. program Radia Slovenija). Je nekdanja Zoisova štipendistka.

martina.potisk@gmail.com

Dr. Marko Stabej (1965) je redni profesor za slovenski jezik na Oddelku za slovenistiko Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani. Bil je dolgoletni predstojnik Centra za slovenščino kot drugi in tuji jezik, kot gostujoči profesor pa je deloval na Univerzi na Dunaju, v Mariboru, Celovcu, Zagrebu in na Univerzi na Primorskem. Raziskuje na področju sodobne in zgodovinske sociolingvistike slovenske jezikovne skupnosti, strokovno deluje na področju uporabnega jezikoslovja. Poje in igra klaviature pri bendu Melanholiki in zanje tudi piše pesmi.

marko.stabej@ff.uni-lj.si

Dr. Rok Stergar je izredni profesor na Oddelku za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, kjer predava zgodovino Jugovzhodne Evrope in 1. svetovne vojne. Raziskovalno se osredotoča na zgodovino nacionalizmov v habsburški monarhiji in na 1. svetovno vojno. Objavil je dve knjigi in vrsto člankov v znanstvenih časopisih in zbornikih. Njegova zadnja publikacija je razprava napisana s Tamaro Scheer: *Ethnic Boxes: The Unintended Consequences of Habsburg Bureaucratic Classification* (*Nationalities Papers* 46/4: 575–591).

rok.stergar@ff.uni-lj.si

Dr. Hotimir Tivadar je izredni profesor na Oddelku za slovenistiko Filozofske fakultete, svoj dodiplomski in podiplomski študij pa je opravil tudi na praški Karlovi univerzi (somentorica prof. dr. Zdena Palková). Ukvarja se z raziskovanjem govorjenega jezika in fonetično-fonološkimi vprašanji slovenskega jezika glede na druge jezike, predvsem kontrastivne analize s slovanskimi jeziki. Sodeluje s fonetiki v slovanskem svetu (Torun, Krakov, Praga, Košice, Zagreb, Skopje ...) in je član Mednarodne komisije za fonetiko in fonologijo slovanskih jezikov pri Mednarodnem slavističnem komiteju. Leta 2012 je v Ljubljani organiziral mednarodno fonetično konferenco Mednarodne komisije za fonetiko ter ob tem uredil monografijo *Aktualna vprašanja slovanske fonetike* (2012). Sodeluje tudi s Pedagoško fakulteto, Akademijo za gledališče, radio, film in televizijo, od pisanja diplomskega dela 1998 pa tudi z nacionalno RTV-hišo. V letih 2012–2013 je vodil in zaključil slovensko-makedonski bilateralni projekt s prof. dr. Veselinko Labrosko. Na SSJLK je od leta 1999 do 2014, z enoletnim premorom, vodil fonetične vaje.

hotimir.tivadar@ff.uni-lj.si

Ivana Zajc je magistrica profesorica slovenščine in primerjalne književnosti ter literarne teorije, je doktorska študentka na Oddelku za slovenistiko Filozofske fakultete. Naslov njene magistrske naloge je *Implicitni avtor: Vidika literarne vede in šolske prakse* (2016). Objavlja poljudne in znanstvene prispevke z literarnega področja, predvsem o didaktiki književnosti, otroški literaturi in dramatik. Predavala je na več študentskih strokovnih simpozijih v tujini.

zajcivana@gmail.com

Dr. Alojzija Zupan Sosič je redna profesorica za slovensko književnost na Oddelku za slovenistiko Filozofske fakultete v Ljubljani. Objavila je veliko razprav v slovenščini in drugih jezikih ter pet monografij, med njimi je zadnja *Teorija pripovedi*. Kot gostujoča profesorica je predavala na univerzah doma in v tujini. Dvanajst let je bila članica Državne maturitetne komisije za slovenski

jezik in ji je tudi eno leto predsedovala, šest let pa je opravljala funkcijo predsednice programa Slovenščina na tujih univerzah (STU) v okviru Centra za slovenščino kot drugi in tuji jezik na Filozofski fakulteti. Sodelovala je v številnih uredniških odborih in literarnih komisijah, vodila je projekt z naslovom Drugi v slovenski in bosanski književnosti. Področja njenega znanstvenega raziskovanja so: sodobni slovenski roman v 20. in 21. stoletju, slovenska ljubezenska in erotična literatura, teorija pripovednega besedila in pripovednih žanrov, teorija spolov in spolne identitete ter literarna interpretacija.

alozija.zupan-sosic@guest.arnes.si

54. seminar slovenskega jezika, literature in kulture so omogočili:

REPUBLIKA SLOVENIJA
MINISTRSTVO ZA IZOBRAŽEVANJE,
ZNANOST IN ŠPORT

REPUBLIKA SLOVENIJA
URAD VLADE RS ZA SLOVENCE V ZAMEJSTVU IN PO SVETU

Mestna občina
Ljubljana

Ustanova
p a t r a
Stanislava
Š k r a b c a

Univerza v Ljubljani

CENTER ZA SLOVENŠČINO
KOT DRUGI IN TUJI JEZIK

Oddelek za slovenistiko

DELO

DNEVNIK